

KLJUČNI VOJNO-POLITIČKI DOGAĐAJI U ISTOČNOJ BOSNI 1942.

Šumanović, Vladimir

Doctoral thesis / Disertacija

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:212074>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Vladimir Šumanović

**KLJUČNI VOJNO-POLITIČKI DOGAĐAJI U
ISTOČNOJ BOSNI 1942.**

DOKTORSKI RAD

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Vladimir Šumanović

KLJUČNI VOJNO-POLITIČKI DOGAĐAJI U ISTOČNOJ BOSNI 1942.

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Josip Jurčević

Zagreb, 2019.

University of Zagreb

Centre for Croatian studies

Vladimir Šumanović

***KEY MILITARY-POLITICAL EVENTS IN
EASTERN BOSNIA IN 1942***

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Josip Jurčević, Ph. D.

Zagreb, 2019.

ŽIVOTOPIS MENTORA

Prof. dr. sc. Josip Jurčević hrvatski je povjesničar rođen 1951. godine u Imotskome. 1975. g. diplomirao je povijest i filozofiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Na istome je fakultetu magistrirao 1996. g. s temom *Problem proučavanja žrtava Drugoga svjetskog rata na području Hrvatske* te doktorirao 2000. g. s temom *Represivnost jugoslavenskoga sustava u Hrvatskoj 1945. godine*. Od kraja 1994. zaposlen je na mjestu samostalnoga savjetnika u državnoj Komisiji za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, od kada započinje s aktivnijim znanstvenim djelovanjem u okviru navedene tematike. Od 1997. zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, unutar kojega je sudjelovao na nizu znanstvenih projekata. Na studiju povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu bio je nositelj glavnih kolegija povezanih s poviješću 20. stoljeća kao i izbornih kolegija iz suvremene svjetske i hrvatske povijesti. Na studiju Novinarstva (do njegova ukidanja) na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu bio je nositelj kolegija Povijest uspostave hrvatske države. Trenutačno je nositelj nekoliko kolegija iz suvremene hrvatske povijesti na preddiplomskome, diplomskome i poslijediplomskome studiju povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Na Filozofskome fakultetu u Osijeku predaje kolegije suvremene svjetske i hrvatske povijesti. Bio je predavač i na Visokoj učiteljskoj školi u Petrinji.

Teme njegova znanstvena opusa uglavnom su povezane s ratnim i poratnim stradalništvom u razdoblju Drugoga svjetskog rata, hrvatskim iseljeništvom te Domovinskim ratom. Autor je mnogobrojnih znanstvenih djela poput: *Nastanak jasenovačkog mita*, *Bleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj*, *Odnos Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini 1990. – 1995.*, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, *Slučaj Perković: spašavanje zločinačke budućnosti*, *Stogodišnji teror jugoslovenstva i komunizma u Hrvatskoj* i *Heroji hrvatskoga Domovinskog rata: svjedočanstva*, te još mnogih drugih.

SAŽETAK

Područje istočne Bosne, koje je tijekom Nezavisne Države Hrvatske (NDH) obuhvaćalo prostor njezinih jedanaest kotara, bilo je glavno pobunjeničko žarište u razdoblju 1942. godine. U prvoj polovini 1942. godine pobunjeničke snage, u velikoj većini sastavljene od lokalnoga pučanstva srpskoga etničkog podrijetla, nadzirale su središnji dio istočnobosanskoga prostora. Njihov su glavni protivnik bile institucije NDH, koje su zbog neizgrađenosti svojega upravnog aparata do kraja 1941. godine izgubile nadzor nad čitavim područjem istočne Bosne uz izuzetak njegova sjevernoga dijela i grada Sarajeva. Kao posljedica toga, njemačka se vojska aktivno uključila u borbu protiv pobunjeničkih snaga kako bi suzbila njihov utjecaj i ponovno obnovila rad institucija NDH. Nasuprot tome, talijanska vojska koja je nadzirala južne kotare zaključno s Višegradom, najvažnijim prometnim središtem istočne Bosne nakon Sarajeva, imala je sasvim drukčiji pristup prema navedenim događajima od njemačke vojske, koji se očitovao u tome što je talijanska posada u Višegradu prihvatila četnike kao saveznike. Ta činjenica dovela je do redefinicije savezničkih odnosa u istočnoj Bosni u razdoblju 1942. godine između talijanske vojske s jedne strane, te njemačke vojske i uprave NDH s druge strane, jer je talijanska vojska pružala zaštitu četnicima koje su njemačke vojne ustanove i vlasti NDH smatrale protivnicima. Na taj suprotstavljeni odnos nadovezao se sukob tih četiriju navedenih vojno-političkih čimbenika protiv partizana, koji su bili prijetnja svima. Potiskivanjem većega dijela partizanskih snaga iz istočne Bosne sredinom 1942. godine, istočnobosanski je prostor u drugoj polovini 1942. godine postao relativno mirnije područje u kojemu su jedina prepreka za stabilizaciju uprave NDH činili četnici, koji su se nalazili u savezu s talijanskom vojskom. Doduše, na račun interesa NDH s četnicima je pokušala suradnju uspostaviti i njemačka vojska, ali je ta suradnja bila prostorno i vremenski ograničena, te nikada nije bila provođena u onome intenzitetu kao što je to bilo između četnika i talijanske vojske.

Ključne riječi: istočna Bosna, 1942. godina, uprava NDH, četnici, partizani, njemačka vojska, talijanska vojska.

SUMMARY

The eastern Bosnia area, which during the Independent State of Croatia (NDH), included the area of its eleven districts was in the period of 1942 the main rebel center. In the first half of 1942 the rebel forces, which were largely composed of local Serbian population, controlled the central part of the eastern Bosnian area. Their main opponent were the NDH institutions which by the end of 1941 lost control over the whole territory of eastern Bosnia with the exception of its northern part and the city of Sarajevo, due to the underdevelopment of their administrative apparatus. As a result, the German Army actively engaged in the combat against the rebel forces to counteract their influence and renew the work of NDH institutions. As opposed to that, the Italian Army, which supervised over the southern district up to the town of Višegrad, which was the most important eastern Bosnia traffic center after Sarajevo, had a different attitude towards these events than the German Army, which manifested itself in the fact that the Italian squad in Višegrad accepted the Chetniks as allies. This fact led to the redefinition of allied relations in eastern Bosnia in 1942 between the Italian Army on the one hand and the German Army and the NDH Administration on the other hand, since the Italian army provided protection to the Chetniks who were considered by the German military institutions and the NDH authorities as their opponents. This opposing relationship was followed up by the conflict between these four listed military-political factors against the partisans who were a threat to all. By suppressing the majority of Partisan forces from eastern Bosnia in mid-1942, this area became a relatively quiet in the second half of 1942, where the only obstacle for stabilization of the NDH Administration were the Chetniks who were in an alliance with the Italian army. However, in the interests of NDH, the German Army also attempted to establish a co-operation with the Chetniks, but this co-operation was spatially and temporally limited, and had never been carried out in the same intensity as it was between the Chetniks and the Italian Army.

Key words: eastern Bosnia, 1942, NDH Administration, the Chetniks, the Partisans, the German Army, the Italian Army

SADRŽAJ

I. UVOD	3
II. ZEMLJOPISNE I DRUŠTVENE ODREDNICE ISTOČNE BOSNE	6
III. USPOSTAVA VLASTI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE U ISTOČNOJ BOSNI	9
IV. ORUŽANA POBUNA U ISTOČNOJ BOSNI 1941. GODINE	12
V. NJEMAČKA I TALIJANSKA VOJSKA U ISTOČNOJ BOSNI TIJEKOM DRUGE POLOVINE 1941. GODINE	25
VI. FORMIRANJE PRVE PROLETERSKE BRIGADE I NJEZINE BORBE PROTIV ČETNIKA U ISTOČNOJ BOSNI	29
VII. OPERACIJA ROMANIJA	36
7.1. Priprema operacije Romanija	36
7.2. Provedba operacije romanija	38
7.3. Uloga postrojba NDH u Operaciji Romanija	46
7.4. Djelatnost talijanske vojske u Operaciji Romanija	48
7.5. Partizanska vlast u fočanskom i čajničkom kotaru	50
7.6. Odluka o operativnome podređivanju snaga NDH njemačkoj 718. diviziji	54
VII. ČETNICI JEZDIMIRA DANGIĆA	56
8.1. Prijedlog generala Paula Badera o surdanji s četnicima Jezdimira Dangića	56
8.2. Prijepori oko suradnje s Dangićem	57
8.3. Memorandum Milan Nedića	64
8.4. Utjecaj Nedićevih snaga nad četnicima u istočnoj Bosni	68
IX. SLOM DANGIĆEVIH ČETNIKA	74
9.1. Akcija Jure Francetića krajem veljače 1942. godine	74
9.2. Postupci njemačkih snaga tijekom Francetićeve akcije	77
9.3. Sastanak u Opatiji	79
9.3. Partizanski napad na Dangićeve četnike	81
9.5. Ciljevi partizanskoga napada na četnike u istočnoj Bosni	87
9.6. Njemački napad na partizane u istočnoj Bosni	99
9.7. Francetićevo zauzimanje Vlasenice	102
9.8. Sastanak u Ljubljani	104
9.9. Partizansko povlačenje	106
9.10. Francetićev prodor na Drinu	109
9.11. Uspostava uprave ndh u srebreničkome i vlaseničkome kotaru	112
X. OPERACIJA TRIO	118
10.1. Promjena plana Operacije Trio	118

10.2. Talijansko zauzimanje Čajniča i Goražda	122
10.3. Politička pozadina talijanskoga zauzimanja Čajniča i Goražda.....	124
10.4. Borbe za Rogaticu.....	127
XI. OPERACIJA FOČA	133
11.1. Provedba Operacije Foča	133
11.1. Posljedice Operacije Foča	141
XII. FORMIRANJE PARTIZANSKE BRIGADE U ŠEKOVIĆIMA.....	149
XIII. PRELAZAK MAJEVIČKIH ČETNIKA NA PARTIZANSKU STRANU	156
XIV. SLOM UTJECAJA VIŠEGRADSKIH ČETNIKA	161
XV. ČETNIČKO ZAUZIMANJE FOČE	170
XVI. ZAKLJUČAK	179
XVII. IZVORI I LITERATURA	189
XVIII. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH RADOVA	197

I. UVOD

Cilj je ovoga rada opisati najvažnije vojne i političke događaje na području istočne Bosne u razdoblju 1942. godine. U vojno-političkome kontekstu 1942. godina u istočnoj Bosni duža je od kalendarske 1942. godine, te obuhvaća razdoblje od 7. studenoga 1941., kada je talijanska vojska ušla u Višegrad, do 16. siječnja 1943., kada su rogatički četnici pod vodstvom Radivoja Kosorića priznali Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Razdoblje „duge 1942.” u istočnoj Bosni jedinstvena je tematska cjelina tijekom koje su se na tome području na političkoj i vojnoj razini sukobljavali svi ključni akteri ratne stvarnosti u NDH: njemačka i talijanska vojska, institucije NDH te četnički i partizanski pokret.

Na ovaj način problematika vojno-političkih događaja u istočnoj Bosni tijekom „duge 1942. godine” u publicističkim i znanstvenim radovima dosad nije bila obrađivana. Radovi u kojima je spominjana 1942. godina u istočnoj Bosni opisivali su širu tematiku, odnosno povijest bosansko-hercegovačkoga područja ili pojedinačni događaj, odnosno određenu vojnu akciju. U prvu skupinu mogu se, primjerice, ubrojiti djela Adnana Jahića *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Rasima Hurema *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.* i Envera Redžića *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, a drugu skupinu karakterizira knjiga Ahmeta Đonlagića i Miše Lekovića *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar-februar 1942.* Osim prema širini teme koju obrađuju, navedeni radovi razlikuju se i prema perspektivama u kojima su nastali. Jahićevo i Redžićevo djelo pisano je iz bošnjačkoga (muslimanskoga) nacionalnog kuta gledanja, a druge su dvije navedene knjige karakteristični primjeri jugoslavenske historiografije od kojih Huremova knjiga ima veću vrijednost od knjige Đonlagića i Lekovića zbog količine korištena arhivskog gradiva. Međutim, slabost svih spomenutih radova jest okolnost da u njima nije opisano razdoblje obrađeno iz više perspektiva, odnosno iz kuta gledanja tadašnjih petero ključnih aktera: njemačke i talijanske vojske, institucija NDH te četničkoga i partizanskoga pokreta, koji su svojim odlukama kreirali tadašnju stvarnost.

Iz toga je razloga pri nastanku ovoga doktorskog rada dostupna literatura usputno korištena. Jedino djelo koje je konzultirano u većoj mjeri jest knjiga Amira Obhodaša, Marija Werhasa, Bojana Dimitrijevića i Zvonimira Despota *Ustaška vojnica 1: Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (Prva knjiga, travanj 1941. – rujanj 1943).* Najkvalitetniji dio te knjige jest opis Operacije Romanija koji je gotovo isključivo obrađen na

temelju arhivskih dokumenata. Uz tu knjigu osnova za ovaj doktorski rad bili su dosad necitirani arhivski izvori i objavljeni dokumenti.

Od arhiva, istraženo je gradivo Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu (HDA), Arhiva Tuzlanskoga kantona – Tuzla (ATKT), Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru (AHNŽ) i dijela zaplijenjene njemačke dokumentacije pohranjene u Washingtonu, u *The National Archives*, koji je dostupan u obliku mikrofilmova. U prvim trima navedenim arhivima konzultirano je arhivsko gradivo civilnih, redarstvenih i vojnih ustanova NDH, odnosno izvješća i dopisi domobranskih i oružničkih tijela s jedne strane, te ureda Velikih župa i kotarskih oblasti s druge strane. Arhivski dokumenti njemačkih institucija, odnosno izvješća i dopisi njemačke 718. divizije te zapovjedništva njemačke vojske u NDH nalaze se u spomenutom američkom arhivu te su od tamo preuzeti.

Objavljeni dokumenti koji su korišteni u ovome radu citirani su iz niza zbornika dokumenata čiji se originali nalaze u negdašnjemu arhivu Vojno-istorijskoga instituta Jugoslavenske narodne armije u Bogradu (VII JNA), odnosno današnjemu Vojnom arhivu (VA) u Beogradu. Ti zbornici dokumenata dijele se u dvije osnovne skupine: zbornike objavljene za socijalističke Jugoslavije i na zbornike objavljene nakon njezina raspada. U prvu skupinu mogu se ubrojiti tri edicije i jedan samostalni zbornik dokumenata.

Edicija *Sabranih djela* Josipa Broza Tita, u kojoj su kronološki poredani gotovo svi dokumenti koje je tijekom rata potpisao Josip Broz Tito, neovisno o tome je li riječ o političkim odlukama, programatskim člancima ili vojnim zapovijedima. U ediciji *Izvori za istoriju SKJ* nalaze se gotovo svi važni dokumenti putem kojih se može pratiti povijest Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) od njezina nastanka. Međutim, pri pisanju ovoga rada spomenute dvije edicije tek su usputno konzultirane jer je glavnina dokumenata koji se u njima navode prethodno objavljena u ediciji *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, odnosno *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Treća u nizu edicija čini jedan od temelja za nastanak ovoga doktorskog rada, jer su u njoj, osim ratnih dokumenata partizanskoga pokreta, objavljeni dokumenti njemačke i talijanske vojske, institucija NDH te četničkoga pokreta. Tim trima edicijama treba pridodati i zbornik dokumenata *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja*, objavljen 1990. godine, odnosno neposredno prije raspada socijalističke Jugoslavije.

Druga skupina svojim je opsegom znatno manja od prve jer obuhvaća tri samostalna zbornika: zbornik dokumenata *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: Dokumenti*, zbornik dokumenata *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* i zbornik dokumenata *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zločini Nezavisne Države Hrvatske*. Vrijednost je navedenih triju zbornika u tome što su u njima objavljeni prijepisi institucija NDH i četničkoga pokreta, koji su dotad javnosti bili posve nepoznati.

II. ZEMLJOPISNE I DRUŠTVENE ODREDNICE ISTOČNE BOSNE

Područje koje se u tradicionalnome smislu smatra istočnom Bosnom obuhvaća prostor omeđen rijekama Savom na sjeveru i Drinom na istoku, te planinskim prijevojem Čemerno na jugu. Na zapadu istočna Bosna nema prirodne granice, te se smatra kako ona počinje istočno od crte koja povezuje Sarajevo s Tuzlom, a jugozapadni dio istočne Bosne slijedi planine Igman i Treskavicu, odnosno put koji povezuje Sarajevo s Trnovom, a Trnovo s Kalinovikom.

Opisani prostor u zemljopisnome je smislu planinsko-brdskoga krajolika ispunjen gustim šumama pri čemu dominiraju planine Igman na jugozapadu, Jahorina i Romanija u sredini te Majevica na sjeveru. Od važnijih cestovnih smjerova istočnom je Bosnom prolazila samo željeznička pruga Sarajevo – Višegrad, koja se kod Dobruna spajala na željezničku prugu u Srbiji, koja je od Užica preko Čačka vodila do Beograda. Ta je pruga imala dva odvojka, jedan kod Ustiprača, koji se preko Goražda spajao s Fočom u jugoistočnoj Bosni, i drugi koji se kod Međeđe spajao s Pribojem u sjeverozapadnome Sandžaku.¹ Uz tu željezničku prugu, druga važna komunikacija bila je cesta koja je Sarajevo preko Trnova i Kalinovika povezivala s prostorom Hercegovine. Ostalo je područje u prometnome smislu bilo relativno nevažno. Rijeke su u tom kraju Sava na sjeveru, Drina na istoku, Prača u središtu, čiji je tok pratila navedena željeznička pruga između Sarajeva i Višegrada, te dio rijeke Lim koji se ulijeva kod Višegrada iz susjednoga područja Sandžaka, prateći željezničku prugu od Međeđe do Priboja.²

Lokalno stanovništvo bilo je u podjednakome postotku sastavljeno od pučanstva muslimanskoga i pravoslavnoga porijekla. Broj katoličkoga pučanstva bio je zanemariv, osim u većim gradskim središtima poput Sarajeva i Tuzle te selima u njihovoj neposrednoj okolini. U vrijeme Drugoga svjetskog rata stanovništvo istočne Bosne u najvećoj je mjeri živjelo na isti način kao i njihovi pretci u 19. stoljeću, s obzirom na to da uz iznimku Sarajeva i donekle Tuzle nije bilo zahvaćeno važnijim utjecajima modernizacijskih procesa. Spomenutu ocjenu moguće je donijeti na temelju statističkih podataka objavljenih nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Prema prvom poslijeratnom jugoslavenskom popisu, Bosna i Hercegovina imala je 83 posto

¹ Adem Kamenica, Ljubo Babić, *Bosna i Hercegovina: Turistički vodič*, Zavod za ekonomsku propagandu i publicitet, Sarajevo, 1954., 165.-167.

² A. Kamenica, Lj. Babić, *Bosna i Hercegovina*, 121.

seoskoga i 17 posto gradskoga stanovništva.³ Poslijeratna industrija bila je u svojim začetcima te je upošljavala tek 2 posto ukupnoga bosansko-hercegovačkog stanovništva, a u istočnoj je Bosni taj postotak vjerojatno bio i niži. Preko 70 posto stanovništva bilo je nepismeno, a skoro pola milijuna ljudi nosilo je opanke koje su najčešće sami radili od goveđe kože.⁴ Na nepismenost muslimanskoga dijela stanovništva u istočnoj Bosni u razdoblju Kraljevine Jugoslavije dodatno je utjecala činjenica da na tome području nije bilo „nijedne učiteljske škole”, nego je to područje, sukladno teritorijalnome ustroju Kraljevine Jugoslavije, bilo upućeno na učiteljsku školu u Šapcu, u Srbiji.⁵

Gradovi u istočnoj Bosni bili su nejednake veličine. Najveće je bilo Sarajevo s 92 267 stanovnika,⁶ zatim Tuzla s 37 760 stanovnika,⁷ a Bijeljina je imala 17 502 stanovnika.⁸ Ostala mjesta u istočnoj Bosni bila su u odnosu na njih iznimno mala, te nisu imala više od 7000 stanovnika. Prema popisu iz 1961. Goražde je imalo 6922 stanovnika,⁹ Foča 6764 stanovnika,¹⁰ Kladanj 2825 stanovnika,¹¹ Rogatica 4790 stanovnika,¹² Srebrenica 1589 stanovnika, Višegrad 3316 stanovnika, Vlasenica 3047 stanovnika i Zvornik 5444 stanovnika.¹³ Od mjesta u istočnoj Bosni s položajem kotarskoga središta, najmanje je bilo Čajniče sa samo 1157 stanovnika.¹⁴

³ Husnija Kamberović, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011., 100.

⁴ H. Kamberović, *Hod po trnju*, 100.

⁵ Azem Kožar, „O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike Narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine (1941-1945)”, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006., 236.

⁶ Premda planirani popis stanovništva Kraljevine Jugoslavije 1941. godine nije proveden zbog ratnih okolnosti, na temelju poslijeratnih demografskih procjena navedeni broj sarajevskoga stanovništva prihvaćen je kao služben. U zadnjemu popisu stanovništva provedenome u Kraljevini Jugoslaviji, onome iz 1931. godine, Sarajevo je imalo 78 173 stanovnika. Seka Brkljača, „Profiliranje bosanskohercegovačkih gradova u procesu urbanizacije od 1878. do 1941. godine”, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju 1* (dalje: *Identitet*), Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., 320.

⁷ „Tuzla”, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* (dalje: *Enciklopedija*), knjiga 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969., 497. Premda stanovništvo Tuzle iz 1941. i 1961. nije bilo isto, službeni je popis veličine ključnih gradskih središta iz 1941. Tuzlu stavio na drugo mjesto u Bosni i Hercegovini, ispred Banja Luke i Mostara. Prema službenoj su procjeni tadašnjih vlasti Banja Luka i Mostar 1941. približno imali 25 000 stanovnika. Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest / Školska knjiga, Zagreb, 2009., 46.

⁸ „Bijeljina”, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, knjiga 1, Zagreb, 1966., 392.

⁹ „Goražde”, *Enciklopedija*, knjiga 2, Zagreb, 1967., 573.

¹⁰ „Foča”, *Enciklopedija*, knjiga 2, 411.

¹¹ „Kladanj”, *Enciklopedija*, knjiga 3, Zagreb, 1967., 490.

¹² Za razliku od ostalih navedenih mjesta, taj se podatak odnosi na popis stanovništva iz 1971. „Rogatica”, *Vojna enciklopedija*, svezak 8, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1974., 203.

¹³ „Srebrenica”, *Enciklopedija*, knjiga 6, Zagreb, 1969., 116.; „Višegrad”, Isto, 631.; „Vlasenica”, Isto, 642.; „Zvornik”, Isto, 750.

¹⁴ „Čajniče”, *Enciklopedija*, knjiga 1, 680.

Izgled navedenih naselja imao je uglavnom sličan oblik, s arhitekturom naslijeđenom iz osmanlijskoga razdoblja, s obzirom na to da je osmanska vlast na području Bosne i Hercegovine trajala do Berlinskoga kongresa 1878. godine. Muslimansko je stanovništvo uglavnom živjelo u središtima naselja, a pravoslavno se stanovništvo smjestilo na njihovim rubnim dijelovima i okolnim selima.¹⁵ Brojčani odnos stanovništva muslimanske i pravoslavne vjeroispovijesti nije se znatnije izmijenio u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, te su muslimani tijekom cijeloga njezina postojanja bili većina gradske populacije na bosanskohercegovačkome prostoru.¹⁶

Od mjesta u istočnoj Bosni osim Sarajeva, Tuzle i Bijeljine, koja su bila važna administrativna, gospodarska i politička središta, komunikacijsku važnost imali su Višegrad i Zvornik, a ostalo je područje bilo relativno nevažno. Ta je okolnost u velikoj mjeri odredila razvoj događaja na prostoru istočne Bosne u razdoblju velikih političkih promjena, od kojih je u 20. stoljeću najvažniji bio Drugi svjetski rat.

¹⁵ Mladen Ančić, „Društvo, politika i etnicitet u Bosni i Hercegovini”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), god. 36., br. 1., 2004., 303.-304.

¹⁶ S. Brkljača, „Profiliranje bosanskohercegovačkih gradova”, *Identitet*, 329.

III. USPOSTAVA VLASTI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE U ISTOČNOJ BOSNI

U travnju 1941. godine Njemačka i njezini saveznici napali su Kraljevinu Jugoslaviju, te podijelili njezin teritorij. U uvjetima raspada jugoslavenske države osnovana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH), u čiji je sastav ušla i istočna Bosna.¹⁷ Jedna od temeljnih sastavnica identiteta vlasti NDH bilo je stajalište da su muslimani u Bosni i Hercegovini dio hrvatskoga etnosa, a islam dio hrvatskoga kulturnog identiteta.¹⁸ Ta je činjenica bila je važna za izgradnju institucija NDH u istočnoj Bosni, jer su one, s obzirom na tamošnju etničku strukturu stanovništva, uglavnom bile usmjerene prema tamošnjim muslimanima.¹⁹

Uprava NDH u istočnoj Bosni bila je podijeljena na jedanaest kotara, od kojih se sedam nalazilo u sastavu Velike župe Vrhbosna sa središtem u Sarajevu (kotarevi Foča, Čajniče, Višegrad, Rogatica, Sarajevo, Vlasenica i Srebrenica), tri u sastavu Velike župe Usora i Soli sa središtem u Tuzli (Kladanj, Tuzla i Zvornik), dok je jedanaesti kotar smješten na krajnjemu sjeveru toga područja – kotar Bijeljina – bio sastavni dio Velike župe Posavje sa središtem u Brodu na Savi.²⁰

Osnovna značajka uprave NDH na istočnobosanskom području bila je njezina slaba ustrojenost. Razlog tome, osim loše cestovne povezanosti s preostalim teritorijem NDH, bila je nelojalnost najvećega dijela državne administracije. Za razliku od onoga dijela teritorija NDH koji se prethodno nalazio u okviru Banovine Hrvatske, istočna Bosna bila je prostor koji se nalazio pod neposrednom upravom jugoslavenskoga državnog vrha, te je zato visok postotak činovničkoga sloja bio srpskoga etničkog porijekla, a u određenim kotarevima poput Višegrada i Foče uprava je bila sastavljena isključivo od Srba.²¹ Premda je vrh NDH planirao promijeniti takvo stanje, opisana kadrovska struktura nije mijenjana do kraja 1941. zbog manjka lojalnih i ujedno sposobnih činovnika. Najočitiiji primjer toga bila je činjenica da je prvi prijedlog o promjenama u državnoj upravi na području Velike župe Usora i Soli upućen Ministarstvu

¹⁷ Tomislav Jonjić, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, Libar, Zagreb, 2000., 566.

¹⁸ N. Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 7.

¹⁹ N. Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 254., 261.

²⁰ Prema administrativnome ustrojstvu NDH, cijeli njezin teritorij (do kapitulacije Italije u rujnu 1943.) bio je podijeljen na 22 velike župe kao temeljne administrativne cjeline, koje su se unutar sebe dijelile na kotareve, a kotari na općine. Rajka Bućin, „Prilog poznavanju institucija: Zakonski okvir rada Velikih župa NDH”, *Arhivski vjesnik*, br. 44., 2001., 221.-223.

²¹ Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, broj signature 223, (dalje: HR-HDA-223), kutija 24, 13355/41: Izvješće ustaškog povjerenika za Foču od 25. 6. 1941.; HR-HDA-223, kutija 24, 14726/41: Izvješće ustaškog povjerenika za Višegrad od 27. 6. 1941.

unutarnjih poslova NDH tek 6. listopada 1941.,²² odnosno skoro punih šest mjeseci nakon proglašenja nove države.

Isti razlog bio je uzrok što su u istočnoj Bosni za razliku od onoga dijela NDH koji se prethodno nalazio u sastavu Banovine Hrvatske vojne institucije bile iznimno slabe. Spomenuti zaključak može se predočiti na temelju sljedećega primjera. U trenutcima proglašenja NDH na njezinu teritoriju jedini naoružani predstavnici nove vlasti do uspostavljanja prvih postrojba NDH, odnosno formacija Hrvatskoga domobranstva i Ustaške vojnice, bili su pripadnici Hrvatske seljačke i građanske zaštite, poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke (HSS), koja je brojala oko 200 000 ljudi. Premda članstvo HSS nije bilo ustrojeno prema načelima moderne vojske, njihova je organiziranost u okolnostima proglašenja uspostave nove države bila važan čimbenik njezine političke stabilnosti,²³ što se može zaključiti na temelju činjenice da je spomenuta vojna formacija ukinuta odlukom vlasti NDH tek početkom lipnja 1941. godine,²⁴ odnosno puna dva mjeseca nakon proglašenja nove države.

U istočnoj Bosni naoružanih pripadnika HSS nije bilo, te je zbog toga stupanj javne sigurnosti bio znatno niži nego u preostalom dijelu teritorija NDH. Redarstvenu službu obavljalo je Oružništvo NDH, koje je na razini kotareva raspolagalo s ljudstvom smještenim u četiri do pet oružničkih postaja unutar kojih je djelovalo približno 15 oružnika u svakoj.²⁵ Primjerice, na području kotara Srebrenica djelovale su do početka kolovoza 1941. godine četiri oružničke postaje, što je značilo da se u srebreničkome kotaru nalazilo približno 60 oružnika²⁶ na ukupno 40 000 stanovnika, od kojih je približno polovina bilo srpskoga podrijetla.²⁷ Usto, slično

²² HR-HDA-223, kutija 54, 15116/1941: Ured Poglavnika Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 6. 10. 1941. Navedeni dokument osobno je upućen tadašnjemu ministru unutarnjih poslova NDH Andriji Artukoviću i u njemu je navedeno da se „upravno činovništvo grada i kotara Tuzle kao i činovništvo Velike župe Usora i Soli treba izmijeniti, jer su isti još i danas povezani sa ljudima s kojima su zajedno radili kao ljudi povjerenja jugoslavenskih režima”.

Odredbu je potpisao predstojnik ureda, glavnostožerni pukovnik Adolf Sabljak.

²³ T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 365.

²⁴ Nada Kisić Kolanović, *NDH i Italija: Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., 80.

²⁵ Davor Kovačić, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske: Redarstveno tijelo i vojna postrojba 1941.-1945.*, Despot Infinitus, Zagreb, 2014., 37.

²⁶ Tamošnje oružničke postaje bile su ustrojene u Oružnički vod Srebrenica s oružničkim postajama u Srebrenici, Bratuncu, Skelanima i Fakovićima. Oružnički vod Srebrenica djelovao je u okviru Oružničkoga krila Tuzla. HR-HDA-223, kutija 86, 19180/42: Izvješće zapovjednika Oružničkog krila Tuzla potpukovnika Emanuela Mašeka od 19. 2. 1942. Prema izvješću Kotarske oblasti Srebrenica od 5. kolovoza 1941., na području kotara nalazilo se ukupno 57 oružnika. D. Kovačić, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske*, 94.

²⁷ Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 1999., 244.: Izvješće kotarskog predstojnika Srebrenice P. Uzumovića od 29. 1. 1942.

kao što je to bio slučaj s državnim službenicima, i u sastavu oružništva prevladavalo je ljudstvo iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije,²⁸ čija je lojalnost bila krajnje upitna.

Postrojbe Ustaške vojnice nisu bile prisutne u istočnoj Bosni u prvim mjesecima nakon osnutka NDH,²⁹ dok se Hrvatsko domobranstvo tek ustrojavalo, te je njihovo ljudstvo uglavnom bilo stacionirano u većim mjestima. U Sarajevu se nalazila domobranska 7. pješačka pukovnija,³⁰ na prostoru tuzlanskoga i kladanjskoga kotara bila je smještena 8. pješačka pukovnija, dok je teritorij bijeljinskoga kotara nadzirala 6. pješačka pukovnija.³¹ Također, u kotarevima koji su se nalazili uz granicu sa Srbijom i Crnom Gorom, od Bijeljine na sjeveru do Foče na jugu, bile su stacionirane još četiri domobranske bojne koje su djelovale u okviru Vojne krajine, ustanove zadužene za osiguravanje dijela istočne granice NDH. Uz izuzetak I. bojne koja se nalazila u sjevernoj Hercegovini, razmještaj ostalih četiriju bojna Vojne krajine bio je ovakav: II. bojna pokrivala je čajnički i fočanski kotar, III. bojna rogatički i višegradski kotar, IV. bojna vlasenički i srebrenički kotar, a V. bojna bijeljinski i zvornički kotar.³² Prema vojnim propisima pješačke pukovnije u svojem sastavu imale su 1626 časnika, dočasnika i vojnika, dok je prosječna domobranska bojna imala 832 pripadnika.³³ Dakle, najveća koncentracija domobranskih snaga, osim u Sarajevu, bila je na teritoriju kladanjskoga, tuzlanskoga i bijeljinskoga kotara, dok je broj domobrana na preostalome području istočne Bosne bio u odnosu na površinu koju su trebali osiguravati naglašeno malen.

U skladu s time, očito je kako je najveći dio istočne Bosne uz izuzetak gradova poput Sarajeva, Tuzle i Bijeljine te kotarskih središta ostao uglavnom izvan nadzora uprave NDH. Ta okolnost bila je važna radi razumijevanja događaja koji su uslijedili u narednome razdoblju.

²⁸ D. Kovačić, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske*, 35.-37., 90.

²⁹ Prva oružana akcija jedne ustaške bojne istočno od crte Sarajevo – Tuzla zabilježena je u prosincu 1941. godine na Palama, središtu istoimene općine istočno od Sarajeva. Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica: Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, I., Despot Infinitus, Zagreb, 2013., 304., 322.-323.

³⁰ Krunoslav Mikulan, Siniša Pogačić, *Hrvatske oružane snage 1941. – 1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*, P. C. grafičke usluge, Zagreb, 1999., 19.

³¹ Bosna i Hercegovina, Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (dalje: BiH, ATKT), zbirka Radnički pokret i Narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (dalje: RPiNOBSB Z), signatura 66-4902: Opća bojna relacije Treće pješačke divizije za veljaču 1942.

³² Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003., 117.-118.; Teufik Hodžić, „Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945.”, *Rogatica: Monografija*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2009., 105.; Adnan Jahić, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Zagreb / Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Sarajevo, 2014., 350.

³³ K. Mikulan, S. Pogačić, *Hrvatske oružane snage*, 17, 20.

IV. ORUŽANA POBUNA U ISTOČNOJ BOSNI 1941. GODINE

U ljeto 1941. godine u istočnoj Bosni započela je oružana pobuna dijela seoskoga pučanstva srpskoga etničkog podrijetla. Do prvih većih akcija pobunjeničkih snaga došlo je krajem srpnja u vlaseničkome kotaru kada je Han Pijesak, drugo najveće naselje u vlaseničkome kotaru i središte istoimene općine, napadnuto vatrenim oružjem iz okolnih sela. U vrijeme tih događaja vlasenički kotar imao je 20 000 stanovnika,³⁴ od čega su etnički Srbi bili većinsko pučanstvo s omjerom od 75 % u odnosu na stanovništvo muslimanske vjeroispovijesti.³⁵ Nakon što je zauzet Han Pijesak, od tamo se pobuna širila po ostalome dijelu kotara, te je kulminirala povlačenjem domobranske posade od stotinjak vojnika iz Vlasenice preko Srebrenice u Zvornik 10. kolovoza.³⁶ Time je Vlasenica postala prvi kotar u istočnoj Bosni u kojemu je uprava NDH prestala djelovati.

Vidjevši jasnu nemoć vlasti, pobunjeničke snage napale su Srebrenicu tjedan dana poslije. Prilikom borba za Srebrenicu lokalnim borcima došlo je pojačanje iz Srbije, što je uz materijalnu bila i velika psihološka pomoć. U napadu od 18. kolovoza Srebrenica je zauzeta,³⁷ te je time pobunjeničko područje znatno povećano.

Uz opisane značajke istočnobosanskoga prostora te slabih institucija vlasti NDH, dva ključna razloga uspješnosti oružane pobune bila su velike zalihe oružja kod pučanstva srpskoga etničkog podrijetla³⁸ te blizina Srbije i Crne Gore u kojima je također došlo do pobune. Na području zapadne Srbije započele su oružane akcije pripadnika ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), te su se postupno omasovile nakon što su im se pridružili časnici bivše jugoslavenske vojske.³⁹ U Crnoj Gori pobuna je od svojega početka imala masovan karakter, te je bila prouzročena time što je Crna Gora proglasila državnu samostalnost i tako se (pod okriljem

³⁴ BiH, ATKKT, RPiNOBSB Z, 63-4862: Izvješće Kotarske oblasti Vlasenica od 14. 3. 1943.

³⁵ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik dokumenata* (dalje: *Zločini*), I., Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993., 360.: Kotarska oblast Vlasenica Velikoj župi Vrhbosna 20. 7. 1941.

³⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik*), tom IV, knjiga 1 (dalje: tom/knjiga), Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1951., 569.: Izvješće Oružničkoga krila Tuzla od 13. 8. 1941.

³⁷ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 244.: Izvješće Uzumovića od 29. 1. 1942.

³⁸ Činjenicu da je srpsko stanovništvo raspolagalo oružjem iz doba Kraljevine Jugoslavije naveo je njemački general u NDH Glaise von Horstenau kao ključno pitanje mlade države u svojem izvješću od 12. svibnja 1941., odnosno u razdoblju prije početka pobune. Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Globus, Zagreb, 1980., 34.; Davor Marijan, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine”, ČSP, god. 35., br. 2., 2003., 547.

³⁹ *Zbornik*, tom XII, knjiga 1, Beograd, 1973., 229.-230.: Izvješće opunomoćenika njemačkog ministarstva vanjskih poslova pri njemačkom zapovjedništvu Srbije Felixa Benzlera od 23. 7. 1941.

talijanske vojske) u političkome smislu odvojila od Srbije. Oružana pobuna u Crnoj Gori bila je vođena od dijela stanovništva koje se protivilo odvajanju Crne Gore od Srbije, odnosno tzv. bjelaša, protiv kojih su bili zagovornici crnogorske samostalnosti, odnosno tzv. zelenaši. Pobunjeničkim snagama u Crnoj Gori postupne su se pridruživale mjesne organizacije KPJ, koje su u Crnoj Gori bile iznimno jake.⁴⁰ Spoznaja o povezanosti pobunjeničkih snaga u istočnoj Bosni s onima iz Srbije i Crne Gore činilo je važnu psihološku prekretnicu. Prema zapisu jednoga od sudionika događaja, širenje neprovjerenih vijesti o dolasku naoružanih grupa iz Srbije i Crne Gore rezultirale su paralizirajućim strahom među pripadnicima vlasti NDH i lokalnim muslimanima. Uslijed toga pobunjeničke su snage tijekom rujna bez velikih borba zavladaile širokim prostorom središnjega dijela istočne Bosne od planine Romanije do rijeke Drine i od Višegrada do Zvornika uz izuzetak nekoliko muslimanskih sela.⁴¹

Povezanost s prostorom zapadne Srbije istočnobosanskim pobunjenicima bila je važna i zbog nabave kvalitetne vojne opreme. Naime, krajem rujna pobunjeničke su snage iskoristile povlačenje njemačke posade iz Užica, mjesta u jugozapadnoj Srbiji, te su zauzele to mjesto,⁴² u kojemu se nalazila tvornica oružja.⁴³ Uslijed toga, bojna moć pobunjeničkih postrojba u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni znatno je porasla.⁴⁴

U političkome smislu, podjele među pobunjenicima u Srbiji i u Crnoj Gori postojale su i u istočnoj Bosni, ali uz razliku što je utjecaj KPJ među istočnobosanskim pobunjenicima bio mnogo slabiji nego u Srbiji i Crnoj Gori. Prema dostupnim podacima, KPJ je na cjelokupnome bosanskohercegovačkom prostoru u ljeto 1941. godine imala ukupno 830 članova.⁴⁵ U istočnoj Bosni izvan većih mjesta poput Sarajeva, Tuzle i Bijeljine postojale su samo tri partijske

⁴⁰ *Zbornik*, XII/1, 234.: Izvješće njemačkog generala u NDH Glaisea von Horstenaua od 23. 7. 1941.; Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*, VBZ, Beograd-Zagreb-Sarajevo, 2010., 38.-41. Nazivi bjelaši i zelenaši bili su izvorni crnogorski nazivi za dvije ključne političke snage u toj zemlji, a u tome svojstvu koristile su im se u međusobnoj komunikaciji njemačka i talijanska strana. *Zbornik*, XIII/3, Beograd, 1976., 268.: Zapisnik razgovora njemačkih i talijanskih predstavnika vođen u Solunu 2. 6. 1943.

⁴¹ *Zbornik*, XIV/1, 320.: Milorad Momčilović Petru Bačoviću od 6. 7. 1942.

⁴² Njemačka se vojska povukla iz Užica 21. rujna 1941., a nekoliko dana poslije pobunjeničke su snage zauzele sve važnije objekte u mjestu. *Zbornik*, XII/1, 459., bilj. 2.

⁴³ Ahmet Đonlagić, Mišo Leković, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar-februar 1942*, Vojno delo, Beograd, 1962., 36.; Rasim Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1972., 69.-70.

⁴⁴ Prema podacima jugoslavenske historiografije, u užičkoj je tvornici od kraja rujna do kraja studenoga 1941. godine proizvedeno 16 500 pušaka, 2 700 000 metaka, 10 000 granata, a popravljeno je 4 500 pušaka te 600 lakih i teških strojnica. Nikola Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1988., 188.

⁴⁵ Uglješa Danilović, *Sjećanja*, knjiga 3, Vojnoizdavački i novinski centar / Oslobođenje / Svjetlost, Beograd, 1987., 142.

organizacije; na Glasincu i Šatorovićima kod Rogatice te u Trnovu,⁴⁶ dok ih na prostoru vlaseničkoga i srebreničkoga kotara uopće nije bilo.⁴⁷

Prema tome, oružana pobuna u istočnoj Bosni koja je započela na prostoru vlaseničkoga i srebreničkoga kotara bila je nepovezana s politikom KPJ, te se tako razlikovala od pobunjeničkih akcija u Srbiji i Crnoj Gori. Doduše, zbog materijalne ovisnosti istočnobosanskih pobunjenika o tvornici oružja u Užicama⁴⁸ vodstvo KPJ ostvarilo je znatan utjecaj na razvoj pobune na istočnobosanskome području, ali ju nije uspjelo staviti pod svoj potpuni nadzor.

Osnovni razlog za to bila je okolnost da su pobunjeničkim skupinama u istočnoj Bosni zapovijedali pripadnici upravnoga aparata Kraljevine Jugoslavije. Najistaknutiji među njima bio je Jezdimir Dangić, predratni major jugoslavenske žandarmerije,⁴⁹ koji je nadzirao jedinstveni prostor srebreničkoga, vlaseničkoga te dijela zvrničkoga kotara.⁵⁰ U skladu sa srpskom ratničkom tradicijom iz razdoblje borbe protiv osmanske vlasti, istočnobosanski pobunjenici nazivali su se četnicima.⁵¹

Pokreti pod istoimenim nazivom postojali su i u drugim dijelovima bivše Kraljevine Jugoslavije u kojima je došlo do oružanih akcija, ali su oni uglavnom djelovali nepovezano, odnosno neovisno jedan od drugoga. Doduše, svi su oni izražavali isti politički cilj – obnovu Kraljevine Jugoslavije, ali je to zbog razvoja političkih prilika u većoj mjeri bilo više deklarativno stajalište, nego zadaća koja je tada mogla biti realno ostvariva. Uslijed toga, četničke postrojbe u različitim dijelovima bivše Kraljevine Jugoslavije uglavnom su se orijentirale na uspostavljanje područja svoje vlasti, neovisno o geopolitičkome i formalno-pravnome uređenju prostora unutar kojega su djelovale, te su svoju vojnu snagu smatrale jedinim zalogom za budućnost.

Snaga pobunjeničkih akcija u Srbiji tijekom ljeta i jeseni 1941. te međunarodni odjek tih događaja doveo je do toga da se preko britanskih radiostanica počeo veličati četnički pokret pod

⁴⁶ R. Hurem, *Kriza NOP-a*, 69.-70.

⁴⁷ A. Đonlagić, M. Leković, *Njemačka ofanziva*, 13.

⁴⁸ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., 119.-120.: Kotarska oblast Rogatica Velikoj župi Vrhbosna 28. 1. 1942.

⁴⁹ *Zbornik*, IV/35, Beograd, 1974., 763. Izvješće opunomoćenika Ministarstva hrvatskog domobranstva od 6. 2. 1942.; Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001., 209.; Slavko Odić, Slavko Komarica, *Partizanska obavještajna služba: Šta se stvarno događalo*, II., Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988., 260., 261.

⁵⁰ *Zbornik*, XIV/1, 320.: Milorad Momčilović Petru Baćoviću 7. 6. 1942.

⁵¹ Jovan Marjanović, *Narodnooslobodilački rat – Narodna revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. (Kratak pregled)*, Kultura, Beograd, 1961., 60.

vodstvom pukovnika vojske Kraljevine Jugoslavije Dragoljuba Draže Mihailovića.⁵² Taj pokret nazivao se ravnogorskim po planini Ravnoj Gori kod Valjeva u zapadnoj Srbiji, gdje mu je bilo središte, a u organizacijskome smislu bio je dobro organizirana skupina oficira (časnika) bivše jugoslavenske vojske koji su izbjegli zarobljavanje. U političkome smislu Ravnogorski četnički pokret djelovao je u ime Vlade Kraljevine Jugoslavije, koja se nalazila u Velikoj Britaniji, a imenovao se Jugoslavenskom vojskom u otadžbini (domovini).⁵³ Kako bi proširio svoju organizaciju izvan Srbije i pod svoj nadzor stavio različite pobunjeničke skupine koje su od ljeta 1941. godine djelovale na teritoriju NDH i u Crnoj Gori, Mihailović je na ta područja uputio svoje izaslanike. Jedno od područja na koja su stigli Mihailovićeви izaslanici bila je i istočna Bosna. Zapovjednik prve Mihailovićeve skupine od osam časnika bivše vojske Kraljevine Jugoslavije bio je predratni jugoslavenski kapetan (satnik) Milorad Momčilović. Njega je i sedmoricu njegovih suradnika zapovjednik lokalne četničke organizacije Dangić rasporedio po postrojbama Srebreničkoga i Vlaseničkoga četničkog odreda.⁵⁴ Još prije dolaska navedene grupe, u istočnoj je Bosni djelovao predratni jugoslavenski major (bojnik) Boško Todorović, kojega je Mihailović najkasnije u kolovozu 1941. godine odredio kao zapovjednika Ravnogorskoga pokreta za područje istočne Bosne i Hercegovine.⁵⁵ Premda se Todorović neometano kretao po gotovo svim četničkim postrojbama istočne Bosne, njegov je utjecaj bio ograničen, jer je Dangić gradio vlastitu organizacijsku strukturu neovisno od Mihailovićeve, te je onemogućivao Todoroviću da održava komunikaciju s Mihailovićem time što je sprječavao da Todorovićeва izvješća stignu do Mihailovića.⁵⁶ Uz Dangića i Todorovića, treća istaknuta četnička ličnost u istočnoj Bosni bio je predratni jugoslavenski poručnik Kamenko Jevtić, koji je zapovijedao

⁵² Posredstvom britanskih medija, dotad slabo poznati predratni pukovnik jugoslavenske vojske postao je važna ličnost Drugoga svjetskog rata na međunarodnoj razini, s obzirom na to da ga je predsjednik jugoslavenske vlade u izbjeglištvu Dušan Simović preko Radio Londona 15. studenoga 1941. proglasio vođom svih pobunjeničkih snaga na području bivše Jugoslavije. Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Globus, Zagreb, 1979., 179.; S. Odić, S. Komarica, *Partizanska obavještajna služba*, II., 255.; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992., 236., 363.; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945* (dalje: *Četnici*), Liber, Zagreb, 1979., 153.

⁵³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu*, 235.

⁵⁴ *Zbornik*, XIV/1, 321.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

⁵⁵ Prema podatcima srpskoga emigrantskog pisma Stanislava Krakova, Todorović se s Mihailovićem prvi put sastao 12. lipnja 1941., te je krajem kolovoza iste godine po Mihailovićevoj zapovijedi otišao u istočnu Bosnu (J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 69.). Iz toga podatka uočljivo je da Todorović, a time ni Mihailović, nije mogao znatnije utjecati na oružanu pobunu u istočnoj Bosni jer joj se pridružio nakon što su postrojbe pod Dangićevim vodstvom već zauzele srebrenički i vlasenički kotar.

⁵⁶ *Zbornik*, XIV/2, Beograd, 1983., 771.: Izvješće kapetana Manojla Pejića iz lipnja 1943. o situaciji u istočnoj Bosni od rujna 1941. do lipnja 1943.

Višegradskim četničkim odredom.⁵⁷ Slično kao ni Dangić, ni Jevtić nije priznavao Mihailovića kao nadređenoga, te je djelovao samostalno.⁵⁸

Usporedno s lokalnim četnicima, u istočnoj Bosni djelovalo je nekoliko partizanskih odreda koji su organizacijski bili podređeni partizanskomu zapovjedništvu u Srbiji sa središtem u Užicama Partizanske postrojbe u Srbiji imenovale su se Narodnooslobodilačkim partizanskim odredima Jugoslavije (NOPOJ), a njihovo se zapovjedništvo zvalo Vrhovnim štabom.⁵⁹ Partizanskoj vojnoj strukturi iz Srbije bile su podređene partizanske snage iz istočne Bosne, koje su se sastojale od triju odreda. Prvi i najveći bio je Romanijski odred, koji je nadzirao rogatički i dio sarajevskoga kotara. Zapovijedao mu je misteriozni vođa pod nadimkom Čiča, čiji je stvarni identitet bio nepoznat.⁶⁰ Drugi partizanski odred u istočnoj Bosni sa znatno manjim snagama bio je Birčanski odred sa središtem u Šekovićima, koji su vodili Brane Savić i Miloš Zekić. Značajka toga odreda bila je okolnost da je odred djelovao na području pod četničkom vlašću, te je zbog svoje prostorne izdvojenosti od ostalih partizanskih skupina poprimio izgled okolnih četničkih postrojba. S te strane, birčanski se odred nije razlikovao od četničkih skupina s toga područja, ali je preko svojih zapovjednika ipak ostao dijelom partizanske organizacije.⁶¹ Treća partizanska postrojba koja se nalazila u istočnoj Bosni bila je Bosanskohercegovačka brigada s operativnim područjem na komunikacijski važnom pravcu od Kalinovika preko Trnova do Prače. Njezini zapovjednici bili su Rade Hamović i Boriša Kovačević, a središte je imala u organizaciji KPJ u Trnovu. Sredinom listopada 1941. godine brigada je promijenila ime u Kalinovički partizanski odred, te se od tada tako imenovala.⁶² Operativno području Kalinovičkoga odreda bio je teritorij

⁵⁷ *Zbornik*, XIV/1, 58.: Izvješće zapovjedništva Višegradske četničke odreda od 1. 11. 1941.; *Zbornik*, XIV/2, 778.: Pejićevo izvješće iz lipnja 1943.; Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 288.: Kotarska oblast Višegrad Velikoj župi Vrhbosna 12. 6. 1942. U svojem izvješću Momčilović navodi da je „na južnom (Višegradskom) frontu komandovao” Todorović, pri čemu uopće ne spominje Jevtića. S obzirom na to da je Momčilović bio dio Mihailovićeve organizacije, te se o sposobnostima lokalnih četničkih zapovjednika iz istočne Bosne izražavao izuzetno nepovoljno (*Zbornik*, XIV/1, 322.-324.), njegovo izvješće ima karakter krajnje tendencioznoga teksta. Uostalom, daljnja slabost njegova (Momčilovićeva) izvješća glede prosudbe stanja na području višegradske kotara jest činjenica da se on nalazio u Olovu, odnosno u sjevernome dijelu istočne Bosne, te zato nije ni mogao imati neposredna saznanja o situaciji u višegradske kotaru. *Zbornik*, XIV/1, 327.

⁵⁸ J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 195.

⁵⁹ HR-HDA-1198, Fond: Oružničko krilo Bileća, kutija 1, 85/42: 4. oružnička pukovnija Oružničkom krilu Bileća 2. 1. 1942. U izvješću 4. oružničke pukovnije navodi se da je zaplijenjeno saopćenje Vrhovnoga štaba od 4. studenoga 1941., u kojemu je iz partizanskoga kuta interpretiran četničko-partizanski sukob.

⁶⁰ *Zbornik*, XIV/2, 769.: Izvješće Pejića iz lipnja 1943.

⁶¹ Na taj način šekovičke partizane opisao je partizan iz Hrvatskoga primorja Vitomir Grbac kada ih je prvi puta sreo. Vitomir Grbac, *U Titovoj pratnji*, Adamić, Rijeka, 2001., 183.

⁶² Preimenovanje Bosanskohercegovačke partizanske brigade u Kalinovički partizanski odred vidljivo je iz interne partizanske dokumentacije koju su postrojbe NDH zaplijenile sredinom siječnja 1942. tijekom Operacije Romanija. Četnička i partizanska dokumentacija unutar koje se nalazilo i izvješće koje je potpisao Hamović pohranjeno je u

fočanskoga kotara i južni dio sarajevskoga kotara, odnosno prostor Općine Trnovo. Najvažniji uspjeh odreda bilo je zauzimanje Trnova 2. studenoga 1941., koji je do svibnja 1942. godine bio njegovo središte.⁶³

Institucija kojoj su navedena tri odreda bila podređena bio je Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu, koji je prethodno stigao iz Srbije, te se nakon svojega dolaska smjestio na područje Romanijskoga partizanskog odreda. Glavni je štab bio ustrojen po uzoru na nadređeni Vrhovni štab, što znači da se sastojao od komandanta (zapovjednika), političkoga komesara i načelnika štaba (stožera). Zapovjednik Glavnoga štaba bio je predratni član KPJ i pripadnik Vrhovnoga štaba NOPOJ Svetozar Vukmanović, politički je komesar bio predratni član KPJ Rodoljub Čolaković, dok je načelnik štaba bio Slobodan Princip Seljo, rođak poznatoga srpskog aktivista iz Prvoga svjetskog rata, Gavrila Principa.⁶⁴

Gotovo svi partizanski zapovjednici u istočnoj Bosni, ne samo na razini Glavnoga štaba, nego i na nivou odreda i bataljuna, bili su srpskoga etničkog porijekla, uključujući i istaknute članove KPJ. Pri tome su iznimka bili Svetozar Vukmanović kao Crnogorac⁶⁵ i Mujo Hodžić, vođa organizacije KPJ iz Šatorovića,⁶⁶ kao jedini musliman. Hodžić je zapovijedao muslimanskim partizanskim bataljunom od 300 boraca muslimana, ali je najvjerojatnije zbog izražena srpskoga identiteta među ostalim partizanskim postrojbama sa svojim ljudstvom otišao s Romanije u okolicu Vareša, odnosno u istočni dio srednje Bosne.⁶⁷

Suprotno Ravnogorskomu četničkom pokretu, koji je naglašavao državnopravni kontinuitet i simboliku Kraljevine Jugoslavije, osnova partizanskoga identiteta bila je svjetonazorska povezanost sa Sovjetskim Savezom, uslijed čega su pripadnici partizanskoga pokreta isticali komunističku simboliku (što je ujedno bilo službeno znakovlje sovjetske države). Partizanski pokret bio je vojna struktura ilegalne KPJ, a s obzirom na to da je KPJ bila „sekcija

okviru izvješća Ustaške nadzorne službe (UNS) pod brojem 16568-Taj-1942. od 15. travnja 1942. Hamović je uputio pismo zapovjedniku Pračanske čete Tomi Andžiću 15. listopada 1941. Andžićeva četa djelovala je u okviru Čičina odreda, a u pismu mu je Hamović javljao da je prema novome rasporedu snaga dodijeljen njegovu odredu. HR-HDA-248, Fond: Ustaška nadzorna služba, kutija 1, bb/42.

⁶³ „Kalinovički NOP odred”, *Vojna enciklopedija*, svezak 4, drugo izdanje, Beograd, 1972., 202.

⁶⁴ *Zbornik*, XIV/1, 31., bilj. 7.-9.

⁶⁵ Vukmanović je potjecao iz crnogorske zelenaške obitelji, koja je zbog jasno izražena identiteta bila u sukobu s poretkom Kraljevine Jugoslavije. Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče: Memoari*, I., Globus, Zagreb, 1982., 29.

⁶⁶ BiH, ATKT, RPiNOBSB Z, 63-4867: Izvješće Kotarske oblasti Vlasenice od 1. 4. 1943.

⁶⁷ HR-HDA-248, kutija 7, bb/42: Zapisnik saslušanja Izidora Šporiša u zapovjedništvu Sarajeva od 28. 1. 1942. Osim Šporiša podatak prema kojemu je Hodžić zapovijedao s grupom od 300 partizana potvrdio je stožer njemačke divizije čije su postrojbe djelovale na tome području. *Records of German Field Commands* (dalje: *Records*), T315 / 2271, The National Archives, Washington, 1965., 75.: Izvješće 718. divizije od 10. 8. 1942.

Kominterne”,⁶⁸ odnosno sastavni dio Komunističke internacionale, koja je djelovala pod nadzorom sovjetskoga državnog vrha, njegovo je vodstvo u političkome smislu djelovalo kao predstavništvo Sovjetskoga Saveza. Provedba sovjetskih interesa u partizanskim postrojbama osiguravala se time što je vođa partizanskoga pokreta, odnosno zapovjednik Vrhovnoga štaba NOPOJ, bio ujedno i generalni sekretar (glavni tajnik) KPJ. Na čelu partizana nalazio se predratni član KPJ i sudionik Oktobarske revolucije Josip Broz Tito, čiji je identitet ne samo za protivnike partizanskoga pokreta, nego i za većinu njegovih pripadnika bila potpuna nepoznanica.⁶⁹

Međutim, zbog nemogućnosti održavanja stalne kvalitetne veze sa sovjetskim predstavništvom,⁷⁰ kao i uslijed teške situacije u kojoj se nalazio Sovjetski Savez tijekom druge polovine 1941. godine, partizansko je vodstvo uglavnom djelovalo samostalno, odnosno bez sovjetskih neposrednih uputstava. To je dovodilo do krize u sovjetsko-partizanskim odnosima, jer je sovjetsko vodstvo smatralo kako su partizanski postupci nepotrebno radikalni. Primjerice, iz sovjetskoga kuta gledanja isticanje crvene petokrake zvijezde prije osiguranja pobjede smatrano je štetnim u pridobivanju većega broja sljedbenika.⁷¹

Usprkos opisanim razlikama na političkoj razini, među četnicima i partizanima u istočnoj Bosni nije bilo sukoba tijekom jeseni 1941. godine, a razdoblje suradnje održalo se čak i nakon što su se Mihailovićeви četnici i partizani sukobili u zapadnoj Srbiji početkom studenoga te godine.⁷² Razlozi za to najvjerojatnije su bili jasno uočen protivnik u vidu civilnih i vojnih

⁶⁸ Ta je činjenica kao neprijeporna i samorazumljiva navedena i u jugoslavenskoj historiografiji. U službenoj povijesti KPJ opisana je ovim riječima: „Komunističke partije učlanjene u Kominternu imale su status sekcija sa mnogim ograničenjima i obvezama – od bezuslovnog prihvatanja programa Kominterne do bezuslovnog izvršavanja raznih direktiva i odluka njenog Izvršnog komiteta.” (Pero Morača, Dušan Bilandžić, Stanislav Stojanović, *Istorija SKJ – kratak pregled*, Rad, Beograd, 1976., 78.). Na sličan način odnos KPJ i Kominterne definirao je i drugi istaknuti pisac socijalističke Jugoslavije, Jovan Marjanović, koji je naveo da je „KPJ bila sekcija Treće internacionale, a ova velikim delom u službi spoljne politike SSSR-a”. J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 57.

⁶⁹ U jugoslavenskoj historiografiji Titov misteriozni identitet opisan je ovako: „Okupatorske i kvislinške vlasti su uporno nastojale da otkriju Titovo pravo ime, koje je, iz razumljivih razloga, držano u konspiraciji. Opravdano se strahovalo da bi otkrivanje Titovog identiteta ugrozilo živote njegove porodice, rodbine i poznanika.” J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 257., bilj. 353.

⁷⁰ Prema podacima jugoslavenske historiografije, neposredna radiokomunikacija između partizanskoga vodstva i sovjetskoga predstavništva uspostavljena je tek početkom veljače 1942., dok je do tada bila neredovita. N. Popović, *Jugoslavensko-sovjetski odnosi*, 70.

⁷¹ Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju*, Kultura, Beograd, 1953., 324., 365.

⁷² Mihailovićeve postrojbe napale su partizane u Užicama te se sukob u idućim danima proširio na ostalo područje u Srbiji, gdje su se nalazili pripadnici obaju pokreta. Mihailović je pozvao u pomoć Dangića, zatraživši od njega da s dijelom svojih snaga dođe u Srbiju nakon što na svojem operativnom području razoruža partizanske postrojbe (*Zbornik*, XIV/1, 72.-75.: Mihailović Dangiću 9. 11. 1941.). Međutim, Dangić nije pružao oružanu pomoć Mihailoviću niti je napao partizane na prostoru na kojemu je djelovao. Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998., 230.

institucija NDH u odnosu na kojega su svi ostali problemi smatrani manje važnima, te činjenica da četnici u istočnoj Bosni, premda u vojnome smislu znatno jači od tamošnjih partizana, nisu bili spremni s njima ući u sukob zbog Dangićevih stajališta o svesrpskome jedinstvu. To je stajalište bilo najvidljivije na primjeru odnosa prema političkome komesaru partizanskoga Glavnoga štaba za Bosnu i Hercegovinu Rodoljuba Čolakovića, kojega je početkom siječnja 1942. godine u Olovu uhitio Dragoslav Račić, jedan od Mihailovićevih izaslanika za istočnobosansko područje. Čolaković je pušten iz Račićeva zarobljeništva na intervenciju Pere Đukanovića,⁷³ bliskoga Dangićeva suradnika.⁷⁴

Kao posljedica stajališta o nužnosti jedinstva svih pobunjeničkih snaga, udružene snage četnika i partizana u dijelu istočne Bosne u kojemu je prevladavao Dangićev utjecaj ostvarile su do kraja 1941. godine velike uspjehe, od kojih su, uz već prethodno spomenute, najvažniji bili opkoljavanje Višegrada krajem rujna⁷⁵ i zauzimanje cjelokupnoga rogatičkog kotara zaključno s istoimenim kotarskim središtem 24. listopada.⁷⁶

Zauzimanje Rogatice dovelo je do stvaranja kompaktnoga pobunjeničkog teritorija u istočnoj Bosni koji je obuhvaćao dio zvrničkog kotara, cjelokupan prostor rogatičkoga, srebreničkoga i vlaseničkog kotara, te čitav višegradski kotar osim samoga grada. Nastanak prostranoga pobunjeničkog područja u središnjemu dijelu istočne Bosne onemogućio je putnu komunikaciju između sjevernoga i južnoga dijela istočne Bosne u kojemu se vlast NDH uspjela održati. Opisani razvoj događaja doveo je do toga da su dva južna kotara istočne Bosne, Čajniče i Foča, bili posve odsječeni od Sarajeva, te su s ostalim dijelom teritorija NDH bili povezani preko hercegovačkoga prostora, odnosno ceste koja je od Mostara išla do Kalinovika.⁷⁷

⁷³ *Zbornik*, XIV/1, 181., bilj. 37.

⁷⁴ Đukanović je zajedno s Dangićem i Sergijem Mihajlovićem bio jedan od potpisnika četničko-partizanskoga sporazuma o suradnji. Spomenuta činjenica upućuje na Đukanovićevu važnost u hijerarhiji Dangićeve organizacije, s obzirom na to da je Đukanovićevo ime navedeno kao jedno od potpisnika toga sporazuma s četničke strane. *Zbornik*, XIV/1, 29.-30.: Četničko-partizanski sporazum od 1. 10. 1941.

⁷⁵ *Zbornik*, XII/1, 779.: Izvješće njemačkog generala u NDH Glaise von Horstenaua od 14. 12. 1941. U izvješću je navedeno kako se hrvatska posada u Višegradu do svojega povlačenja početkom studenoga 70 dana (odnosno, više od dva mjeseca) nalazila u blokadi, te je opskrbljivana zračnim putem.

⁷⁶ *Zbornik*, I/1, Beograd, 1949., 224.; *Zbornik*, XII/1, 525., 12.; S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, I., 332.

⁷⁷ HR-HDA-491, Fond: Opće upravno povjereništvo NDH kod II. armate talijanske vojske / Višeg zapovjedništva talijanskih oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija”, kutija 12, 1635/42: Ministarstvo unutarnjih poslova NDH Općem upravnom povjereništvu NDH 13. 2. 1942. prenosi iskaz Dragutina Očka od 29. 1. 1942. Domobran Dragutin Očko vozio je pomoć iz Hercegovine preko Kalinovika u navedeno područje te je tom prilikom početkom prosinca, nakon četničkoga zauzimanja toga područja, i zarobljen. Nakon što je pobjegao iz četničkoga zarobljeništva dao je iskaz kotarskoj vlasti u Rogatici o onome što je doživio.

Opisani razvoj događaja u kojemu se uprava NDH doslovno raspala na prostranome području između Sarajeva, Tuzle, Zvornika i Višegrada bio je u velikoj mjeri uzrokovan slabošću domobranskih postrojba koje su djelovale na tome području. Uostalom, prema Dangiću i ostalim istočno-bosanskim četnicima iznimno kritičan Momčilović upravo je slabost domobrana u istočnoj Bosni označio osnovnim uzrokom postignutih četničkih uspjeha.⁷⁸ Sličnu procjenu imala je i njemačka vojska, koja je uz izuzetak domobranskih posada u Višegradu i Zvorniku, ostale domobranske postrojbe u istočnoj Bosni smatrala iznimno nekvalitetnima.⁷⁹ Slabost domobranskih postrojba zabilježena je u izvješću Vojne krajine od 10. siječnja 1942., u kojemu je pod naslovom *Učestala predaja domobrana neprijateljima* navedeno da je predaja domobrana „četničko-komunističkim bandama” poprimila takve razmjere da ju je nužno suzbiti radikalnim mjerama koje uključuju izvođenje pred vojni sud „za djelo bjegstva i kukavičluka” i isplatu državi „odgovarajuću cijenu za oružje, streljivo i opremu, koja je pala neprijatelju u ruke”.⁸⁰

Međutim, uz slabu borbenu vrijednost, pojedine domobranske postrojbe pokazivale su i otvorenu neposlušnost prema nadređenima. Najočitiiji primjer toga bila je pobuna koja je u bojni 15. pješačke pukovnije izbila 27. studenoga 1941. na Palama. Premda je intervencijom većega dijela bojne pobuna zaustavljena, te su nakon njezina slamanja uhićeni časnik i 65 vojnika koji su u njoj sudjelovali, borbeni moral preostalog dijela posade na Palama do te je mjere bio nizak,⁸¹ da je dana 1. prosinca cjelokupno preostalo ljudstvo vraćeno u Sarajevo, a na njezino mjesto na Pale stigla je bojna iz sastava 13. pukovnije.⁸²

Visoka razina nepouzdanosti glavnine domobrana imala je tri temeljna uzroka. Prvi je bila činjenica da su sve domobranske postrojbe do kraja svibnja 1942. godine, odnosno do formiranja gorskih zdrugova, bile sastavljene od vojnih pričuvnika jer su novaci pozvani na vojnu vježbu 1941. godine u to vrijeme prolazili vojnu obuku, te još nisu bili spremni za sudjelovanje u oružanim akcijama.⁸³ Drugi uzrok bilo je slabo naoružanje, odnosno okolnost da su četnici i partizani u istočnoj Bosni nakon zauzimanja užičke tvornice krajem rujna 1941. godine posjedovali kvalitetniju vojnu opremu od domobrana. Domobransko naoružanje potjecalo je od zaplijenjenoga oružja vojske Kraljevine Jugoslavije koje im je uručeno s njemačke strane u

⁷⁸ *Zbornik*, XIV/1, 325.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

⁷⁹ *Zbornik*, XII/1, 779.: Izvješće Glaisea von Hostenaua od 14. 12. 1941.

⁸⁰ HR-HDA-1198, kutija 1, 208/42.: Vojna krajina Oružničkom krilu Bileća 10. 1. 1942.

⁸¹ *Zbornik*, XII/1, 673.: Izvješće Zapovjedništva Jugoistoka od 27. 11. 1942.

⁸² A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 320.

⁸³ Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu*, II., HB Press, Washington, 2006., 354.

ograničenoj mjeri,⁸⁴ dok je istočnobosanskim pobunjenicima, uz vlastite zalihe oružja iz razdoblja jugoslavenske države, krajem rujna počelo stizati njemačko oružje iz pravca Užica. Naprednijom borbenom tehnikom, poput tenkova, nije raspolagala ni jedna strana jer je njemačka vojska tek u zimi s 1941. na 1942. godine domobranstvu ustupila 4 laka tenka Pz.Kpfw I (poznat kao Krupp),⁸⁵ kada su najveći dio istočnobosanskoga područja već zauzele pobunjeničke snage. Treći uzrok slabosti domobranstva bila je neredovita smjena, odnosno predugo zadržavanje na bojištu pojedinih postrojba nakon što im je istekla vojna obveza.⁸⁶ Ta situacija, uz slabljenje morala ljudstva koje se našlo u opisanome stanju, imala je konkretne tehničke probleme u vidu nedostatka drugoga para rublja, što je tijekom hladnih zimskih mjeseci na područjima u kojima je temperatura padala i do - 30 °C činilo ozbiljan problem.⁸⁷

Suprotno središnjemu dijelu istočne Bosne, koji je postao snažno pobunjeničko uporište, na prostoru sjeveroistočne Bosne, odnosno na teritoriju tuzlanskoga i bijeljinskoga kotara, oružana pobuna nije imala znatnijega uspjeha. Za to su postojala tri osnovna uzroka. Prvi je bila veličina Tuzle i Bijeljine, zbog čega ih tehnički slabo opremljene pobunjeničke snage nisu mogle zauzeti na način kao što su zauzele manja i slabije utvrđena mjesta u središnjemu dijelu istočne Bosne. Drugi je bio u tome što se sjeverni dio istočne Bosne prostorno nadovezivao na jednu od dviju najvažnijih cestovnih prometnica u NDH koja je preko Broda na Savi povezivala Zagreb s Beogradom, odnosno Zemunom. Važnost te prometnice za stabilnost uprave NDH u sjevernome dijelu istočne Bosne bila je bolja prometna povezanost s dijelom teritorija NDH sjeverno od rijeke Save, što je omogućivalo brže upućivanje vojne pomoći u slučaju neposredne ugroze pojedinih mjesta na tome području. Treći uzrok bio je povezan s činjenicom da je na navedenome području bila velika koncentracija postrojba NDH. Primjerice, na teritoriju bijeljinskoga kotara nalazila se cjelokupna 6. pješačka pukovnija i V. bojna Vojne krajine.⁸⁸ Zbog toga što su u bijeljinskome kotaru Srbi bili većinsko stanovništvo,⁸⁹ dok je u središtu kotara, gradu Bijeljini, KPJ imala jaku organizaciju s dugom tradicijom,⁹⁰ domobranske su postrojbe pojačane milicijom.

⁸⁴ T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 366.-367.

⁸⁵ Dinko Predoević, Bojan Dimitrijević, *Oklopne postrojbe Sila Osovine na jugoistoku Europe u Drugome svjetskom ratu*, Despot Infninitus, Zagreb, 2015., 235.

⁸⁶ BiH, ATKKT, RPiNOBSB Z, 66-4902: Izvješće 3. domobranske divizije za veljaču 1942.

⁸⁷ *Zbornik*, IV/3, 454.-455.: Izvješće Banjalučkog združenja za siječanj 1942.

⁸⁸ BiH, ATKKT, RPiNOBSB Z, 66-4902: Opća bojna relacije Treće pješačke divizije za veljaču 1942.

⁸⁹ *Zbornik*, XIV/2, 831.: Potporučnik Arsić Romanijskom korpusu 25. 7. 1943.

⁹⁰ HR-HDA-254, kutija 3, 428/42: Ustaški stožer Posavje Velikoj župi Posavje 10. 2. 1942.

Milicija je bila naziv za poluvojnu formaciju,⁹¹ čiji su pripadnici u izvješćima vojnih ustanova NDH nazivani „dobrovoljcima”.⁹² U organizacijskome su smislu članovi milicije imali ulogu pomoćnih oružnika jer im je zadaća bila pojačati obranu oružničkih postaja. Ovlasti milicije bile su regulirane odlukom zapovjednika III. domobranskoga zbora generala Mihajla Lukića od 12. prosinca 1941. godine.⁹³ Međutim, odluka o nastanku milicije imala je i svoju političku pozadinu, koja bila posebno uočljiva u sjevernome dijelu istočne Bosne. Naime, ustrojstvom milicije baza vlasti NDH proširila se i na onaj dio stanovništva koji joj se nije aktivno suprotstavljao, ali je iz različitih razloga izbjegavao vojnu obvezu, odnosno odlazak u domobranstvo. S te strane, formiranje milicije bio je zapravo način da se lokalno vojno sposobno stanovništvo koje je odbijalo napustiti rodni kraj, uključi u obrambenu strukturu NDH, pri čemu im je na ruku išla odredba prema kojoj ih je pripadnost miliciji oslobađala vojne obveze.⁹⁴ Prema tome, formiranje milicijskih skupina ojačalo je obrambene kapacitete NDH jer je oslonac mjesnih vlasti umjesto slabo motiviranih domobranskih postrojba postalo lokalno stanovništvo.

Postrojbe milicije na području Brčkoga, Tuzle, Bijeljine i Zvornika objedinio je pod svojim zapovjedništvom pričuvni bojnik Muhamed Hadžiefendić, po kome se postrojba koju je vodio imenovala Dobrovoljački odjel narodnoga ustanka bojnika Hadžiefendića ili u skraćenome obliku Hadžiefendićeva legija. Njezin osnutak službeno je proglašen u Tuzli 22. prosinca 1941. godine.⁹⁵ Drugom milicijskom skupinom u istočnoj Bosni zapovijedao je kotarski predstojnik u Kladnju Avdaga Hasić. Vrijednost Hasićeve milicije bila je u tome što je bez ikakve pomoći postrojba NDH iz većih mjesta ili njemačke vojske održavala vlast na teritoriju kladanjskoga kotara usprkos jakim četničkim napadima.⁹⁶ Hasićev uspjeh bio je tim veći što je prostor kladanjskoga kotara u velikoj mjeri bio naseljen Srbima,⁹⁷ te je na svojem južnom dijelu graničio s vlaseničkom kotarom, koji je bio najjače pobunjeničko uporište tijekom 1941. godine.

⁹¹ U. Danilović, *Sjećanja*, knjiga 3, 214.-216.

⁹² HR-HDA-1502: Fond: Velika župa Dubrava, kutija 2, 162/41: Zapovijed III. domobranskog zbora od 12. 12. 1941.

⁹³ HR-HDA-1502, kutija 2, 162/41: Zapovijed III. domobranskog zbora od 12. 12. 1941.

⁹⁴ HR-HDA-1502, kutija 7, 1047/47: III. vojno zbornu područje Velikoj župi Dubrava 23. 3. 1942.

⁹⁵ N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva*, 156.; A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 353.; N. Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 356. U Hadžiefendićevoj miliciji pripadnici nisu isključivo bili muslimani, premda su bili u znatnoj većini. U milicijskim postrojbama na području Brčkoga koje su se smatrale sastavnim dijelom Hadžiefendićeve skupine nalazili su se i Hrvati (katolici). HR-HDA-254, Fond: Velika župa Posavje, kutija 4, 1823-1571/42: Oružnički vod Brčko Kotarskoj oblasti Brčko 4. 6. 1942.

⁹⁶ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 251.-252.: Izvješće pročelnika Glavnog stožera Hrvatskog domobranstva Žarka Verića početkom siječnja 1942.

⁹⁷ D. Kovačić, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske*, 95.

Osim u brojčanome smislu, navedene dvije milicije razlikovale su se i po kolektivnom identitetu svojih pripadnika. I dok je Hasićeva borbena grupa zbog svojega naglašena hrvatstva krajem 1942. preustrojena u ustašku bojnu,⁹⁸ Hadžiefendićeva legija imala je sasvim različitu nacionalnu orijentaciju, čiji su glavni nositelji bili Salih Žilić, književnik Mehmed Meša Selimović i Hadžiefendićev zamjenik Omer Gluhić, koji su se izjašnjavali kao Srbi.⁹⁹ Iako vlasti NDH Hadžiefendićevu legiju nisu smatrali pouzdanom postrojbom, nisu je se usudile ukinuti, smatrajući da bi to negativno djelovalo na lokalne muslimane koji su joj bili izrazito privrženi. Uostalom, razvoj događaja u narednome razdoblju pokazao je kako je Hadžiefendićeva legija, neovisno o političkoj orijentaciji svojih istaknutih pripadnika, činila temelj uprave NDH na području svojega djelovanja. Najočitiiji dokaz toga bila je činjenica da je u Tuzli i Bijeljini vlast NDH bila stabilna tijekom cjelokupne 1942. godine,¹⁰⁰ usprkos tomu što joj većina stanovništva u tim mjestima i njihovoj okolici nije bila naklonjena. Na tuzlanskome području dominantan je bio utjecaj „tuzlanske čaršije”,¹⁰¹ čiji su pripadnici poticali glasine kako je politika NDH sukobiti muslimane i Srbe te tako postići da se oni međusobno istrijebe,¹⁰² dok je u bijeljinskome kotaru četništvo bilo glavna politička snaga.¹⁰³

Na temelju navedenoga očito je kako oružana pobuna koja se u ljeto 1941. godine proširila središnjim dijelom istočne Bosne na njezinu sjevernome dijelu nije imala važnijega utjecaja, usprkos političkoj orijentaciji lokalnoga stanovništva koje je vlastima NDH bilo iznimno nenaklonjeno. U skladu s time može se zaključiti kako etnički sastav ili dominantna politička orijentacija većega dijela stanovništva pojedinoga mjesta nisu bili presudni za opstanak uprave

⁹⁸ U izvješću oružničke postaje Kladanj Oružničkomu krilu Tuzla od 23. prosinca 1942. pod 859/Taj. spominje se aktivnost Ustaške počasne bojne branitelja Kladnja (BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 59-2861: Župska redarstva oblast Tuzla Župskoj redarstvenoj oblasti Banja Luka 24. 12. 1942.). Prema numeraciji Ustaške vojnice, bojna iz Kladnja bila je XXXVI. ustaška bojna. *Zbornik*, IV/30, Beograd, 1968., 43., bilj. 56.

⁹⁹ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 379.

¹⁰⁰ Partizani su Tuzlu prvi put zauzeli 2. listopada 1943., a Bijeljinu prvi put 13. kolovoza 1943. nakon četiri dana teške borbe protiv tamošnje hrvatsko-njemačke posade. BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4949: Izvješće II. domobranskog zbora od 15. 10. 1943.; *Zbornik*, IV/16, Beograd, 1956., 524.-525.: Izvješće 4. oružničke pukovnije od 30. 8. 1943.

¹⁰¹ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 379.

¹⁰² HR-HDA-223, kutija 37, 4796/41: Izvješće Velikog župana Ragiba Čapljića od 9. 12. 1941.

¹⁰³ U izvješćima kotarske vlasti u Bijeljini spominje se kako četnici uživaju veliku podršku tamošnjega stanovništva, dok je partizanski utjecaj ocijenjen zanemarivim (HR-HDA-254, kutija 4, 1496-1117/42: Izvješće Kotarske oblasti Bijeljina od 13. 4. 1942.; HR-HDA-254, kutija 4, 1744/42: Izvješće Kotarske oblasti Bijeljina od 30. 5. 1942.; HR-HDA-254, kutija 4, 1937/42: Izvješće Kotarske oblasti Bijeljina od 13. 6. 1942.). Jači četnički utjecaj od partizanskoga u bijeljinskome kotaru očitovao se i u strukturi političkih zatvorenika. Sredinom ožujka 1942. u bijeljinskome zatvoru nalazilo se 250 osoba koji su uhićeni pod optužbom da su suradnici četnika, odnosno „četnički jataci”, te 46 osoba koji su smatrani komunističkim ilegalcima. HR-HDA-254, kutija 3, 910/42: Kotarska oblast Bijeljina Velikoj župi Posavje 13. 3. 1942.

NDH, nego tri prethodno navedene značajke – njihova veličina, prometna povezanost s okolnim područjem i brojnost tamošnje posade.

V. NJEMAČKA I TALIJANSKA VOJSKA U ISTOČNOJ BOSNI TIJEKOM DRUGE POLOVINE 1941. GODINE

Osim prostornih značajka i koncentracije postrojba NDH u pojedinim mjestima, treći čimbenik koji je utjecao na stupanj stabilnosti vlasti NDH bila je prisutnost njemačke i talijanske vojske. Operativno područje njemačkih i talijanskih vojnih postrojba na prostoru bivše Kraljevine Jugoslavije bilo je određeno demarkacijskom crtom koja je jednostrano, od njemačkoga vojnog vrha, povučena 23. travnja 1941. godine. Demarkacijska je crta išla iz pravca sjeverozapada prema jugoistoku, a u istočnoj Bosni slijedila je željezničku prugu Sarajevo – Višegrad na način da su se sva mjesta kroz koje je ta pruga prolazila nalazila unutar njemačkoga posadnog područja.¹⁰⁴

Opisani oblik demarkacijska crta u istočnoj Bosni imala je do 7. studenoga 1941. godine kada je njemačko-talijanskim dogovorom talijansko posadno područje prošireno na višegradski kotar.¹⁰⁵ Promjenu demarkacijske crte zatražila je njemačka strana zato što njezine snage nakon širenja oružane pobune nisu bile u stanju nadzirati povjereni im prostor.¹⁰⁶ Na tu odluku posebno je utjecala činjenica da se posada NDH u Višegradu od sredine rujna nalazila pod opsadom te je bila opskrbljivana zračnim putem.¹⁰⁷

Međutim, talijanski odnos prema pitanju suvereniteta NDH bio je bitno različit od njemačkoga, te je ulazak talijanske vojske u to mjesto doveo do ukinuća – a ne predviđena jačanja – uprave NDH. Nakon što su ušle u Višegrad, talijanske su snage prisilile tamošnju posadu NDH da napusti svoje položaje, a dio su njezina zapovjednoga kadra uhitile. Usporedno s time, u Višegradu i njegovoj okolini uvedena je talijanska civilna uprava kojoj su kao pomoćnici pridodani jedan predstavnik lokalnih muslimana i jedan Srba. Nakon toga, zapovjedništvo talijanskih snaga u Višegradu postiglo je dogovor s vođom lokalnih četnika, Kamenkom

¹⁰⁴ *Zbornik*, II/2, Beograd, 1954., 570.: Izvješće neimenovane njemačke ustanove od 23. 4. 1942.; *Zbornik*, XII/1, 78.-79.: Izvješće njemačke II. armije od 25. 4. 1942.; T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 412.

¹⁰⁵ Prema sporazumu s njemačkim vojnim zapovjedništvom Jugoistoka od 30. listopada 1941. talijanske su postrojbe ušle u Višegrad 7. studenoga. *Zbornik*, XII/1, 625., bilj. 5.

¹⁰⁶ *Zbornik*, XII/1, 525., bilj. 13.

¹⁰⁷ *Zbornik*, XII/1, 779.: Izvješće njemačkog generala u NDH Glaisea von Horstenaua od 14. 12. 1941. Do 7. rujna satnija njemačke vojske nalazila se u Višegradu. *Zbornik*, XII/1, 371., bilj. 5.

Jevtićem, prema kojemu će Jevtićevi četnici osiguravati okolicu Višegrada, dok će talijanska strana upravljati Višegradom.¹⁰⁸

Taj je događaj – osim zbog prometne važnosti Višegrada – bio važan zato što je njime na teritoriju NDH kao moguće rješenje slamanja pobune uvedena mogućnost jednostrana ukidanja uprave NDH. Budući da je rušenje NDH bio osnovni razlog pobune u istočnoj Bosni, tim su činom pobunjeničke snage na teritoriju višegradskoga kotara ostvarile svoj cilj. Stoga je postupak talijanske vojske u Višegradu bio presedan u političkome smislu jer su talijanske snage udio u vlasti dale naoružanim skupinama koje su se otvoreno suprotstavljale političkomu sustavu uspostavljenom nakon raspada Kraljevine Jugoslavije. Također, svojim odnosom prema civilnim i vojnim tijelima NDH poslale su poruku kako NDH za njih nije saveznik, nego država prema kojoj talijanska strana nema nikakve obveze. Upravni sustav koji je talijanska vojska uspostavila u višegradskome kotaru dao je konkretna politička prava samo onomu dijelu lokalnoga stanovništva koje je predstavljao Jevtić, dok je ostalima zajamčena sigurnost.

To je kao svoju posljedicu imalo pogoršanje njemačko-talijanskih odnosa. Talijanske postupke u višegradskome kotaru kritizirao je njemački general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau, na što je šef talijanske vojne misije u NDH Givoanni Battista Oxilia odgovorio kako je postupak talijanske vojske u Višegradu „političko rješenje” pobunjeničkoga problema.¹⁰⁹ Oxilijina izjava bila je važna zato što je njome implicirano da su politički zahtjevi pobunjeničkih snaga opravdani i da je alternativno rješenje toga problema – koje je zastupala njemačka strana – pogrešno.

Opisano stanje u višegradskome je kotaru trajalo do 15. prosinca 1942., odnosno dok talijanska posada u Višegradu nije zamijenjena njemačkom.¹¹⁰ Zbog toga, kao i zbog prometne

¹⁰⁸ *Zbornik*, XII/1, 507., bilj. 6.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 16. 11. 1941.; Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Preučivani četnički zločini*, 287.-289.: Kotarska oblast Višegrad Velikoj župi Vrhbosna 12. 6. 1942. U promemoriji njemačkoga poslanika u NDH Siegfrieda Kaschea te njemačkih generala Alexandra Löhra i Emdunda Glaisea von Horstenaua od 1. listopada 1942. navodi se kako je talijanska vojska nakon svojega ulaska u Višegrad „tolerirala” tamošnje četnike i izbacila iz grada tamošnju hrvatsku posadu. B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 417.

¹⁰⁹ *Zbornik*, XII/1, 771.: Izvješće Glaisea von Horstenaua od 14. 12. 1941.

¹¹⁰ Njemačka je vojska ušla u Višegrad 15. prosinca 1942., odnosno na dan kada je njemačko-talijanskim sporazumom bilo predviđeno da ga talijanska vojska napusti. Međutim, prema podacima njemačkih postrojba koje su ušle u Višegrad, vidljivo je kako je talijansko napuštanje toga mjesta trajalo do još četiri dana, odnosno do 19. prosinca. *Zbornik*, XII/2, Beograd, 1976., 932.; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 458.: Izvješće Glaisea von Horstenau od 11. 12. 1942.; *Records*, T315 / 2270, The National Archives, Washington, 1965., 1064.: Izvješće zapovjednika III. bojne njemačke 750. pukovnije bojnika Hentschela od 15. 12. 1942.

važnosti Višegrada, može se zaključiti kako je 1942. godina u istočnoj Bosni bila obilježena talijanskom prisutnošću u višegradskome kotaru.

Osim zbog odnosa s njemačkim dužnosnicima, sustav uprave uspostavljen u Višegradu s talijanske strane bio je važan zato što je odstupao od dotadašnje prakse koju je primjenjivala talijanska vojska na teritoriju NDH. Premda je još od ljeta 1941. godine talijanska vojska ograničavala suverenitet NDH u vidu stavljanja civilnih i vojnih tijela NDH pod nadzor talijanskih vojnih ustanova, višegradski se slučaj od takve politike razlikovao dvama kriterijima. Prvi je kriterij bio povezan sa stupnjem ograničavanja vlasti. Naime, u većemu dijelu NDH talijanska vojska nije ukinula institucije NDH kao što je to učinila u Višegradu, nego je nadzirala njihov rad usmjeravajući ih u skladu s vlastitim interesima. To je značilo da su uredi kotarskih oblasti i općina, kao i tamošnji domobranski i oružnički stožeri, nastavili sa svojim radom, premda operativno podređeni talijanskim vojnim ustanovama,¹¹¹ dok je jedina drastična mjera bila povlačenje postrojba Ustaške vojnice s talijanskoga posadnog područja.¹¹²

Drugi je kriterij bio formalno-pravne naravi. Naime, talijanski postupci u Višegradu razlikovali su se od dotadašnje prakse talijanske vojske u NDH zato što talijanskomu zauzimanju Višegrada nije prethodio pismeni sporazum s vrhom NDH. Usporedbe radi, uvođenju talijanske vojne uprave u obalno područje NDH prethodila su dva događaja koja su trebala umiriti javno mnijenje. Prvo je 22. kolovoza 1941. godine poglavnik dr. Ante Pavelić uputio obavijest hrvatskoj javnosti o predstojećoj akciji talijanskih snaga, da bi zatim, četiri dana poslije, bio potpisan hrvatsko-talijanski sporazum u kojemu je novo stanje na tome dijelu NDH precizno definirano.¹¹³ Za razliku od toga, prilikom ulaska talijanske vojske u Višegrad, ni lokalne ni središnje vlasti NDH nisu stigle reagirati jer su stavljene pred gotov čin. Pripadnike uprave NDH u Višegradu protjerala je ili zarobila talijanska vojska, dok je vodstvo NDH o tome naknadno obaviješteno.¹¹⁴

Različit karakter talijanske vojne uprave na višegradskome području u odnosu na veći dio talijanskoga posadnog područja na teritoriju NDH bio je uvjetovan time što je prostor

¹¹¹ *Zbornik*, XIII/1, 346.-351.: Zapisnik konferencije vodstva NDH i talijanskog vojnog predstavništva od 26. 8. 1941.; T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 709.

¹¹² HR-HDA-1502, kutija 1, 50/41, Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja Velikoj župi Dubrava 6. 9. 1942.

¹¹³ T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 706.-710. Cjelovit tekst sporazuma objavljen je u *Zborniku*, XIII/1, 345.-353., dok je spomenuta obavijest citirana u *Zborniku*, XIII/1, 338.-339., bilj. 8.

¹¹⁴ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 287.-289.: Kotarska oblast Višegrad Velikoj župi Vrhbosna 12. 6. 1942.

višegradskoga kotara bio pod nadzorom Višega zapovjedništva oružanih snaga Albanije (Superalbe), odnosno bivše talijanske IX. armije, dok je preostali dio teritorija NDH na kojemu su se nalazile talijanske snage bio u sastavu talijanske II. armije. Razgraničenje dviju talijanskih armija stupilo je na snagu odlukom talijanskoga vojnog vrha 24. svibnja 1941., pri čemu je kao granica određena rijeka Drina.¹¹⁵ Razlog za bitno različit odnos Superalbe s jedne strane te II. armije s druge strane prema civilnim i vojnim tijelima NDH bila je odluka talijanskoga vojnog vrha da se zbog smirivanja stanja u Crnoj Gori trebaju dati politički ustupci strukturama crnogorskoga društva koje su „tradicionalno povezane sa Srbijom”.¹¹⁶ Kao posljedica toga, na većemu dijelu operativnoga područja talijanskoga XIV. korpusa,¹¹⁷ čije su snage nadzirale prostor Crne Gore i dio istočne Bosne na desnoj obali Drine, došlo je do sklapanja sporazuma političkoga karaktera s četnicima, odnosno tzv. bjelašima.¹¹⁸

Cilj je te politike bio oslabjeti pobunjeničke snage tako da se četnici odvoje od partizana, te da ih se zatim iskoristi kao pomoćne postrojbe talijanske vojske u sukobu s partizanima. Budući da je južni dio istočne Bosne bio sastavnim dijelom područja koje je vodstvo XIV. korpusa odlučilo prepustiti četnicima, na tome su prostoru talijanske snage ukinule upravu NDH. Nakon ukidanje uprave NDH u Višegradu, slična je situacija uslijedila i u Foči, u kojoj su početkom prosinca 1941. godine talijanske snage četnicima izručile pripadnike tamošnje domobranske i oružničke posade, koji su ih nakon toga likvidirali.¹¹⁹ Proces ukidanja uprave NDH u dvama navedenim istočno-bosanskim mjestima provela je divizija Pusteria, čije su se posade nalazile u čajničkome i višegradskome kotaru te u istočnome dijelu fočanskoga kotara.¹²⁰

Suprotno dijelu istočne Bosne koji je nadzirala Superalba, u onome dijelu koji se nalazio unutar operativnoga područja II. armije talijanske snage nisu ukinule upravu NDH. Štoviše, na

¹¹⁵ Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943.*, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd, 1999., 92.

¹¹⁶ D. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom*, 97.

¹¹⁷ Talijanskom XIV. korpusu je 1. prosinca 1941. promijenjeno ime u Postrojbe Crne Gore. D. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom*, 95.-96.

¹¹⁸ Sporazum sa zapovjednikom svih bjelaških snaga, predratnim jugoslavenskim pukovnikom Bajom Stanišićem, potpisan je 6. ožujka 1942. godine (J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 235.-236.; J. Tomasevich, *Četnici*, 192.; Milutin Živković, „Uspostavljanje saradnje komandanta Limsko-sandžačkih četničkih odreda Pavla Đurišića i italijanskih vlasti u Crnoj Gori početkom 1942.”, *Istorija 20. veka*, br. 2., 2016., 37.-38.). U njemačkome izvješću s početka 1943. prostor Crne Gore (u kojemu je obuhvaćen i cijeli Sandžak) teritorijalno je podijeljen prema dominantnoj političkoj skupini. Zelenaši su bili na jugu, odnosno na obali, bjelaši u sredini, a muslimanski autonomaši na sjeveru, odnosno na području Sandžaka. *Records*, T314 / roll 566, Washington, 1962., 787.: Njemačko izvješće o političkoj podijeljenosti u Crnoj Gori od 13. 1. 1943.

¹¹⁹ HR-HDA-491, kutija 12, 1635/42: Iskaz Dragutina Očka od 29. 1. 1942.

¹²⁰ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1983., 226.-227., bilj. 50.; J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 195.

teritoriju Općine Kalinovik civilne i vojne ustanove NDH nastavile su djelovati upravo zbog talijanske prisutnosti. U Kalinoviku, malome mjestu koje je prema popisu stanovništva iz 1971. godine imalo ukupno 796 stanovnika,¹²¹ uprava NDH sastojala se od načelnika općine, pisara i podvornika,¹²² jedne oružničke postaje¹²³ i posade od 120 domobrana.¹²⁴ Talijanska posada prisutna u mjestu i njegovoj neposrednoj okolici imala je 800 vojnika.¹²⁵ Nakon što su četnici iz Foče i pripadnici Kalinovičkoga partizanskog odreda iz Trnova zauzeli cjelokupni teritorij općine osim općinskog središta, fočanski su četnici od zapovjednika talijanske posade u Kalinoviku zatražili da im se prepusti nadzor nad tim mjestom, što je s njegove strane odbijeno.¹²⁶

Prema tome, iz navedenih podataka očito je kako su talijanski postupci u istočnoj Bosni tijekom 1941. godine bili uvjetovani različitom politikom dviju operativnih cjelina talijanske vojske. Talijanska II. armija postrojbe NDH smatrala je savezničkim snagama, te je zato talijanska posada u Kalinoviku podržavala upravu NDH u tome mjestu. Nasuprot tomu, vodstvo je Superalbe dosljedno svojoj politici otvorenoga savezništva s četnicima ukinulo civilne i vojne ustanove NDH na svojem operativnom području, ignorirajući savezništvo Italije i NDH. Razlike u pristupu dviju talijanskih armija prema pobunjeničkome pitanju bilo je svjesno vodstvo NDH, za što je najočitiiji primjer prijedlog državnoga tajnika i pomoćnika predsjednika Vlade NDH dr. Vjekoslava Vrančića od 13. studenoga 1942. godine. Analizirajući događaje u istočnoj Bosni, dr. Vrančić je kao prvi korak u stabilizaciji prilika na tome području predložio da se operativno područje II. armije – koja je u međuvremenu preimenovana u Superslodu – proširi na operativno područje talijanske IX. armije, odnosno Superalbe.¹²⁷

Za razliku od postupaka talijanskih snaga tijekom druge polovine 1941. godine, njemačka je vojska širenje oružane pobune unutar svojega posadnog područja u istočnoj Bosni uglavnom promatrala bez znatnije reakcije. Razlog za to bilo je njemačko stajalište da NDH treba sama

¹²¹ „Kalinovik”, *Vojna enciklopedija*, svezak 4, drugo izdanje, 202.

¹²² HR-HDA-223, kutija 92, 37040/42: Obćinsko poglavarstvo Kalinovik Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 20. 10. 1942.

¹²³ HR-HDA-1198, kutija 1, 931/42: Oružničko krilo Foča Oružničkom krilu Bileća 6. 6. 1942.

¹²⁴ *Zbornik*, IV/4, Beograd, 1952., 28.: Kalinovički odred Glavnom štabu BiH 22. 1. 1942.

¹²⁵ *Zbornik*, IV/4, 28.: Kalinovički odred Glavnom štabu BiH 22. 1. 1942.

¹²⁶ Bosna i Hercegovina, Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar, Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata bez broja signature, (dalje: AHNŽ-ZUDD), kutija 3, 2005/42.: Ministarstvo unutarnjih poslova NDH Ministarstvu hrvatskog domobranstva 20. 1. 1942.

¹²⁷ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 388.: Predsjedništvo Vlade NDH Ministarstvu vanjskih poslova NDH 13. 11. 1942.

riješiti problem oružane pobune na svojem teritoriju, dok je zadaća njemačkih postrojba isključivo osigurati nadzor nad važnijim infrastrukturnim i privrednim objektima.¹²⁸

Uz spomenuto načelno stajalište, zanemariva aktivnost njemačkih snaga bila je prouzročena time što je njemačka vojska područje bivše Kraljevine Jugoslavije sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske crte nadzirala sa samo četirima posadnim divizijama, od kojih su se tri nalazile u Srbiji, a jedna na teritoriju NDH. Posadne divizije za razliku od operativnih raspolagale su s manjim brojem ljudstva, sastavljenim od vojnih obveznika starijih godišta te su bile slabije naoružane.¹²⁹ Zbog toga njihova zadaća nije bila vratiti prostor koji je zauzeo protivnik,¹³⁰ nego osigurati ključne prometnice i industrijski važna područja. U istočnoj se Bosni nalazio manji dio ljudstva njemačke 718. divizije, čije su postrojbe bile raspoređene na dijelu bosanskoga prostora sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske crte i na području Srijema. Na bosanskome prostoru divizija je osiguravala rudnik Ljubiju kod Prijedora u sjevernome dijelu zapadne Bosne i industrijsko područje između Zenice, Vareša i Tuzle u istočnome dijelu srednje Bosne.¹³¹ Od ukupnoga broja od 6804 vojnika i časnika¹³² u Sarajevu se nalazilo približno 1000 pripadnika divizije.¹³³ Uz njih, u Sarajevu se nalazila i bojna njemačke vojske za osiguranje cestovnoga prometa (*Landeschützen Bataillone*), koja je u svojem sastavu imala 658 vojnika.¹³⁴ Na preostalom dijelu istočne Bosne koji se nalazio unutar njemačkoga posadnog područja, broj njemačkih vojnika bio je zanemariv.

Ta njemačka divizija u NDH djelovala je zajedno s trima njemačkim divizijama stacioniranim na području Srbije u sastavu stožera opunomoćenoga zapovjednika Srbije, kojemu je na operativnoj razini bio nadređen opunomoćeni zapovjednik Jugoistoka, odnosno XII. njemačka armija, sa središtem u Solunu (u Grčkoj), čije su snage uz teritorij NDH i područje

¹²⁸ Na sastanku između njemačkoga generala u NDH Glaisea von Horstenaui i opunomoćenoga zapovjednika Srbije generala Paula Badera održanoga u Zagrebu 12. kolovoza 1941. prema zapisniku sastanka s obzirom na slamanje oružane pobune u NDH zaključeno je sljedeće: „Mjerodavna je direktiva Führera da Hrvati moraju okončati sa svojim unutarnjim napetostima. U osnovi uzevši, to se ništa ne tiče njemačkih oružanih snaga, koje imaju zadaću djelovati samo u područjima u kojima je ugrožena sigurnost, snabdijevanje, veze i ugled postrojbi Wehrmachta.” *Zbornik*, XII/1, 287.

¹²⁹ Vladimir Velebit, *Tajne i zamke Drugog svjetskog rata*, Prometej, Zagreb, 2002., 27.

¹³⁰ *Zbornik*, XII/1, 808.-809.: Zapovjedništvo Jugoistoka talijanskoj II. armiji 26. 12. 1941.; *Zbornik*, XIII/1, 700.: Zapisnik sastanka zapovjedništva talijanske II. armije od 30. 12. 1941.

¹³¹ *Zbornik*, XII/1, 781., 787.: Izvješće Glaisea von Horstenaui od 14. i 16. 12. 1941.; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 324.

¹³² Nikola Anić, *Hitlerov Wehrmacht u Hrvatskoj od travnja 1941. do svibnja 1945.*, Dom i svijet, Zagreb, 2009., 61.

¹³³ U Sarajevu se nalazio stožer 738. pukovnije s jednom bojnomoćnom te pukovnije i artiljerijskim divizionom. S. Odić, S. Komarica, *Partizanska obavještajna služba*, II., 101.

¹³⁴ *Zbornik*, XII/1, 596.-603.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 5. 11. 1941.; N. Anić, *Hitlerov Wehrmacht*, 61.

Srbije nadzirale i sjeverni dio Grčke.¹³⁵ Opunomoćeni zapovjednik Srbije bio je po svojem položaju ravnopravan zapovjedniku njemačkog korpusa, te je u svojoj nadležnosti imao slamanje pobunjeničkoga pokreta u Srbiji i NDH, pri čemu je pobunjenike u NDH bio obvezan vojno poraziti samo uz „sporazum s hrvatskim državnim vodstvom”.¹³⁶

Zbog toga što su njemačke snage u NDH i Srbiji bile dio iste vojne cjeline, njemački odnos prema pobunjeničkome pitanju u NDH počeo se mijenjati nakon sloma pobunjeničkih snaga na prostoru Srbije. Završetkom vojnih operacija u Srbiji, njemački je vojni vrh odredio da će jedna od dviju njemačkih operativnih divizija koja je djelovala na srbijanskome području, 342. divizija, provesti sličan pothvat u istočnoj Bosni. U skladu s time, odlučeno je da će vojna operacija u dijelu istočnobosanskoga prostora biti provedena u idućih mjesec dana jer je 342. divizija bila operativno slobodna „do kraja siječnja”.¹³⁷ Prvi znakovi njemačke vojne aktivnosti u okolini Višegrada osjetili su se već u prosincu 1941. godine. Do kraja toga mjeseca tehnička služba 342. divizije osposobila je dva kraka željezničke pruge u okolini Višegrada: putnu komunikaciju između Užica i Višegrada te prugu na crti Međeđa – Ustiprača – Mesići.¹³⁸ Popravak željezničkoga prometa u okolini Višegrada bio je preduvjet za početak planirane njemačke vojne operacije u istočnoj Bosni, a time i za aktivnu njemačku politiku na tome području u narednome razdoblju.

¹³⁵ *Zbornik*, XII/1, 596.-603.: Izvješće njemačkog zapovjedništva Jugoistoka od 5. 11. 1941.; *Zbornik*, XII/2, 234.: Izvješće Operativne skupine Bader od 22. 3. 1942.

¹³⁶ *Zbornik*, XII/2, Beograd, 1976., 365.: Prilog mjesečnom izvješću zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

¹³⁷ *Zbornik*, XII/1, 808.: Zapovjednik Srbije talijanskoj II. armiji 26. 12. 1941. Druga njemačka divizija koja je zajedno s njom slomila pobunjeničke snage u zapadnome dijelu Srbije, 113. divizija, napustila je srbijansko područje krajem prosinca 1941. godine. *Zbornik*, XII/1, 817.-819.: Izvješće njemačkog zapovjednika Srbije od 31. 12. 1941.

¹³⁸ Ta činjenica vidljiva je iz dvaju pisama zapovjednika Višegradske četničke odrede Kamenka Jevtića četničkoj upravi u Rudom od 12. prosinca i četničkom zapovjedniku Bošku Todoroviću od 11. siječnja. J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 195., 198. Drugo Jevtićevo pismo objavljeno je u cijelosti u *Zborniku*, XIV/1, 118., dok je prvo objavljeno samo u Marjanovićevoj knjizi, i to djelomično.

VI. FORMIRANJE PRVE PROLETERSKE BRIGADE I NJEZINE BORBE PROTIV ČETNIKA U ISTOČNOJ BOSNI

Njemačka vojna operacija provedena u zapadnoj Srbiji do kraja studenoga 1941. godine imala je za razvoj događaja u istočnoj Bosni presudnu važnost. S obzirom na to da je za širenje pobune u istočnoj Bosni u ljeto 1941. godine pobuna u Srbiji bila jedan od nužnih preduvjeta, njemačkim svladavanjem srbijanskih pobunjenika pobunjeničke snage na području istočne Bosne izgubile su svoj glavni oslonac. U prostornome smislu, nestankom pobunjeničkoga područja u Srbiji uklonjen je vanjski zaštitni rub koji je pobunjenicima u istočnoj Bosni davao sigurnost na način da ih je držao fizički odvojenima od njemačkih postrojba na području Srbije. Također, slomom dvaju pobunjeničkih pokreta u Srbiji tamošnje njemačke postrojbe prestale su biti operativno povezane sa svojim matičnim područjem, što im je omogućilo da bojno djeluju i na teritoriju NDH, odnosno u dijelu istočne Bosne koji se nalazio unutar njemačkoga posadnog područja. U logističkome smislu, protjerivanje pobunjeničkih postrojba iz gradova u Srbiji označio je kraj opskrbljivanja pobunjeničkih snaga u istočnoj Bosni oružjem i streljivom iz tvornice u Užicama, što je dovelo do njihova ubrzana slabljenja.

Međutim, najvažnija promjena koja je uslijedila među pobunjeničkim snagama u istočnoj Bosni kao neposredna posljedica slamanja pobunjenika u zapadnoj Srbiji bila je činjenica da je manji dio srbijanskih partizana pred njemačkom vojskom pobjegao u središnji dio istočnobosanskoga područja. Njihov dolazak u istočnu Bosnu izmijenio je dotadašnji odnos snaga između tamošnjih četnika i partizana u partizansku korist.

Prema njemačkim podacima, od 10 000 pobunjeničkih boraca iz zapadne Srbije koji su se prije napada njemačkih snaga nalazili između Čačka i Užica, njih je gotovo 2000 poginulo u borbama ili je zarobljeno, dok se preostalih 8000 raspršilo diljem Srbije ili je pobjeglo na dio NDH koji se nalazio pod talijanskim nadzorom,¹³⁹ odnosno južno od željezničke pruge Sarajevo – Višegrad. Od 8000 partizana koji su izbjegli njemačko zarobljeništvo, veći se broj raspršio u manje skupine koje su nastavile s oružanim akcijama u okolici Užica, Valjeva i Niša.¹⁴⁰ Te skupine više nisu imale snagu kao u prethodnome razdoblju jer su im zalihe oružja i streljiva uglavnom presahnule, ali su još uvijek imale u svojem sastavu respektabilan broj pripadnika, te

¹³⁹ *Zbornik*, XII/1, 718.-719.: Izvješće Operativnog odjela njemačkog zapovjedništva Srbije od 5. 12. 1941.; *Zbornik*, XII/1, 752.: Izvješće Obavještajnog odjela njemačkog zapovjedništva Jugoistoka od 12. 12. 1941.

¹⁴⁰ *Zbornik*, XII/2, 51.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 1. 1942.

se njihova gerilska aktivnost osjećala još nekoliko mjeseci. Zbog toga su postrojbe njemačke i bugarske vojske protiv njih izvele nekoliko pothvata lokalne važnosti tijekom veljače i ožujka 1942. godine.¹⁴¹

Nasuprot tomu, manji broj srbijanskih partizana povukao se u Sandžak, odnosno u sjeverni dio Guvernerata Crne Gore.¹⁴² Njihovo novo središte postala je Nova Varoš, kotar u sjeverozapadnome dijelu Sandžaka.¹⁴³ Do sredine prosinca 1941. godine dio partizana napustio je Novu Varoš, te se u okolici Višegrada spojio s partizanskim snagama iz Crne Gore.

Susret srbijanskih i crnogorskih partizana dogodio se u Rudom, središtu istoimene općine u višegradskome kotaru. U tome je mjestu formirana Prva proleTERSka brigada, prva pokretna postrojba partizanskoga pokreta. Osnutak brigade proglašen je 21. prosinca 1941.,¹⁴⁴ odnosno na rođendan sovjetskoga državnika Josifa Visarionoviča Džugašvilija Staljina,¹⁴⁵ čime je na simboličnoj razini istaknut njezin komunistički karakter. Brigada je bila ustrojena od triju srbijanskih i dvaju crnogorskih bataljuna,¹⁴⁶ te je bila sastavljena od boraca iz Srbije i Crne Gore koji su iza sebe imali višemjesečno iskustvo ratovanja i, za razliku od istočnobosanskih partizana, jasno izgrađen politički profil. Za razliku od partizana u istočnoj Bosni koji su s tamošnjim četnicima surađivali, pripadnici su Prve proleTERSke brigade, zbog sukoba s Mihailovićevim snagama i okolnosti da su se nalazili pod neposrednim zapovjedništvom Vrhovnoga štaba, sve vrste četnika smatrali protivnicima.¹⁴⁷

¹⁴¹ *Zbornik*, XII/2, 129.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 10. 2. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 154.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 2. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 181.-183.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 28. 2. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 193.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 1. 3. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 214.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 10. 3. 1942. Bugarska vojska u Srbiji na operativnoj razini bila je podređena zapovjedniku Srbije generalu Baderu. *Zbornik*, XII/2, 45.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 17. 1. 1942.

¹⁴² Njemačko-talijanskim sporazumom od 18. srpnja 1941. talijansko posadno područje prošireno je na prostor zapadnoga Sandžaka, odnosno na kotareve Priboj i Nova Varoš, koji su se dotad nalazili pod operativnim nadzorom njemačke vojske. *Zbornik*, XII/1, 213.

¹⁴³ Zbog napada crnogorskih partizana na Pljevlja, zapovjedništvo divizije Pusteria odlučilo je napustiti određena mjesta kako bi pojačalo obranu na nekoliko punktova koje je smatralo najvažnijim. U sklopu toga napuštena je i Nova Varoš, u koju su 4. prosinca 1941. bez ikakva otpora ušli partizani koji su se pred njemačkom vojskom povukli iz Užica. Radomir Bulatović, *Titov borbeni put: Posebni osvrt na objekte u kojima je boravio i radio (1941-1943)*, I., Oslobođenje, Sarajevo, 1988., 87.; Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje* (dalje: *Sećanja*), Rad, Beograd, 1989., 58.; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 296.-297.

¹⁴⁴ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, 30.: Zapovijed o formiranju Prve proleTERSke brigade od 21. 12. 1941.; R. Bulatović, *Titov borbeni put*, 100.

¹⁴⁵ Isaac Deutscher, *Staljin: Politička biografija*, Globus, Zagreb, 1977., 20.; *Tajna prepiska Churchill – Staljin 1941-1945*, Epoha, Zagreb, 1965., 41.: Winston Churchill Josifu Staljinu 21. 12. 1941.

¹⁴⁶ M. Vuksanović, *Prva proleTERSka brigada*, 16.-18.

¹⁴⁷ Partizani koji su krajem prosinca 1941. godine stigli u istočnu Bosnu iz Srbije bili su neugodno iznenađeni s partizanskim snagama u okolici Sarajeva, u mjestima Mokro, Vučja Luka i Crjepoljsko, čiji su pripadnici psovali petokraku zvijezdu i hvalili četnike. Razlog tomu, kako je navedeno u izvješću, bio je „gotovo nikakav politički rad

Prema podacima jugoslavenske historiografije, Prva je proleterska brigada raspolagala s 1200 boraca raspoređenih u pet bataljuna.¹⁴⁸ To su bili I. i II. crnogorski, te III. kragujevački, IV. kraljevački i V. šumadijski bataljun. Prema podacima službene monografije Prve proleterske brigade, I. crnogorski bataljun imao je 159 boraca, II. crnogorski bataljun 189 boraca, III. kragujevački bataljun 240 boraca, IV. kraljevački bataljun 144 borca, a V. šumadijski bataljun 171 borca.¹⁴⁹ Dakle, brigada je imala ukupno 903 borca u bataljunima, što je uz logistiku i zapovjedništvo brigade iznosilo nešto manje od 1000 članova. Ostalih 200 boraca najvjerojatnije su naknadno pristigli, te joj se pridružili po putu. Prvi komandant (zapovjednik) brigade bio je Arso Jovanović, koji je ujedno obnašao i dužnost načelnika Vrhovnoga štaba, dok je ulogu političkoga komesara preuzeo Filip Kljajić Fića.¹⁵⁰

Dan po osnutku, 22. prosinca, brigadu je napao dio talijanske posade u Višegradu uz pomoć lokalnih četnika. Izvedeni napad nije bio koordiniran, te su partizani prvo odbili četnički, a zatim i talijanski udar. Tom je prilikom neutvrđeni broj talijanskih vojnika stradao u borbi, dok ih je stotinjak zarobljeno i povedeno u sastavu brigade u smjeru Rogatice.¹⁵¹ Po dolasku u

naših u četama" (*Zbornik*, II/2, 176.: Fisher i Valdes Starom 7. 1. 1942.). Slična je situacija bila i kod partizana na području rogatičkoga kotara, koji su bili slični tamošnjim četnicima „ne samo zbog odela već i mentaliteta i političkog shvatanja". *Zbornik*, II/2, 134.: Vrhovni štab drugu Đidi 28. 12. 1941.

¹⁴⁸ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4903: Izvješće Vojne krajine od 10. 1. 1942. Istu je brojku potvrdio u svojim sjećanjima nastalima u disidentskome razdoblju i Milovan Đilas, jedan od vodećih pripadnika KPJ i partizanskoga pokreta (Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990., 147.). Suprotno tomu, III. je domobranski zbor iz Sarajeva, prenoseći iskaze izbjeglica iz sarajevskih sela koje je Prva proleterska brigada zauzela u svojem izvješću od 6. siječnja tu partizansku postrojbu identificirao kao skupinu od „oko 1500 naoružanih četnika Crnogoraca". *Zbornik*, IV/3, Beograd, 1952., 390.

¹⁴⁹ Miloš Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, Narodna knjiga / Institut za savremenu istoriju / Pobjeda, Beograd - Titograd, 1981., 16.-18.

¹⁵⁰ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 315., 317. 328. U jugoslavenskoj historiografiji pogrešno se tvrdilo kako je Koča Popović bio prvi zapovjednik Prve proleterske brigade (J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 328.). Međutim, tu tvrdnju posredno je demantirao sam Popović kada je naveo da je u vrijeme formiranja brigade ostao izoliran od partizanske glavnine „samo s nekoliko boraca", te se preko područja pod četničkim nadzorom iz okolice Užica probijao u istočnu Bosnu. Ulazak u istočnu Bosnu omogućio mu je zapovjednik višegradskih četnika Jevtić (Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Globus, Zagreb, 1989., 44., 45., 47., 50., 52.). Nasuprot tomu, Prva proleterska brigada imala je prvi okršaj s Jevtićevim četnicima. Nakon što je odbijen njihov napad, Tito je s manjom skupinom partizana otišao prema Romaniji, dok je glavnina brigade zajedno s njezinim zapovjedništvom ostala u Rudom. Prema kronologiji navedenoj u pogovoru 8 sveska Titovih sabranih djela, navodi se kako je Tito zapovijedio Jovanoviću i Kljajiću da s glavninom brigade krenu prema Romaniji. Navedeni podatak bio je jasan pokazatelj tko u brigadi ima ulogu zapovjednika i političkoga komesara. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, 291.

¹⁵¹ U dvama izvješćima o tome događaju neimenovani pripadnik Vrhovnoga štaba navodi različite podatke o broju zarobljenih talijanskih vojnika. U pismu Milovanu Đilasu spominje broj od 109 zarobljenih vojnika, a u pismu popu Vladi Zečeviću i poručniku Ratku Martinoviću tvrdi kako je zarobljeno njih 116 (*Zbornik*, II/2, 133., 204.). Mjesec dana poslije, krajem siječnja 1942., tijekom vojne operacije na Romaniji oslobođeno je 104 talijanskih vojnika koji su naveli da su zarobljeni od partizana prilikom borbe kod sela Gaočić u blizini Ruda (A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 341.). Broj od 104 oslobođena talijanska vojnika potvrđen je u izvješću njemačkoga generala Badera od 27. siječnja 1942., u kojemu se ne precizira kojoj su postrojbi pripadali te kada su i u kojim okolnostima zarobljeni (*Zbornik*, XII/2, 83.). Međutim, podudarnost tih brojka upućuje na to da je riječ o

Rogaticu Prva proleterska brigada izvela je dva manja napada na mjesne četnike na području rogatičkoga i sarajevskoga kotara. Bila je to proba za veći i mnogo važniji napad koji je uslijedio na relativno snažnu četničku skupinu kod Vareša. Zapis o trima napadima Prve proleterske brigade na lokalne četnike u prvoj polovini siječnja 1942. godine ostavio je Milorad Momčilović, koji se u tome trenutku nalazio u Olovu, odnosno u neposrednoj blizini Vareša.¹⁵² O tome događaju Momčilović je u izvješću iz lipnja 1942. godine napisao sljedeće: „Pred sam Božić, u Bosni, dolazeći iz Sandžaka pojavljuje se proleterska brigada. Noću između Badnjeg dana i Božića ta brigada je razoružala nekoliko naših četa prema Mokrom i na Romaniji a vođe streljala. Nekoliko dana docnije ponovio se isti slučaj kod Vareša. Vođe su delom pobili a neke dresirali za komuniste (poručnik Dušan Mirić komandant Vareškog bataljona).”¹⁵³

Kako proizlazi iz navedenoga citata, četnički odredi kao znatno slabija strana od brojnije i bolje naoružane partizanske brigade pružili su slab otpor, nakon čega su se predali. Nedugo po predaji, dio četničkoga vodstva likvidiran je po kratkome postupku, dok je ostalo ljudstvo napadnutih četničkih postrojba integrirano u partizanske redove. Budući da do dolaska Prve proleterske brigade s lokalnim četnicima međusobnih okršaja četnika i partizana u istočnoj Bosni nije bilo, može se zaključiti da je osnutak Prve proleterske brigade bio uzrok četničko-partizanskoga sukoba na tome području. Uz jasno izražen neprijateljski stav zapovjedništva brigade prema četničkim postrojbama, razlog za spomenuti zaključak jest okolnost da je do pojave Prve proleterske brigade teritorij višegradskoga kotara bio prostor koji je u potpunosti bio pod četničkim nadzorom.

Dakle, nastanak Prve proleterske brigade bio je jedan od ključnih vojno-političkih događaja u istočnoj Bosni tijekom 1942. godine jer je označio prekid savezničkih odnosa između dvaju tamošnjih pobunjeničkih pokreta i početak njihova međusobnoga sukoba, koji će u narednome razdoblju znatno utjecati i na ostale čimbenike prisutne na tome području - njemačku i talijansku vojsku te snage NDH.

talijanskim vojnicima zarobljenima tijekom bitke za Rudo 22. prosinca s tek formiranom Prvom proleterskom brigadom.

¹⁵² *Zbornik*, XIV/1, 327.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

¹⁵³ *Zbornik*, XIV/1, 327.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

VII. OPERACIJA ROMANIJA

7.1. Priprema Operacije Romanija

Početak siječnja 1942. godine u stožeru njemačkoga opunomoćenog zapovjednika Srbije generala Paula Badera započele su pripremu za provedbu vojne operacije u središnjemu dijelu istočne Bosne. Operacija kodnoga imena Romanija, nazvana po planini koja se nalazila u središtu pobunjeničkoga prostora, zamišljena je na način da se glavni udar 342. divizija izvede iz Višegrada i Zvornika. Nasuprot njoj, 718. divizija trebala je napadati sa zapada, odnosno iz smjera Tuzle i Sarajeva, čime bi se pobunjeničko područje okružilo. U borbenim skupinama iz sastava dviju njemačkih divizija trebale su djelovati i postrojbe NDH.¹⁵⁴

Glavna uloga u slamanju pobunjeničkih snaga dodijeljena je 342. diviziji, čiji je stožer ujedno bio i zapovjedno središte kojemu su taktički bili podređeni 718. divizija i postrojbe NDH.¹⁵⁵ Od postrojba NDH u Operaciji Romaniji sudjelovale su znatne domobranske snage u snazi 14 bojna i jedna ustaška bojna.¹⁵⁶ Također, vojnom su osoblju radi jednostavnija snalaženja pridodani pripadnici administracije NDH koji su im služili kao vodiči.¹⁵⁷ U tu svrhu predloženo je 53 činovnika NDH koji su u navedenom svojstvu upućeni u stožere pukovnija i bojna njemačke vojske te postrojbe NDH.¹⁵⁸

Slabost zamišljena plana bio je u tome što je njegov cilj – zatvaranje obruča oko pobunjeničkoga područja – bio neostvariv bez neposredne talijanske pomoći jer tehnička služba nije uspjela osposobiti dionicu željezničke pruge Sarajevo – Višegrad između Pala na zapadu i Ustiprača na istoku. Uslijed toga, ta je pruga bila izvan upotrebe, što je pobunjenicima dalo prednost pri kretanju i ujedno davalo mogućnost da se pred nadiranjem njemačke vojske i postrojba NDH povuku u smjeru juga, odnosno na talijansko posadno područje.

Kako bi se to spriječilo, Bader je od zapovjedništva talijanske II. armije zatražio talijansko sudjelovanje u Operaciji Romanija. Prema zahtjevu koji je uputio Bader, talijanska

¹⁵⁴ *Zbornik*, XII/2, 9.-10.: Zapovijed njemačkog zapovjednika Srbije generala Paula Badera od 3. 1. 1942.

¹⁵⁵ *Zbornik*, XII/1, 808.: Zapovjednik Srbije talijanskoj II. armiji 26. 12. 1941.

¹⁵⁶ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 327.-329.

¹⁵⁷ *Zbornik*, XII/2, 25., 26.: Zapovijed 342. divizije od 6. 1. 1942.

¹⁵⁸ U konkretnome slučaju bilo je riječi o petero činovnika upućenih u petero njemačkih pukovnija, zatim 2 činovnika za stožer svake njemačke bojne i 2 činovnika za svaku domobransku, odnosno ustašku bojnu. *Zbornik*, XII/2, 31.: Zapisnik sastanka o pripremi Operacije Romanija u Beogradu 8. 1. 1942.

zadaca bilo je osiguravanje šire okolice Višegrada na način da talijanske snage od pobunjenika očiste prostor između Goražda i Foče.¹⁵⁹ Premda je Bader uputio spomenuti zahtjev još 26. prosinca 1941. te je u njemu naveo kako bi predstojeća vojna operacija trebala započeti sredinom siječnja 1942. godine, odgovor zapovjednika talijanske II. armije generala Vittorija Ambrosija uslijedio je tek 7. siječnja 1942., odnosno gotovo dva tjedna nakon što mu je Bader uputio spomenuti zahtjev i tjedan dana prije predviđena početka akcija. U svojem odgovoru Ambrosio je zatražio od Badera odgodu vojne operacije u istočnoj Bosni, opravdavajući to okolnošću da talijanska divizija predviđena za sudjelovanje neće biti spremna za učešće do datuma koji je određen kao početak te vojne operacije. Budući da je početak Operacije Romanija bio uvjetovan razdobljem u kojemu je njemačka 342. divizija operativno slobodna, Bader je odbacio mogućnost njezine odgode.¹⁶⁰ Dan poslije, 8. siječnja 1942., u Baderovu stožeru održan je sastanak na kojemu je dogovoren njezin konačan izgled. Na sastanku je zaključeno kako se na djelotvorno talijansko učešće u predstojećoj vojnoj akciji ne može računati:

„Zatvaranje obruča južno od željezničke pruge Sarajevo – Višegrad – Pljevlja trebalo bi da preuzmu Talijani. Na žalost, pri ovom blokiranju ostaje otvorena jedna linija oko Goražda – Foče, pošto talijanska brdska divizija »Ravenna«, koja je određena za ovo područje, stiže suviše kasno. Južne kolone moraju da obrate pažnju na ovu činjenicu.”¹⁶¹

Prema tome, kao što proizlazi iz navedenoga citata, na sastanku u Baderovu stožeru zaključeno je kako se zatvaranje obruča oko pobunjeničkoga područja neće moći biti provesti. Međutim, dva dana poslije, 10. siječnja, uslijedio je obrat, te je njemački časnik za vezu pri talijanskoj II. armiji obaviješten kako će postrojbe VI. korpusa II. armije do 15. siječnja zauzeti područje do demarkacijske crte. Radi djelotvornije provedbe te zadace, zapovjedništvo II. armije zatražilo je od guvernera Crne Gore da i njegove snage sudjeluju u Operaciji Romanija. Prema planu zapovjedništva II. armije o zatvaranju demarkacijske crte, višegradska posada iz sastava divizije Pusteria trebala je zauzeti selo Mesići, smješteno južno od Rogatice.¹⁶² Guverner Crne Gore i zapovjednik Superalbe Pirzio Birolli obećao je učešće svojega ljudstva, ali je plan II. armije smatrao neprovedivim, te je umjesto njega samo dan prije predviđena početka Operacije

¹⁵⁹ *Zbornik*, XII/1, 808.-809.: Zapovjednik Srbije talijanskoj II. armiji 26. 12. 1941.

¹⁶⁰ *Zbornik*, XIII/1, 703., bilj. 11.; *Zbornik*, XIII/2, 49., bilj. 7.

¹⁶¹ *Zbornik*, XII/2, 35.: Zapisnik sastanka pripreme Operacije Romanije od 8. 1. 1942.

¹⁶² *Zbornik*, XIII/1, 703., bilj. 11.

Romanija, 14. siječnja, predložio svoj plan. U Birollijevu bi planu divizija Pusteria imala znatno važniju ulogu jer bi uz na selo Mesići bila upućena u još dva smjera: od Višegrada prema Ustipraču i od Pljevalja preko Čajniča do Goražda. Zauzimanjem mosta u Goraždu s desne strane rijeke Drine, stavio bi se pod nadzor jedan od dvaju ključnih mostova preko kojeg su se pobunjenici iz istočne Bosne mogli povući u Crnu Goru. Zauzimanje fočanskoga mosta Birolli je stavio u nadležnost II. armije, odnosno njezin VI. korpus.¹⁶³ Smisao Birollijeva plana bio je smanjiti operativno područje VI. korpusa u Operaciji Romanija radi djelotvornije provedbe prvotnoga Baderova zahtjeva o talijanskome zauzimanju Goražda i Foče. Poput Badera, Birolli je smatrao zatvaranje obruča oko pobunjeničkoga područja neophodnim jer je bio uvjeren da će se pobunjenici, ako do toga ne dođe, povući u Crnu Goru, odnosno na njegovo operativno područje.¹⁶⁴

Međutim, zapovjedništvo II. armije nije reagirao na Birollijev plan, što je dovelo do toga da ni postrojbe iz sastava divizije Pusteria nisu izvršile napad na Goražde. Kao posljedica toga, južni dio obruča oko pobunjeničkoga područja ostao je otvoren, uslijed čega strateški cilj Operacije Romanije nije ostvaren.

7.2. Provedba Operacije Romanija

Prostor na kojemu se trebala provesti Operacija Romanija bio je slabo naseljeno i teško prohodno područje ispunjeno gustim šumama. Za uspješnu provedbu Operacije Romanija, dodatan problem uz zemljopisno obilježje toga kraja, bio je bijeg velikoga broja tamošnjih muslimana u mjesta pod nadzorom vlasti NDH,¹⁶⁵ čime je postotak simpatizera oružane pobune u ukupnome udijelu tamošnjega pučanstva dodatno povećan. Ta okolnost, kao i činjenica da su

¹⁶³ Stožer VI. korpusa nalazio se u Dubrovniku, a njegovo je operativno područje uključivalo Dubrovnik s okolicom, poluotok Pelješac, istočnu Hercegovinu i dio jugoistočne Bosne. *Zbornik*, XII/1, 771., bilj. 14.; *Zbornik*, XIII/1, 407.-408.: Izvješće o razmještanju postrojbi II. talijanske armije 1. 10. 1941.

¹⁶⁴ *Zbornik*, XIII/2, 48.-49.: XIV. korpus II. armiji 14. 1. 1942.

¹⁶⁵ Prema dostupnim podacima, početkom 1942. izbjeglice s prostora na kojemu se vodila Operacija Romanija nalazile su se u sljedećim mjestima: u Sarajevu 13 000, u Tuzli 15 000 i u Kosovskoj Mitrovici 2300 (Z. Dizdar, *Prešućivani četnički zločini*, 258.: Izvješće Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna od 1. 3. 1942.; HR-HDA-223, kutija 37, 4796/41: Izvješće Velikog župana Ragiba Čapljića od 9. 12. 1941.; *Zbornik*, XII/1, 806.: Izvješće Operativnog odjela zapovjednika Jugoistoka od 25. 12. 1941.). U izvješću Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna izbjeglice su u gotovo apsolutnoj većini bili muslimani (osim 93 katolika i 53 grkoistočnjaka, odnosno pravoslavca), te su uglavnom izbjegli poslije Operacije Romanija, dok je manji dio stigao „u Sarajevo prije 6 mjeseci prigodom prvih borbi sa četničko-komunističkim bandama u ovim krajevima”. Za razliku od toga, izbjeglice u Tuzli i Kosovskoj Mitrovici otišle su iz istočne Bosne do kraja 1941. godine.

veliki broj muslimana likvidirali četnici tijekom jeseni 1941. godine,¹⁶⁶ učinila je od središnjega dijela istočne Bosne početkom 1942. godine populacijski opustošeno područje u kojemu su podržavatelji oružane pobune bili znatna većina stanovništva.¹⁶⁷

Na spomenute čimbenike koji su umanjivali mogućnost uspješne provedbe Operacije Romanija nadovezao se zaštitnički odnos talijanske posade u Višegradu prema Jevtićevim četnicima. Najvjerojatnije iz obzira prema talijanskoj posadi, stožer je 342. divizije pri nabranjanju protivničkih skupina koje su meta predstojeće vojne operacije naveo „Mihailovićeve ljude”, „Dangićeve četnike” i „komuniste”, odnosno partizane,¹⁶⁸ ali ne i četnike s višegradskega područja. Međutim, njemačka se strana prilagodila tomu stanju, te je nužnost toleriranja Jevtićevih četnika iskoristila kako bi putem njih slala dezinformacije Dangiću. Svrha njemačke promidžbene djelatnosti prema Dangiću bila je dvostruka. S jedne strane, Dangića se pokušalo nagovoriti da započne sukob s partizanima, dok se, s druge strane, glasinama da će njemačke snage poštediti njegove četnike pokušalo oslabjeti njihov borbeni moral. Ogledni primjer spomenute promidžbe Jevtićevo je pismo Todoroviću od 11. siječnja 1942., u kojem je, među ostalim, navedeno sljedeće:

¹⁶⁶ Prema popisu jugoslavenskih vlasti sastavljenome nakon rata, na prostoru rogatičkoga kotara ubijen je iznimno velik broj muslimana: u Sljedovićima 300 muslimana, u Osovi preko 100 muslimana, u Berkovićima 60, u Borikama 500 muslimana i u Sokolovićima oko 180 muslimana (Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 242., bilj. 157.). Ne postoje precizni poimenični popisi stradalih osoba na prostoru srebreničkoga i vlaseničkoga kotara za četničke i partizanske vlasti, nego se njihova imena i ukupan broj mogu rekonstruirati na temelju preživjelih sudionika tih događaja. Iz dostupnih se izvora može zaključiti kako prilikom tih pokolja nije postojao sustavan plan, nego su se ubojstva na tome području događala ovisno o volji lokalnih zapovjednika. Također, pri tome je nužno navesti da je po pitanju odnosa prema lokalnome nesrpskom (odnosno, uglavnom muslimanskom) stanovništvu u istočnoj Bosni postojala znatna razlika između četnika i partizana. To je izričito u svojem izvješću od 28. siječnja 1942. naveo kotarski predstojnik Rogatice satnik Marko Vrkljan, koji je naveo da su „partizani ulagali svu snagu kako bi sačuvali mjesno stanovništvo i njihovu imovinu” od četnika tijekom njihove zajedničke vlasti u tome mjestu. Prema Vrkljanovim podacima, u Rogatici je ubijeno 26 osoba u razdoblju partizansko-četničke vlasti. Slično Vrkljanu, ali mnogo neodređenije, partizane je opisao zapovjednik Oružničkoga krila Vlasenica oružnički natporučnik Antun Posavac, zabilježivši kako „partizani ne vrše teror nad žiteljstvom okupiranih krajeva po njima, nego liepim načinom i propagandom žele sve dobiti za sebe”, pri čemu “jedino ubijaju ustaše i oružnike, kao i naše povjerenike, koje nazivaju špijunima”. Kotarski predstojnik Srebrenice P. Uzumović procijenio da je tijekom toga razdoblja „u kotaru srebreničkom oko 1.000 poubijano”. Za vlasenički kotar nisam našao procjenu gubitaka lokalnoga stanovništva, ali je sačuvano izvješće o ubijenim lokalnim kotarskim dužnosnicima. Ubijen je kotarski predstojnik Vlasenica Abdulah Gruhonjić, njegova dva službenika i podvornik. V. Dediđer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 120.: Kotarska oblast Vlasenica Velikoj župi Vrhbosna 28. 1. 1942.; BiH, ATKT, RPiNOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.; Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 244.: P. Uzumović Velikoj župi Vrhbosna 29. 1. 1942.; HR-HDA-223, kutija 87, 20452/42: Velika župa Vrhbosna Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 18. 6. 1942.

¹⁶⁷ To je kao jednu od osnovnih značajka Operacije Romanija naveo Bader neposredno nakon njezina završetka. *Zbornik*, XII/2, 84.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 27. 1. 1942.

¹⁶⁸ *Zbornik*, XII/2, 26.: Zapovijed 342. divizije od 6. 1. 1942.

„Nemačke trupe će uskoro krenuti u čišćenje komunista u Bosni [a] sada opravljaju prugu i most na Limu-Međeđe-Ustiprača-Mesići za Sarajevo. Potrebno je da svuda stupite u vezu sa Njemcima kažite im da ste Srpski nacionalni četnici koji se bore protiv Ustaša i komunista. Za spašavanje čestitog srpskog naroda. Obavestite ih o komunistima i čistite komuniste. O svemu je obavešten major Dangić radi upravljanja. (...) Ne smemo mirno gledati da same nemačke trupe uništavaju komuniste jer će tada uništiti i sav srpski narod jer oni ne raspoznaju ko je partizan a ko četnik.

Nemačke trupe gone četnike Draže Mihajlovića kao i komuniste te ako bi se koji pojavio bežeći ispred Nemaca da se znate upravljati.”¹⁶⁹

Premda poruke koje je Jevtić upućivao Dangiću nisu dovele do napada Dangićevih četnika na partizane,¹⁷⁰ drugi je cilj spomenute njemačke promidžbe ostvaren jer su se tijekom Operacije Romanija Dangićevi četnici masovno predavali njemačkim snagama. Takvi postupci nisu se mogli objasniti inicijativom četničkih zapovjednika na nižim razinama, s obzirom na to da je sam Dangić, očito uvjeren u točnost Jevtićevih tvrdnji, stožeru 342. divizije uputio ponudu za sklapanjem sporazuma o nenapadanju.¹⁷¹ Prema naknadnome Baderovu opisu toga događaja, njemačka je strana odbila Dangićevu ponudu,¹⁷² te je njegove četnike napala. Doduše, nisu svi Dangićevi četnici postupili na isti način, te je u široj okolici Zvornika došlo do sukoba. U dvodnevnome okršaju kod Velje Glave, mjestu udaljeno 7 km jugozapadno od Zvornika,¹⁷³ Dangićevi su četnici njemačkoj 697. pukovniji 342. divizije u prvome danu sukoba, 14. siječnja, nanijeli znatne gubitke od pet poginulih i čak 33 ranjena vojnika.¹⁷⁴ Dan poslije, 15. siječnja, njemačka je strana slomila njihov otpor i zauzela Velju Glavu, što je Bader ocijenio najtežim dijelom Operacije Romanija.¹⁷⁵ Usporedno s time, njemačke su snage iz sastava 342. divizije bez borbe zauzele druga dva važna uporišta Dangićevih četnika na zvorničkome području, Drinjaču i

¹⁶⁹ *Zbornik*, XIV/1, 118.; J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 198.

¹⁷⁰ Doduše, na četničkoj su strani određene namjere u tome pravcu postojale. Primjerice, Momčilović navodi kako su Račić i on odlučili napasti dijelove Prve proleterske brigade, ali su od toga odustali nakon što je uočena koncentracija njemačkih snaga. Pritom Momčilović tvrdi da su Račić i on tu odluku donijeli samostalno, odnosno bez konzultacija s nekim drugim istaknutim četničkim zapovjednikom. *Zbornik*, XIV/1, 327.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

¹⁷¹ Uredništvo *Zbornika* navelo je kako su tri Dangićeva izaslanika njemačkim dužnosnicima predložila sporazum 14. siječnja. *Zbornik*, XII/2, 114., bilj. 6.

¹⁷² *Zbornik*, XII/2, 52.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 1. 1942.

¹⁷³ *Records*, T315 / 2271, 53.: Izvješće 718. divizije od 7. 7. 1942.

¹⁷⁴ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 331.

¹⁷⁵ *Zbornik*, XII/2, 52.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 1. 1942.

Novu Kasabu, pri čemu im se u Drinjači predalo 30 četnika, a u Novoj Kasabi 391 četnik.¹⁷⁶ U daljnjemu napredovanju njemačkih snaga kroz područje koje se nalazilo pod Dangićeveim nadzorom, otpor nije zabilježen, te su postrojbe 342. divizije bez borbe zauzele Miliće, Bratunac i Srebrenicu 16. siječnja te Vlasenicu na isti način dan poslije. U Bratuncu i Srebrenici najveći dio tamošnjih četnika predao se njemačkim vojnicima, a samo je manji broj njih pred dolaskom njemačkih snaga pobjegao u Srbiju.¹⁷⁷

Kao što se može zaključiti iz navedenoga, uočljivo je kako se promidžba usmjerena prema Dangiću pokazala uspješnom jer je kod njegova ljudstva u znatnoj mjeri umanjila volju za suprotstavljanjem njemačkim snagama. Uspjeh te promidžbe dobiva jasnu vojnu dimenziju ako se njemačko zauzimanje većega broja uporišta Dangićevih četnika koje je proteklo bez otpora s četničke strane usporedi s bitkom kod Velje Glave. Prema tome, očito je kako su pomirljive poruke Dangiću upućene posredstvom Jevtića njemačkim snagama olakšale provedbu Operacije Romanija jer one pri zauzimanju prostora kojim je vladao Dangić, uz iznimku sukoba kod Velje Glave, nisu imale gubitaka. Štoviše, uspjeh njemačke promidžbe još je uočljiviji ako se postupci Dangićevih četnika usporede s ponašanjem Mihailovićevih četnika i partizana.

Za razliku od Dangićeva ljudstva, pripadnici drugih dviju pobunjenička skupina tijekom Operacije Romanija nisu se predavali njemačkim snagama, nego su im se ili aktivno suprotstavljali ili su se pred njima povlačili.

Jedina postrojba Mihailovićevih četnika zahvaćena Operacijom Romanija bio je Cerski odred predratnoga kapetana jugoslavenske vojske Dragoslava Račića. Račić je pod svojim zapovjedništvom imao 350 četnika,¹⁷⁸ koji su u sukobima s partizanima u Srbiji i postojbama NDH u istočnoj Bosni stekli solidno vojno iskustvo. Nakon bijega iz Srbije u istočnu Bosnu pred njemačkim snagama, Račićevi su četnici 18. prosinca 1941. godine zauzeli Olovo, koje je do početka Operacija Romanija bilo njihovo središte.¹⁷⁹ Nakon što mu je s partizanske strane

¹⁷⁶ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 331.-332. Zvorničkim četnicima zapovijedao je pričuvni poručnik predratne jugoslavenske vojske Ljubomir Antić, dok je četnike iz Drinjače vodio Jandrija Rastović. Prema navodu zabilježeno u izvješću II. domobranskoga zbora od 5. veljače prema kojemu su četnici zapovjednici „odsjeka Zvornik” zarobljeni, može se zaključiti da je njemačka vojska uhitila oba navedena četnička zapovjednika. *Zbornik*, IV/3, 456., 461.: Izvješće II. domobranskog zbora od 5. 2. 1942.

¹⁷⁷ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 334.-336.

¹⁷⁸ *Zbornik*, XIV/2, 772.: Izvješće kapetana Manojla Pejića s kraja lipnja 1943. o razvoju četničkog pokreta u istočnoj Bosni. Podatak o 350 Račićevih četnika pristiglih iz Srbije u istočnu Bosnu prihvaća i jugoslavenska historiografija (J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, 246., bilj. 280.), ali pritom netočno navodi da je Račić uz pomoć lokalnih četnika napao Kladanj 11. prosinca (a ne 18. prosinca). J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, 252., bilj. 352.

¹⁷⁹ *Zbornik*, XIV/2, 772.: Izvješće kapetana Manojla Pejića s kraja lipnja 1943. o razvoju četničkog pokreta u istočnoj Bosni; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, 246., bilj. 280.

javljeno da počinje njemačka operacija,¹⁸⁰ Račićevi su se četnici bez borbe povukli i pobjegli u Srbiju.¹⁸¹

Suprotno Račićevim četnicima, partizani su se njemačkim snagama suprotstavljali, ali pritom, uz iznimku Birčanskoga partizanskog odreda, nisu imali uspjeha. U okršaju sličnome onome kod Velje Glave, pripadnici Birčanskoga odreda 16. siječnja u zasjedi su smrtno ranili dvanaest njemačkih vojnika iz sastava 342. divizije.¹⁸² Manja skupina Romanijskoga partizanskog odreda pružila je slab otpor njemačkoj 738. pukovnici 718. divizije prilikom njezina napada 16. siječnja na Crvene stijene i Orlovu stijenu, obronke Romanije koji su bili važna partizanska uporišta.¹⁸³ Dva dana poslije, 18. siječnja, prilikom napada njemačke 698. pukovnije iz sastava 342. divizije na selo Kovanj u blizini Rogatice tamošnja posada iz sastava Romanijskoga partizanskog odreda povukla se bez borbe, te je borbeni raspored zadržala samo posada iz sastava Prve proleterske brigade, koja se organizirano povlačila u pravcu Podromanije. U toj bitci njemačke su snage ubile 31 partizana, ranile 62 partizana, dok su 29 partizana strijeljale po zarobljavanju.¹⁸⁴

Iz navedenih podataka očito je kako je među trima pobunjeničkim skupinama zahvaćenima Operacijom Romanija sklonost predaji njemačkoj vojsci postojala samo kod Dangićevih četnika. Doduše, u okršaju kod Kovnja predao se stanovit broj partizana, ali je to bio izoliran slučaj, a ne dominantna odrednica partizana u tome području. Djelomična potvrda toga bila je okolnost da je broj partizana koji su se tada predali bio manji od onih koji su poginuli ili ranjeni, što je bio pokazatelj da sklonost predaji njemačkim snagama nije prevladala čak ni u tome slučaju, te da je predaja uslijedila nakon procjene da je daljnji otpor besmislen.

Prema tome, učinak njemačke promidžbe usmjerene prema Dangiću i njegovim četnicima u znatnoj je mjeri odredio tijek Operacije Romanija, što se uz iz različitih stajališta Dangićevih četnika s jedne strane te partizana i Mihailovićevih četnika s druge strane može zaključiti iz zabilježene strukture gubitaka. Prema podacima II. domobranskoga zbora od 5. veljače 1942., pobunjeničke su snage imale 736 mrtvih, 33 ranjenih i 1471 zarobljenoga borca. Nasuprot tomu, njemačka je vojska imala 25 mrtvih, 125 ranjenih i jednoga nestalog vojnika uz 64 ozlijeđena i

¹⁸⁰ *Zbornik*, II/2, 227.: Vrhovni štab Proleterskoj brigadi 16. 1. 1942.; *Zbornik*, II/2, 228.: Vrhovni štab Romanijskom partizanskom odredu 16. 1. 1942.; S. Odić, S. Komarica, *Partizanska obavještajna služba*, II., 269.-270.

¹⁸¹ *Zbornik*, XIV/2, 774.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 333.

¹⁸² A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 334., 336.

¹⁸³ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 333.

¹⁸⁴ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 339.

bolesna vojnika te 337 smrznutih vojnika. U odnosu na njih domobranske su postrojbe imale 15 mrtvih, 35 ranjenih i 5 nestalih, odnosno zarobljenih vojnika, 24 ozlijeđena i bolesna vojnika te 167 smrznutih vojnika.¹⁸⁵ Iz navedene strukture gubitaka uočljivo je kako su kod pobunjenika prevladavali zarobljenici, dok je broj mrtvih bio dvostruko manji, a ranjenici posve zanemarivi. Usporedbom te strukture gubitaka s prethodno objašnjenom razlikom u spremnosti na predaju njemačkim snagama između Dangićevih četnika s jedne strane te partizana i Mihailovićevih četnika s druge strane, s obzirom na osnovne značajke Operacije Romanija može se izvesti pet osnovnih zaključaka. Prvo, Mihailovićevi četnici jedini nisu uopće imali gubitaka jer su se bez borbe povukli u Srbiju. Drugo, partizani su se njemačkim snagama suprotstavljali, a predavali su se samo u iznimnim slučajevima. Treće, na strani pobunjenika najveće gubitke imali su Dangićevi četnici. Četvrto, ti su gubitci bili uvjetovani izraženom sklonošću za predajom njemačkim snagama koja je kod Dangićevih četnika bila prevladavajuća. Peto, prostor pod vlašću Dangićevih četnika postrojbe 342. divizije zauzele su u iznimno kratku vremenu, odnosno u prva tri dana trajanja Operacije Romanija.

Nakon zauzimanja područja kojim je prethodno upravljao Dangić, Operacija Romanija postala je znatno složenija jer se preostalo pobunjeničko područje nalazilo pod partizanskom vlašću. Stoga je Operaciju Romanija moguće podijeliti u dvije faze. U prvoj fazi postrojbe 342. divizije bile su primarno usmjerene protiv Dangićevih četnika. Ta je faza trajala tri dana, odnosno tijekom 14., 15. i 16. siječnja, a završila je ulaskom njemačkih snaga 17. siječnja u nebranjenu Vlasenicu.¹⁸⁶ Druga faza Operacije Romanija bila je isključivo usmjerena protiv partizanskih snaga, te je bila mnogo zahtjevnija, premda je trajala neznatno duže. Započela je 18. siječnja napadom njemačke borbene skupine iz sastava 698. pukovnije na partizansku posadu u selu Kovanj u okolici Rogatice, dok je završila napadom izviđačkoga dijela 697. pukovnije na zajednički stožer Romanijskoga partizanskog odreda i V. šumadijskoga bataljuna Prve proleterske brigade.

Prvi važan okršaj nakon zauzimanja sela Kovanj uslijedio je dan poslije, 19. siječnja, kada je 697. pukovnja iz Vlasenice krenula prema Han Pijesku. Pri njezinu prodiranju partizanske snage sastavljene od Prve proleterske brigade, te Birčanskoga i Romanijskoga odreda pružile su joj otpor kod Han Ploča. Nakon zauzimanja navedenoga uporišta, put prema Han Pijesku bio je

¹⁸⁵ *Zbornik*, IV/3, 460.-461.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 349.-350.

¹⁸⁶ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 336.

otvoren. Opisani prodor 697. pukovnije bio je važan ne samo zbog razbijanja partizanskih postrojba na jedinome preostalom području njihova utjecaja, nego ponajprije zbog toga što je time znatno olakšano napredovanje njemačke 738. pukovnije, koja je toga dana bez borbe zauzela Podromaniju. Na lako zauzimanje Podromanije u jednakoj mjeri, kao i akcija 697. pukovnije od toga dana, imala je djelatnost njemačke 698. pukovnije od dana prije, uslijed koje je borbeni moral partizanskih posada bio znatno oslabljen. Nizak moral pripadnika Romanijskoga partizanskog odreda doveo je do njihova dezerterstva, što je poremetilo partizanski plan obrane. Uslijed toga, Birčanski partizanski odred i Prva proleterska brigada bile su se prisiljene pregrupirati, što su njemačke strane iskoristile i 20. siječnja bez borbe zauzele Sokolac i Han Pijesak. Demoralizacija pripadnika Romanijskoga partizanskog odreda poprimila je široke razmjere, pa je toga dana dio 738. pukovnije zauzeo njihova uporišta Praču i Renovicu uz relativno slab otpor tamošnjih posada.¹⁸⁷

Zadnji važan uspjeh u Operaciji Romanija bio je napad na selo Pjenovac. Dana 21. siječnja skijaški odjel satnije 697. pukovnije napao je partizansko uporište u tome mjestu u kojemu su se nalazili štabovi Romanijskoga partizanskog odreda i V. šumadijskoga bataljuna Prve proleterske brigade. U napadu koji je iznenadio partizanske straže jer je izveden iz smjera šume, a ne željezničke pruge, njemačka je strana partizanskoj posadi nanijela znatne gubitke, koji su navodno iznosili čak 59 poginulih te nepoznat broj ranjenih i zarobljenih. Među ubijenima bili su zapovjednik i politički komesar V. šumadijskoga bataljuna Milan Ilić i Draganče Pavlović, dok je zapovjednik romanijskih partizana poznat pod nadimkom Čiča izvršio samoubojstvo kako ne bi dospio u njemačko zarobljeništvo.¹⁸⁸ Okršajem kod Pjenovca završila je borbena aktivnost 342. divizije u istočnoj Bosni, te je ona sukladno zapovijedi od 22. siječnja u 22 sata i 50 minuta započela sa svojim povlačenjem iz toga područja.¹⁸⁹

Odlazak 342. divizije nepovoljno je utjecao na položaj 718. divizije i postrojbe NDH jer je njime prostor s kojega su prethodno potisnute pobunjeničke snage ostao nenadziran. Suprotno tomu, četničke i partizanske snage koje su se tijekom Operacije Romanija našle u teškoj situaciji

¹⁸⁷ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 339., 341.-343.

¹⁸⁸ *Zbornik*, II/2, 318.: Tito drugu Veljku 5. 2. 1942.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 344.-345. Suprotno navedenim podacima domobranskoga bojnika Hermana Kadića, koji se nalazio u stožeru 342. divizije, časnik u 342. diviziji zadužen za vođenje službenoga dnevnika naveo je znatno manji broj poginulih partizana: „Kod Pjenovca ubijeno 37, među kojima i komunistički vođa Čiča, zarobljeno 25, zaplijenjena 2 topa, dosegnuta sela spaljena.” (S. Odić, S. Komarica, *Partizanska obavještajna služba*, II., 147.). Novčana nagrada za likvidaciju Čiče, za kojim je bila raspisana nagrada, pripala je zapovjedniku 1. satnije 697. pukovnije iz sastava 342. divizije Baronu von Gallu. A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 345.

¹⁸⁹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 346.

odlaskom 342. divizije došle su do predaha. Povlačenje dviju njezinih pukovnija, 697. pukovnije smještene u Vlasenici i 699. pukovnije smještene u Srebrenici, iskoristili su Dangićeve četnici i pripadnici Birčanskoga partizanskog odreda da ponovno zauzmu područje koje su nadzirali do Operacije Romanije. Prekid borbenih djelatnosti 342. divizije imao je još povoljniji učinak na glavninu Prve proleterske brigade, kojoj je nehotično omogućio povlačenje preko Sarajevskoga polja i podnožja planine Igman u smjeru juga.

S obzirom na to da se područje južno od Igmana nalazilo pod nadzorom Kalinovičkoga partizanskog odreda, koji je iz svojega stožera u Trnovu nadzirao to područje gotovo tri mjeseca, Prva se proleterska brigada odmah po napuštanju Sarajevskoga polja našla na sigurnome.¹⁹⁰ Jedini gubitci koje su njezini pripadnici tom prilikom pretrpjeli, bili su od posljedica smrzavanja, što je bilo prouzročeno iznimno niskom temperaturom -32° C.¹⁹¹ Prema dostupnim podacima, brigada je u dva dana povlačenja, odnosno između 26. i 28. siječnja, izgubila od posljedica smrzavanja čak 172 pripadnika.¹⁹² Međutim, glede daljnjega razvitka partizanskoga pokreta u istočnoj Bosni u narednih godinu dana, najvažnija posljedica Operacije Romanija bila je raspad Hodžićeva Muslimanskoga partizanskog bataljuna, uslijed čega se broj muslimana u partizanima na području istočne Bosne smanjio na razinu čete,¹⁹³ te je iznosio približno stotinjak boraca. Kako bi se to prikrilo, Hodžićeva postrojba zadržala je naziv bataljun,¹⁹⁴ što je trebao biti dokaz da se i muslimani bore na partizanskoj strani. Međutim, takav pokušaj nije ostvario skoro nikakav uspjeh, te su partizanske postrojbe ostale gotovo isključivo sastavljene od Srba ili u manjemu broju Crnogoraca,¹⁹⁵ što je utjecaj partizanskoga pokreta za drugo vremensko razdoblje ograničio na dio stanovništva srpskoga etničkog porijekla.¹⁹⁶

¹⁹⁰ *Zbornik*, II/2, 295.: Vrhovni štab Kraljevačkom bataljunu 31. 1. 1942.

¹⁹¹ *Zbornik*, II/2, 295., bilj. 10.

¹⁹² S. Odić, S. Komarica, *Partizanska obavještajna služba*, II., 148.

¹⁹³ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I., Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945., 121.

¹⁹⁴ *Zbornik*, II/3, 103.: Tempo drugu Titu 10. 3. 1942.

¹⁹⁵ Prve partizanske brigade s većinom Hrvata u svojem sastavu počinju se formirati u ljeto 1942. godine, odnosno nakon povlačenja Vrhovnoga štaba i skupine proleterskih brigada iz istočne Bosne. Također, usporedno s time, u postojeće brigade počinje pristupati veći broj Hrvata. Muslimani tada nisu bili većina ni u jednoj brigadi, ali ih se znatan broj priključio partizanima iz Konjica, Livna i Prozora. Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942.*, AGM, Zagreb, 1999., 175.

¹⁹⁶ U ovome kontekstu vrijedi navesti kako su i četnici početkom ožujka 1942. godine promijenili odnos prema muslimanima pokušavajući ih pridobiti na svoju stranu. U izvješću Vrhovnomu štabu Vukmanović spominje kako je Račić pozvao Hodžića da pristupi četnicima, što je, prema Vukmanovićevoj procjeni, „vrlo karakteristično jer označava promjenu taktike četnika prema muslimanima”. Račićev poziv prošao je bez reakcije s Hodžićeve strane, te su četnici u istočnoj Bosni ostali gotovo u potpunosti sastavljeni od lokalnih Srba. *Zbornik*, II/3, 103.: Tempo drugu Titu 10. 3. 1942.

Na temelju navedenoga, može se zaključiti da Operacijom Romanija nije postignut zadan cilj jer je glavina pobunjeničkih snaga izbjegla zarobljavanje povukavši se ili na prostor izvan operativnoga zahvata, kao što je to bio slučaj s Račićevim četničkim odredom i Prvom proleterskom brigadom, ili na nepristupačno područje izvan važnijih komunikacija, gdje se sklonila glavina Dangićevih četnika iz vlaseničkoga i srebreničkoga kotara, te partizanski Birčanski odred.¹⁹⁷ Također, povlačenje 342. divizije prije službenoga završetka vojne akcije uklonili su učinak njezinih prethodnih uspjeha jer su pobunjeničke snage ponovno uspostavile vlast nad srebreničkim i vlaseničkim kotarom. U prostornome smislu, Operacija Romanija ostvarila je cilj jedino u kotaru Rogatica, u kojemu su snage NDH zauzele sva važna naselja, odnosno Praču, Renovicu, Rogaticu i Sokolac.¹⁹⁸

7.3. Uloga postrojba NDH u Operaciji Romanija

Postrojbe NDH koje su sudjelovale u Operaciji Romanija u toj su vojnoj operaciji imale zanemarivu ulogu. One su djelovale iz četiriju od pet smjerova iz kojih se izvodila Operacija Romanija (kladanskome, sarajevskome, vareškome i zborničkome), pri čemu su samo na jednome (vareškome) nastupale samostalno, odnosno izvan strukture njemačkih snaga.¹⁹⁹

Njihova je slabost došla do izražaja neposredno nakon odlaska njemačke 342. divizije, s obzirom na to da u mjestima srebreničkoga i vlaseničkoga kotara nisu uspjele uspostaviti svoju vlast, te su tako ta mjesta ponovno postala snažna četnička uporišta. Također, u slučaju vlaseničkoga kotara drugi razlog što uprava NDH, makar u središtu toga kotara, nije uspostavljena bila je okolnost da se predviđeni kotarski predstojnik, ustaški satnik Rafael Boban,²⁰⁰ nalazio kao zapovjednik I. ustaške bojne unutar Zaprečne skupine Vareš.²⁰¹ Preklapanje civilnih i vojnih uloga, koje je bilo naređeno od vrha NDH zbog toga što se uprava na tome području nije mogla uspostaviti bez snažne vojne prisutnosti, u vlaseničkome se slučaju

¹⁹⁷ To je u jednome od svojih osvrta na Operaciju Romanija naveo i Bader. *Zbornik*, XII/2, 88.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 30. 1. 1942.

¹⁹⁸ *Zbornik*, IV/3, 431.-432.: Izvješće 4. oružničke pukovnije od 26. 1. 1942.

¹⁹⁹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 327.-329.

²⁰⁰ HR-HDA-223, kutija 39, 631/42: Mjesno zapovjedništvo Zemun Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 18. 1. 1942.

²⁰¹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 328.

pokazala štetnom²⁰² jer se Boban u vrijeme njemačkoga zauzimanja Vlasenice nalazio na području između Vareša i Olova, odnosno na znatnoj udaljenosti. Zaprečna je skupina Vareš pri svojem kretanju sporo napredovala jer se kretala po teško prohodnome području izvan važnijih prometnica. Također, dodatan problem pri njezinu nastupanju bio je u tome što se kod sela Solun trebala spojiti s Borbenom skupinom 750, koja se tek 17. siječnja uključila u akciju.²⁰³ Ustaška je bojna pod Bobanovim zapovjedništvom 17. siječnja zauzela željezničku postaju Kamensko kod sela Solun, te je sukladno predviđenu rasporedu čekala da Borbena skupina 750 zauzme Olovo.²⁰⁴ Međutim, zbog kasnijega uključivanja u borbu i otpora u selima u okolici Kladnja, Borbena je skupina 750 Olovo zauzela tek 22. siječnja,²⁰⁵ odnosno istoga dana kada je 342. divizija dobila zapovijed za odlazak iz istočne Bosne. Kašnjenje Borbene skupine 750 u usporio je prodor I. ustaške bojne, te je posljedično onemogućio uspostavu vlasti NDH u Vlasenici.²⁰⁶ Samim time, nije došlo ni do uspostave vlasti u Srebrenici jer se iz toga mjesta moglo doći iz Vlasenice ili Zvornika. S obzirom na to da je zbornički smjer bio blokiran zbog toga što se tim putem povlačila 342. divizija,²⁰⁷ put preko Vlasenice bio je jedini preko kojega se vlast u Srebrenici mogla uspostaviti.

Od postrojba NDH uključenih u Operaciju Romanija zapažen uspjeh ostvarila je I. bojna 8. domobranske pukovnije, koja je 22. siječnja iz sastava Borbene skupine 750 prva ušla u Olovo, nakon što je zrakoplovstvo NDH bombardiralo to mjesto.²⁰⁸ Međutim, važnost postignuta uspjeha bila je umanjena time što je Olovo zauzeto u posljednjemu danu Operacije Romanija, odnosno u uvjetima kada su tamošnji četnici bili znatno oslabljeni uslijed bojnoga djelovanja njemačkih snaga iz sastava Borbene skupine 750, ali i demoralizirani zbog općea povlačenja četničkih i partizanskih postrojba s okolnoga područja. Postrojba NDH koja je doživjela veliki neuspjeh bila je V. bojna 3. domobranske pukovnije čiju su 24. satniju snage Birčanskoga partizanskog odreda opkolile u selu Petrovići u neposrednoj blizini Šekovića, nakon čega se

²⁰² U slučaju rogatičkoga kotara pokazala se uspješnom jer je domobranski satnik Marko Vrkljan u tome mjestu preuzeo dužnost kotarskoga predstojnika. HR-HDA-223, kutija 39, 631/42: Mjesno zapovjedništvo Zemun Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 18. 1. 1942.; *Zbornik*, IV/3, 502.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

²⁰³ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 333., 339.

²⁰⁴ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 338.

²⁰⁵ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 345.

²⁰⁶ Činjenicu da su četnici ušli u praznu Vlasenicu nakon završetka Operacije Romanija uočila je i partizanska strana. *Zbornik*, IV/3, 243.: Tempo Vrhovnom štabu 28. 2. 1942.

²⁰⁷ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 345.

²⁰⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 345.

satnija, poslije kratkotrajna otpora, predala partizanima. Tom predajom Birčanski odred došao je u posjed vrijedne opreme, s obzirom na to da su njegove postrojbe koje su opkolile domobrane u Petrovićima zaplijenile 120 pušaka, 11 lakih strojica, dvije teške strojnice, dva minobacača i veliku količinu metaka.²⁰⁹

Razina ovisnosti postrojba NDH u odnosu na njemačku vojsku tijekom Operacije Romanija, uz iz zacrtanih ciljeva petero borbenih skupina, vidljiva je i iz prikaza gubitaka njemačke vojske i domobranskih postrojba u toj vojnoj akciji.

Prema podacima II. domobranskoga zbora od 5. veljače, pobunjeničke su snage imale 736 mrtvih, 33 ranjenih i 1471 zarobljenoga borca. Nasuprot tomu, njemačka je vojska imala 25 mrtvih, 125 ranjenih i jednoga nestalog, odnosno zarobljenoga vojnika, uz 64 ozlijeđena i bolesna vojnika te 337 smrznutih vojnika. U odnosu na njih, domobranske su postrojbe imale 15 mrtvih, 35 ranjenih i 5 nestalih, odnosno zarobljenih vojnika, 24 ozlijeđena i bolesna vojnika te 167 smrznutih vojnika. Usto, do kraja borbenoga djelovanja iz zarobljeništva je, uz 104 talijanska vojnika, oslobođeno 163 domobrana.²¹⁰ Domobrani su imali znatno manji broj gubitaka od njemačke vojske, ali su pritom imali više zarobljenika, što upućuje na to da je kod njih volja za borbom bila slabija. Usto, visok stupanj smrznutih upućuje na lošu opremu koja im je onemogućivala znatnije napore.

Prema tome, kao završnu ocjenu uloge koje su postrojbe NDH imale u Operaciji Romanija može se prihvatiti stajalište njemačkoga generala u Zagrebu Edmunda Glaisea von Horstenaua, koji je analizirajući uočene slabosti u svojem izvješću od 25. veljače 1942. zaključio da su one prouzročene nedovoljno kvalitetnim časnicima i slabom opremom, te da je s obzirom na stanje u kojemu se nalazilo domobranstvo postiglo relativno dobre uspjehe.²¹¹

7.4. Djelatnost talijanske vojske u Operaciji Romanija

Za stvaranje cjelovite slike o Operaciji Romanija nužno je promotriti i djelatnost talijanskih snaga, neovisno o tome što je njihovo učešće bilo iznimno skromno. Nakon što je

²⁰⁹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 336.

²¹⁰ *Zbornik*, IV/3, 460.-461.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 349.-350.: Izvješće II. domobranskog zbora od 5. 2. 1942.

²¹¹ *Zbornik*, XII/2, 169.

postalo očito kako snage VI. korpusa II. armije u njoj neće sudjelovati, slično stajalište zauzeo je i zapovjednik Superalbe general Birolli.

Usljed toga, s talijanske je strane sudjelovalo samo 300 vojnika iz Višegrada. Međutim, njihovo je učešće bilo posve simbolično jer su oni suprotno dogovorenemu planu njihova djelovanja između generala Birollija i generala Badera o samostalnome zauzeću sela Mesići,²¹² ušli u Rogaticu te se u njoj zadržali do povratka u Višegrad bez uključivanja u borbu.²¹³

Međutim, izostanak djelovanja u pravcu Mesića nije bio jedini propust talijanske strane u toj vojnoj akciji. Još veću neugodnost za njemačku posadu u Vlasenici i tamošnje stanovništvo stvorilo je talijansko zrakoplovstvo kada je 23. siječnja bombardiralo to mjesto. Tada su smrtno stradala četiri njemačka vojnika, a dvanaest ih je ranjeno. Također, u istome napadu poginuo je jedan civil, dok ih je jedanaest, odnosno dvanaest ranjeno.²¹⁴ Kako bi spriječio slične postupke talijanske vojske, general Bader zabranio je djelatnost talijanskoga zrakoplovstva na njemačkome operativnom području, odnosno sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske crte.²¹⁵ Premda se u spomenutome talijanskom postupku s njemačke strane nije mogla utvrditi svjesna namjera za nanošenje gubitaka njemačkoj vojsci ili vlaseničkomu pučanstvu stanovništvu, okolnost da je talijansko zrakoplovstvo Vlasenicu bombardiralo na samome kraju Operacije Romanija znakovita je. Na dodatnu sumnju u talijanske namjere upućuje i kasniji razvoj događaja. Nakon što su partizanske snage zauzele sva veća mjesta u čajničkome i fočanskome kotaru, talijanska ih je vojska mogla ugroziti barem povremenim napadima iz zraka. Međutim, to nije učinila, te je partizanska vlast neometano djelovala na tome području.

Slijedom toga, može se zaključiti kako je učešće talijanske vojske u Operaciji Romanija iz perspektive njemačkih interesa bilo višestruko štetno, s obzirom na to da je talijanska aktivnost izostala upravo na području na kojemu je bila potrebna (prostor čajničkoga i fočanskoga kotara), kao i na uskome prostoru na kojemu je bila dogovorena (južni dio rogatičkoga kotara), te se faktički svela na neočekivan i za tijek njemačkih borbenih akcija nepotreban zračni napad na njemačku posadu u Vlasenici.

²¹² *Zbornik*, XIII/2, 48.-49.: Talijanski XIV. korpus talijanskoj II. armiji od 14. 1. 1942.

²¹³ *Zbornik*, XII/2, 71.: Izvješće generala Glaisea von Horstenaua od 26. 1. 1942.

²¹⁴ Prema domobranskome izvoru ranjeno je jedanaest civila, a prema njemačkome dvanaest. Njemačka verzija događaja može se smatrati točnijom s obzirom na to da vlasti NDH u Vlasenici prilikom toga napada nije bilo. *Zbornik*, IV/3, 461.; *Zbornik*, XII/2, 58., bilj. 15.

²¹⁵ *Zbornik*, XII/2, 71.: Izvješće generala Glaisea von Horstenaua od 26. 1. 1942.

Zaključno uz prosudbu karaktera odnosa njemačke i talijanske vojske tijekom Operacije Romanija vrijedi navesti konkretne brojke koji taj odnos jasno opisuju: njemačka vojska u toj vojnoj akciji oslobodila je iz partizanskoga zarobljeništva 104 talijanska vojnika,²¹⁶ dok je talijanska vojska nekoliko dana nakon toga ubila četiri i ranila dvanaest njemačkih vojnika. S obzirom na to da je u toj vojnoj akciji smrtno stradalo 25 njemačkih vojnika,²¹⁷ dok je jedan nestao (odnosno, zarobljen od protivničkih snaga),²¹⁸ uočljivo je kako je gotovo petina svih stradalih njemačkih vojnika u Operaciji Romanija (odnosno, njih četvorica) ubijeno u talijanskome zračnom napadu.

7.5. Partizanska vlast u fočanskome i čajničkome kotaru

Razvoj događaja tijekom Operacije Romanija znatno je izmijenio odnos snaga u istočnoj Bosni. Promjena odnosa snaga dogodila se na prostoru neposredno zahvaćenom tom vojnom operacijom kao i u južnome dijelu istočne Bosne, koji je ostao izvan bojnoga djelovanja njemačke vojske jer se nalazio na talijanskome posadnom području.

U južnome dijelu istočne Bosne, u kojemu je talijanski utjecaj bio ograničen na širu okolicu Kalinovika i Višegrada, četnička je vlast na prostoru čajničkoga i u najvećemu dijelu fočanskoga kotara zamijenjena partizanskom.

To se dogodilo mirnim putem, odnosno bez borba, jer su lokalni četnici bili uvjereni da će njemačka vojska prostor svojega bojnog djelovanja proširiti i na čajnički i fočanski kotar. Premda njemačka strana nije imala takvu namjeru, zapovjednici četničkih snaga s prostora čajničkoga i

²¹⁶ *Zbornik*, XII/2, 83. Navedenu skupinu zarobljenih talijanskih vojnika zatekla je skupina 738. pukovnije u Podromaniji 19. siječnja. Partizanska se posada pred njemačkim nadiranjem povukla u pravcu Sokolca ostavivši zarobljenike, te je njemačka vojska ušla u napušteno mjesto. A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 341.

²¹⁷ *Zbornik*, XII/2, 83.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 27. 1. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 89.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 30. 1. 1942.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 349.: Izvješće II. domobranskog zbora od 5. 2. 1942.

²¹⁸ *Zbornik*, XII/2, 83.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 27. 1. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 89.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 30. 1. 1942.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 350.: Izvješće II. domobranskog zbora od 5. 2. 1942. Njemački vojnik nestao u Operaciji Romanija nalazio se u partizanskom zarobljeništvu. Taj podatak prenijela je skupina od stotinjak muslimanskih civila (uglavnom žena i djece) koju su 2. svibnja 1942. partizani pustili iz svojega zarobljeništva. Prema iskazu muslimanskih civila institucijama NDH u partizanskom zarobljeništvu u selu Kokorina (17 km sjeverozapadno od Gacka) još se nalazilo „49 naših domobrana, 1 njemački vojnik (sa Romanije) i 57 talijanskih vojnika zarobljenih kod Fojnice” (AHNŽ-ZUDD, kutija 3, 2005/42.: Izvješće III. domobranskog zbora od 7. 5. 1942.). Daljnja sudbina toga njemačkog vojnika nije poznata, no činjenica da ga je Prva proleterska brigada povelala sa sobom na svojem putu s Romanije i držala u zarobljeništvu više od tri mjeseca jasno svjedoči da ga nije planirala likvidirati.

fočanskoga kotara bili su u to uvjereni, te su se do kraja prve polovine siječnja povukli u Priboj na Limu, mjesto u zapadnome Sandžaku. U strahu od njemačke vojske sve četničke postrojbe, uz iznimku bataljuna Gojka Krezovića koji se nalazio u Goraždu, otišle su u tome smjeru.²¹⁹ Tjedan dana nakon što su četnici otišli, Foču i Goražde zauzeo je Durmitorski partizanski odred, koji je djelovao na području Crne Gore. Dva bataljuna toga odreda, koji su zajedno imali nešto više od 500 partizana, 20. siječnja zauzeli su Foču, a 27. siječnja Goražde.²²⁰ Crnogorskim partizanima Krezović se nije suprotstavio, nego je svoj jurišni četnički bataljun stavio pod njihovo zapovjedništvo i uključio u formacijski sastav Durmitorskoga partizanskog odreda kao njegov treći bataljun na području istočne Bosne.²²¹

Neovisno od crnogorskih partizana s Durmitora u približno isto vrijeme iz smjera sjevera na to je područje stigao Vrhovni štab. U metežu izazvanom napadom njemačke vojske tijekom Operacije Romanija, Vrhovni se štab s teritorija rogatičkoga kotara povukao na jug, te je za trajanja te vojne operacije boravio u selima oko Goražda.²²²

Za razliku od prethodnoga razdoblja kada se kretao zajedno s Prvom proleterskom brigadom, zbog razvoja događaja u Operaciji Romanija Vrhovni je štab izgubio vezu s tom partizanskom postrojbom, te njegovi članovi nisu znali gdje se ona nalazi i u kakvom je stanju. Veza je uspostavljena 23. siječnja kada se zapovjedništvo IV. kraljevačkoga partizanskog bataljuna Prve proleterske brigade javilo Vrhovnomu štabu.²²³ Preko toga bataljuna, Vrhovni je štab uspostavio vezu s Prvom proleterskom brigadom, te je njezinom zapovjedništvu načelnik Vrhovnoga štaba Jovanović uputio pismo 27. siječnja.²²⁴ Usporedno s time, na područje čajničkoga kotara iz smjera istoka, odnosno iz Nove Varoši, stigla je treća partizanska postrojba – Beogradski bataljun Posavskoga partizanskog odreda. Taj je bataljun partizansko zapovjedništvo u Novoj Varoši poslalo u sastav Prve proleterske brigade početkom siječnja,²²⁵ ali se on tijekom

²¹⁹ HR-HDA-491, kutija 12, 1635/1942: Iskaz Dragutina Očka od 29. 1. 1942.

²²⁰ *Zbornik*, II/2, 284.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku 30. 1. 1942.

²²¹ *Zbornik*, IV/35, 64., bilj. 9.

²²² Iz dostupnih izvora vidljivo je da se Vrhovni štab nalazio u selu Gornji Bogovići kod Goražda. *Zbornik*, II/2, 252.: Vrhovni štab Beogradskom bataljunu 23. 1. 1942.

²²³ *Zbornik*, II/2, 255.

²²⁴ *Zbornik*, II/2, 270.-271.

²²⁵ *Zbornik*, II/2, 168.: Delegat Vrhovnog štaba Đido i Glavni štab za Srbiju Beogradskom partizanskom bataljunu 4. 1. 1942.

putovanja izgubio,²²⁶ te je Vrhovni štab vezu s njim uspostavio tek 23. siječnja,²²⁷ odnosno isti dan kada i s IV. kraljevačkim partizanskim bataljunom.

Po uspostavi komunikacije, Vrhovni je štab Beogradskom partizanskom bataljunu zapovijedio ulazak u Foču,²²⁸ a nakon što se uvjerio da su beogradski partizani to mjesto zauzeli, preselio se onamo iz okolice Goražda.²²⁹ Navedena zapovijed Beogradskom partizanskom bataljunu o zauzimanju Foče bila je važna kao pokazatelj različita odnosa Vrhovnoga štaba prema partizanima iz Crne Gore i Srbije. Premda je iz zapovijedi upućene Beogradskom partizanskom bataljunu vidljivo da je u Vrhovnome štabu bilo poznato da je bataljun *Vojvoda Momčilo* iz sastava Durmitorskoga partizanskog odreda ušao u Foču i da su iz Foče prethodno pobjegli lokalni četnici,²³⁰ članovi Vrhovnoga štaba nisu se usudili ući u Foču bez prisustva srbijanskih partizana, nego su ostali u okolici Goražda usprkos tomu što je to mjesto za razliku od Foče prostorno bilo bliže Rogatici i Višegradu, u kojima su se nalazile protivničke snage.²³¹

Prema tome, navedeni primjer bio je jasan pokazatelj kako se članovi Vrhovnoga štaba nisu usudili biti u prisutnosti većega broja crnogorskih partizana ako uz sebe nisu imali i barem jedan partizanski bataljun iz Srbije. Na temelju toga, može se zaključiti kako Vrhovni štab prema crnogorskim partizanima, osim dvaju crnogorskih bataljuna koji su ušli u sastav Prve proleterske brigade, nije imao istu razinu povjerenja kao što je imao u partizane iz Srbije.

Uzrok različita pristupa prema partizanima iz Crne Gore s jedne strane, te partizanima iz Srbije s druge strane, bio je uvjetovan time što je Vrhovni štab prije dolaska u istočnu Bosnu bio okružen isključivo srbijanskim partizanima, dok su mu crnogorski partizani bili nepoznanica. Također, dodatan razlog odbojnosti Vrhovnoga štaba prema partizanima iz Crne Gore bila je okolnost da su oni – neovisno o izraženoj komunističkoj simbolici – zadržali plemensku

²²⁶ *Zbornik*, II/2, 225.: Vrhovni štab Prvoj proleterskoj brigadi 15. 1. 1942. Iz te zapovijedi vidljivo je da su u Vrhovnome štabu očekivali dolazak Beogradskoga partizanskog bataljuna, te se njihov nedolazak nije mogao objasniti. Po svemu sudeći, između Vrhovnoga štaba i zapovjedništva toga bataljuna nije postojala neposredna komunikacija, nego je partizansko vodstvo u Novoj Varoši dalo približnu lokaciju Vrhovnoga štaba.

²²⁷ *Zbornik*, II/2, 250.: Vrhovni štab Beogradskom bataljunu 23. 1. 1942.

²²⁸ *Zbornik*, II/2, 252.: Vrhovni štab Beogradskom bataljunu 23. 1. 1942.

²²⁹ *Zbornik*, II/2, 284.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku 30. 1. 1942.

²³⁰ Tu činjenicu jasno navodi Jovanović u svojoj zapovijedi Beogradskom bataljunu od 23. siječnja u 14 sati: „Četnici, prilikom zauzimanja Foče od strane novodošavšog crnogorskog bataljona, nisu davali nikakav otpor, dobar dio se razbježio, a Sergeje Mihajlović umakao ka Čajniču.” (*Zbornik*, II/2, 251.). Mihajlović, kojega spominje Jovanović u svojoj naredbi, bio je član četničkoga vodstva iz Vlasenice, koji je tijekom siječnja stigao u Goražde. Nije bio predstavnik lokalnih četnika, nego je bio svojevrstan gost na njihovu području.

²³¹ Rogatica je do završetka Operacije Romanija postala snažno uporište vlasti NDH, a u Višegradu se nalazila talijanska posada.

svijest.²³² Neposredna potvrda toga bio je način na koji su partizanski bataljuni iz Crne Gore bili ustrojani. Prema podacima jugoslavenske historiografije, postrojbe crnogorskih partizana bile su ustrojene po plemenskoj osnovi, pri čemu je svako pleme imalo svoj zaseban bataljun.²³³ Za Vrhovni je štab takva organizacijska forma bila velik problem jer su pripadnici crnogorskih partizanskih bataljuna bili odani isključivo svojem neposredno nadređenom zapovjedniku, dok su im politički ciljevi partizanskoga pokreta bili od drugorazredne važnosti.²³⁴

Stoga je prilikom formiranja vlasti na zauzetome dijelu istočne Bosne u Vrhovnome štabu donesena odluka da crnogorski partizani ne budu prisutni u središtu partizanskoga područja, odnosno u Foči, nego da budu raspoređeni u druga mjesta ili da čuvaju vanjske granice partizanskog područja. U sklopu toga, Vrhovni je štab drugoj postrojbi crnogorskih partizana prisutnoj u istočnoj Bosni, Crnogorsko-sandžačkomu partizanskom odred, zapovijedio ulazak u Čajniče,²³⁵ dok je dva bataljuna Durmitorskoga partizanskog odreda poslao u smjeru sjevera, odnosno dao im zadaću da rasporede svoje snage u Goraždu i na dijelu željezničke pruge Sarajevo – Višegrad između Renovice i Međeđe.²³⁶ Posebna važnost tih zapovijedi bila je u tome što su one poslone prije dolaska većega dijela Prve proleterske brigade u Foču, odnosno u vrijeme kada su crnogorski partizani zajedno s Krezovićevim četnicima bili većina u odnosu na dva bataljuna srbijanskih partizana.²³⁷

Dolaskom Prve proleterske brigade u Foču u prvim danima veljače,²³⁸ partizanska je vlast na dijelu fočanskoga kotara istočno od Kalinovika dobila svoj konačan oblik, te je započeo proces njezine stabilizacije. Bio je to jedan od najvažnijih vojno-političkih događaja u istočnoj

²³² *Zbornik*, II/3, 73.: Glavni štab za Crnu Goru i Boku Vrhovnom štabu 7. 3. 1942.

²³³ U jugoslavenskoj historiografiji ustroj crnogorskih partizanskih bataljuna opisan je sljedećim riječima: „U Crnoj Gori su vojne jedinice oduvijek bile formirane na *teritorijalnom principu*: pripadnici jednog užeg regiona, odnosno plemena, formirali su zasebnu jedinicu (brigadu, bataljon).” (J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 10, 248., bilj. 255.). Prema jugoslavenskoj enciklopediji, plemenska tradicija u crnogorskome društvu očuvala se i nakon uspostave komunističkog režima („Pleme”, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, knjiga 5, Zagreb, 1969., 161.). Područje Crne Gore u kojima su plemenske podjele u društvu bile naročito izražene bio je prostor Pivske župe, gdje je ustrojen partizanski bataljun Bajo Pivljanin, koji je kao jedan od dvaju bataljuna Durmitorskoga partizanskog odreda ušao u Foču i Goražde. *Zbornik*, II/2, 284.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku 30. 1. 1942.

²³⁴ U pismu Moši Pijadi napisanome u ožujku 1942. godine, Tito je kritizirao način na koji su ustrojani bataljuni Durmitorskoga partizanskog odreda. Osnovna zamjerka bila je da njihov zapovjednik „veže ljude samo uz svoju ličnost i ne vodi računa o političkoj strani rada i disciplini”. *Zbornik*, II/3, 114.: Tito Šikiju u ožujku 1942.

²³⁵ *Zbornik*, II/2, 261.-262.: Vrhovni štab Crnogorsko-sandžačkomu partizanskom odred 27. 1. 1942.

²³⁶ *Zbornik*, II/2, 280.-282.: Vrhovni štab Durmitorskom partizanskom odred 28. 1. 1942.

²³⁷ Te su zapovijedi poslone 27. i 28. siječnja, dok su se četiri bataljuna Prve proleterske brigade još 30. siječnja nalazila u Trnovu. *Zbornik*, II/2, 286.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku 30. 1. 1942.

²³⁸ Kako proizlazi iz pisma Vrhovnoga štaba IV. kraljevačkomu bataljunu od 31. siječnja, Prva proleterska brigada do nastanka toga pisma nije stigla u Foču, nego se nalazila u Trnovu. *Zbornik*, II/2, 295.-296.: Vrhovni štab Kraljevačkom bataljunu 31. 1. 1942.

Bosni tijekom 1942. godine, jer je Foča ostala središte partizanskoga pokreta u iduća tri mjeseca. U razdoblju prve polovine 1942. godine, Foča je za partizansko vodstvo bila ono što je u drugoj polovini 1941. godine bilo Užice, središnje mjesto odakle se partizanski utjecaj širio na okolno ruralno područje, ali i na veće gradove koji su se nalazili pod nadzorom vlasti NDH ili talijanske vojske.

7.6. Odluka o operativnome podređivanju snaga NDH njemačkoj 718. diviziji

S obzirom na to da Operacija Romanija nije ostvarila svoja dva cilja – slamanje pobunjeničkih snaga i političko smirivanje područja na kojemu je vođena – izvanredno je stanje na tome području nastavljeno. Srebrenički i vlasenički kotar te dio zborničkoga kotara nalazili su se izvan nadzora vlasti NDH, dok je u rogatičkome kotaru uprava NDH uspostavljena uz prilične teškoće, što je bilo vidljivo iz činjenice da su se putovanja između važnijih rogatičkih mjesta odvijala samo uz jaku vojnu pratnju.²³⁹

Zbog toga je na sastanku u Zagrebu održanome 23. siječnja general Bader pred okupljenim hrvatskim i njemačkim predstavnicima iznio zahtjev da područje istočno od rijeke Bosne, južno od rijeke Save i sjeverno od njemačko-talijansko demarkacijske crte ostane „do daljnjega” prostor u kojemu je nositelj uprave zapovjednik 718. divizije, pri čemu bi mu bile operativno podređene civilne i vojne institucije NDH.²⁴⁰ Baderov je zahtjev prihvaćen, te je odluka o posebnome položaju 718. divizije stupila na snagu 28. siječnja.²⁴¹ Od toga su datuma sve postrojbe NDH u istočnoj Bosni, uz iznimku II. bojne 3. domobranske pukovnije u Zvorniku, operativno bile podređene stožeru 718. divizije. Spomenuta II. bojna 3. domobranske pukovnije bila je izdvojena iz toga rasporeda jer je bila operativno podređena njemačkoj posadi iz

²³⁹ Tijekom veljače posada u Rogatici bila je izložena snažnim napadima, te je opskrba njezina ljudstva bila otežana. Zbog toga je u pravcu Rogatice upućena taktička skupina sastavljena od I. ustaške bojne i III. bojne Vojne krajine. Ta je skupina 20. veljače probila obruč i ponovno uspostavila sigurnu putnu komunikaciju Rogatice s okolnim područjem. Rogatica je s okolnim područjem bila povezana do 9. ožujka, nakon čega se opskrba rogatičke posade počela odvijati zračnim putem. A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 438., bilj. 822.

²⁴⁰ *Zbornik*, XII/2, 178.-179.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 28. 2. 1942.; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 267.: Izvješće Glaisea von Horstenaua od 26. 1. 1942.

²⁴¹ HR-HDA-1198, kutija 1, 364/42.: 4. oružnička pukovnija Sarajevo Oružničkom krilu Bileća 23. 2. 1942.

Zvornika,²⁴² koja se nalazila u sastavu njemačke 714. divizije smještene na području zapadne Srbije.²⁴³

Međutim, posebne ovlasti dodijeljene 718. diviziji nisu dovele do promjene u odnosu snaga na terenu jer njezino ljudstvo nije bilo osposobljeno za složenije pothvate. Uostalom, neposredna potvrda toga bila je činjenica da je sva važnija protivnička uporišta u Operaciji Romanija zauzela 342. divizija, dok je uloga 718. divizije bila zanemariva. U skladu s time, jedini praktični učinak spomenute odluke bilo je produljenje stanja u kojemu postrojbe NDH u istočnoj Bosni nisu mogle poduzimati samostalne oružane akcije bez dozvole Badera koji je, kao neposredno nadređen zapovjedniku 718. divizije, zadržao nad njima operativni nadzor. Važnost takva Baderova položaja u odnosu na postrojbe NDH došla je do izražaja u narednome razdoblju, kada su se, uslijed različita pogleda na način rješavanja problema oružane pobune, interesi NDH sukobili s Baderovim stajalištima.

²⁴² BiH, ATKT, RPiNOBSB Z, 66-4902: Izvješće 3. divizije za veljaču 1942.

²⁴³ *Zbornik*, XII/2, 147.-148.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 17. 2. 1942. Stožer 714. divizije bio je u Topoli. *Zbornik*, XII/1, 822.: Više zapovjedništvo 65 704. diviziji 31. 12. 1941.; *Zbornik*, XII/2, 592.: Izvješće 714. divizije od 31. 7. 1942.

VIII. ČETNICI JEZDIMIRA DANGIĆA

8. 1. Prijedlog generala Paula Badera o suradnji s četnicima Jezdimira Dangića

Razlika između interesa NDH s jedne strane te Baderovih stajališta s druge strane očitovala se na sastanku u Baderovu stožeru održanome 2. veljače 1942. na kojemu su, uz Badera, sudjelovali državni tajnik NDH dr. Vjekoslav Vrančić, načelnik operativnoga odjela Glavnoga stožera Hrvatskoga domobranstva pukovnik Fedor Dragojlov, njemački poslanik u NDH Siegfried Kasche i njemački general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau.

Taj je sastanak ponajprije bio važan jer je na njemu s njemačke strane prvi put od početka oružane pobune u ljeto 1941. godine iznesen prijedlog da se sukob s pobunjenicima na teritoriju NDH pokuša riješiti političkim sredstvima, odnosno sklapanjem sporazuma s njihovim zapovjednicima. Dodatna važnost toga prijedloga bila je okolnost da ju je iznio nositelj vojne uprave u istočnoj Bosni, general Bader, odnosno osoba koja je bila ovlaštena za smirivanje stanja na tome području.

Bader je predložio da se središnji dio istočne Bosne, odnosno područje koje je obuhvaćalo kotare Bijeljino, Zvornik, Vlasenicu, Rogaticu i Višegrad prepusti Dangićevim četnicima, što je podrazumijevalo da se iz bijeljinskoga, zvorničkoga i rogatičkoga kotara povuku civilne i vojne institucije NDH.²⁴⁴ Baderov prijedlog prihvatila su dvojica njemačkih njemačkih dužnosnika, ali je on odbačen zbog protivljenja dvojice dužnosnika NDH.²⁴⁵

Osim zbog Baderova prijedloga, održani je sastanak bio važan zato što je na njemu hrvatska strana ponudila svoj protuprijedlog, odnosno zahtjev da se postrojbe NDH samostalno obračunaju s Dangićevim četnicima. Prema Baderovu opisu sastanka, Dragojlov je kao

²⁴⁴ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 268.: Izvješće Kaschea od 3. 2. 1942.; V. Vrančić, *Branili smo državu*, II. 203.

²⁴⁵ *Zbornik*, XII/2, 118.-119. V. Vrančić, *Branili smo državu*, II., 202.-205. Otpor vodstva NDH Baderu kao ključni razlog prekida sporazuma između Badera i Dangića na toj razini potvrdila je i jugoslavenska historiografija, usprkos svojem stavu da NDH nije imala atribut državnosti. Protivljenje vrha NDH kao ključni razlog odustajanja njemačke strane od toga sporazuma opisano je u djelu jugoslavenskoga povjesničara Jovana Marjanovića, *Draž Mihailović*, 202., te je nakon toga kao neupitna činjenica navedeno u jugoslavenskim zbornicima dokumenata: J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 251., bilj. 284.; *Izvori za istoriju SKJ*, Serija A, tom 2, knjiga 2, Komunist, Beograd, 1985., 476., bilj. 440. Suprotno tomu, američki povjesničar Jozo Tomasevich bez navođenja izvora tvrdi kako sporazum Dangića i Badera nije proveden zato što mu se suprotstavio Kuntze, „a također i zbog protivljenja vlasti NDH koje je podupirao njemački poslanik u Zagrebu Kasche”. Međutim, Kuntze sastanku na kojemu se odlučivalo o tome sporazumu nije prisustvovao, te je kako sam Tomasevich priznaje za njegov ishod saznao tri dana poslije, odnosno iz Baderova izvješća od 5. veljače, a Kasche ni prema Baderovu izvješću ni prema Vrančićevim memoarima nije tom prilikom zastupao hrvatsku stranu. J. Tomasevich, *Četnici*, 151., 190.

alternativu sporazumu s Dangićem predložio upućivanje u istočnu Bosnu dodatnih postrojba NDH pojačanih njemačkim instruktorima, a u svakoj od njih s jednim časnikom, nekoliko dočasnika i od 10 do 12 vojnika. Bader se suprotstavio dolasku novih snaga NDH u istočnu Bosnu, ali je obećao uputiti njemačke instruktore postrojbama NDH koje se nalaze u onim mjestima gdje su prisutne snage 718. divizije.²⁴⁶ Važnost Baderova odbijanja Dragojlovljeva zahtjeva bila je dvostruka. S jedne strane, time je odbačeno jedino tada moguće rješenje koje nije podrazumijevalo sporazum s Dangićem, dok je s druge strane, opisanim završetkom sastanka bez konkretna prijedloga za budućnost, stanje Dangićeve prevlasti u središnjemu dijelu istočne Bosne nastavljeno.

Premda je Baderov prijedlog tom prilikom odbijen, sastanak na kojemu je on izložen bio je važan kao pokazatelj da je stajalište koje je Superalba imala prema četnicima Kamenka Jevtića kao jedina mogućnost za prestanak sukoba u istočnoj Bosni predloženo i od za to nadležnih njemačkih dužnosnika. Bila je to naznaka novoga njemačkog smjera prema istočnoj Bosni jer je prvi put prisustvo postrojba NDH na tome području na službenome sastanku na kojemu su bili prisutni i hrvatski dužnosnici navedeno kao problem. Tako je, premda posredno, jedan od ciljeva oružane pobune započete u središnjemu dijelu istočne Bosne u ljeto 1941. godine s njemačke strane dobio svoj legitimitet.

8.2. Prijepori oko suradnje s Dangićem

Baderovo stajalište o prihvatljivosti Dangićeve zahtjeva bio je presedan u njemačkome odnosu prema pobunjeničkome pitanju na području bivše Kraljevine Jugoslavije.

Uz to što je to bilo jasno odstupanje od njemačkoga stajališta primijenjenoga u Operaciji Romanija, prema kojemu njemačke snage imaju dužnost pomoći uspostavi uprave NDH nakon što se prostor zahvaćen tom vojnom operacijom očisti od pobunjenika, Baderov prijedlog o suradnji s Dangićem bio je suprotan službenomu stajalištu njemačke vojske da se s pobunjeničkim vođama ne sklapaju nikakvi sporazumi.

Spomenuto stajalište došlo je do izražaja u Srbiji tijekom jeseni 1941. godine kada su njemačke snage uspostavile kontakt s dvjema četničkim skupinama, od kojih je prvu vodio Dragoljub Mihailović, a drugu Kosta Milovanović Pećanac. U prvome slučaju Mihailoviću je

²⁴⁶ *Zbornik*, XII/2, 119.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 5. 2. 1942.

poručeno kako njemačka strana odbija njegovu ponudu o vojnoj suradnji protiv partizana, te da se on mora bezuvjetno predati.²⁴⁷ Nepunih mjesec dana nakon toga, početkom prosinca 1941. godine, njemačka je 342. divizija napala Mihailovićev stožer na Ravnoj Gori. Premda je Mihailović izbjegao zarobljavanje, njegov je stožer zarobljen,²⁴⁸ komunikacija njegovih podređenih s njime je prekinuta, te se dugo vremena među njegovim sljedbenicima nije znalo gdje se nalazi, odnosno je li uspio preživjeti njemački napad.²⁴⁹ U drugome slučaju, Milovanovićeva ponuda o suradnji prihvaćena je, te su njegove snage dobile položaj pomoćnih postrojba njemačke vojske u južnome dijelu Srbije, pri čemu je uvjet bilo prihvaćanje vrhovništva Milana Nedića, predsjednika srbijanske Vlade.²⁵⁰ Integracijom Milovanovićevih četnika u Nedićeve snage,²⁵¹ postojeće njemačko stajalište na formalnoj razini nije promijenjeno, jer su Milovanovićevi četnici – iz njemačkoga kuta gledanja – prestali biti pobunjenici.

Za razliku od toga, Baderovo prihvaćanje Dangićevih uvjeta bilo je suprotno opisanomu odnosu prema pobunjenicima prema dvama kriterijima. Prvi je bio prostorni kriterij. Naime, prostor na kojemu su pregovori s Dangićem vođeni bio je sastavni dio države koja je bila njemački saveznik, a ne okupirano područje, kao što je to bila Srbija.²⁵² Drugi kriterij ticao se načina na koji su pregovori vođeni. Kako je prethodno navedeno, ni Mihailović ni Milovanović prilikom pregovora nisu postavljali uvjete, nego je uvjete u oba slučajeve postavljala

²⁴⁷ *Zbornik*, XII/1, 691.: Izvješće Obavještajnog odjela zapovjednika Jugoistoka od 1. 12. 1942. Sastanak njemačkih vojnih predstavnika s Mihailovićem opisao je J. Marjanović, *Dražo Mihailović*, 153.-160., a naknadni njemački osvrt kratko je spomenut u izvješću zapovjednika Srbije zapovjedniku Jugoistoka od 5. prosinca 1941. *Zbornik*, XII/1, 719.

²⁴⁸ *Zbornik*, XII/2, 722.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 6. 9. 1942.

²⁴⁹ J. Marjanović, *Dražo Mihailović*, 191.-192.; J. Tomasevich, *Četnici*, 182. Tijekom siječnja i veljače 1942. Mihailović se s malobrojnom pratnjom skrivao po selima zapadne Srbije, da bi sredinom ožujka otišao u Crnu Goru. Nedugo zatim, krajem ožujka, Mihailović je ponovno uspostavio radiovezu s Velikom Britanijom (J. Marjanović, *Dražo Mihailović*, 214., 234.). Mihailoviću prisutnost na Goliji, planini blizu Novog Pazara početkom ožujka 1942. uočila je njemačka vojska na tome području, zaplijenivši jednu njegovu zapovijed (*Zbornik*, XII/2, 395.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 10. 5. 1942.). Suprotno tomu, Tomasevich bez navođenja izvora tvrdi da je krajem siječnja 1942. godine Dangić „još uvijek održavao kontakt s Mihailovićem”. J. Tomasevich, *Četnici*, 189.

²⁵⁰ Dana 18. rujna 1941. u srbijanskome je tisku objavljena vijest da su se Milovanovićevi četnici stavili na raspolaganje Vladi Srbije. Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije: Oružane snage Srpske vlade 1941-1945.*, Službeni glasnik, Beograd, 2016., 110.

²⁵¹ Prema njemačkim podacima, Nedićeve su se snage dijelile na gradsku policiju, žandarmeriju, pomoćnu žandarmeriju i četnike (*Zbornik*, XII/2, 144.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 13. 2. 1942.). Iz navedenoga popisa izostavljeni su dobrovoljački odredi, koje je osnovala stranka Zbor Dimitrija Ljotića, premda su i oni djelovali zajedno s prethodno spomenutim postrojbama Vlade Srbije. B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije*, 102.-106., 225.

²⁵² Zbog statusa okupiranoga područja, Vlada Srbije na čelu s Nedićem „nije priznata u međunarodnim odnosima”, te zato nije raspolagala vanjskopolitičkim odjelima, kao što je ministarstvo vanjskih poslova, nego je samo na unutarnjemu planu obavljala poslove „po njemačkim uputama”. B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 298.: Izvješće Felixa Benzlera od 13. 6. 1942.

njemačka strana. Svjestan toga, Bader je u svojem izvješću u kojemu je opisao pregovore s Dangićem naveo da ni Dangić nije postavljao uvjete, nego je njemačku stranu molio da shvati da on ako mu se ne iziđe ususret, na sporazum s njemačkom vojskom ne može pristati.²⁵³ Međutim, suprotno Baderovoj interpretaciji, činjenica je da su u prvim dvama slučajevim pobunjenici izrazili želju da s njemačkom vojskom sklope sporazum, odnosno da prekinu sukob, dok je u slučaju Dangića situacija bila posve suprotna jer je Dangić njemačkoj strani uvjetovao sklapanje sporazuma konkretnim zahtjevima političke naravi.

Također, to je osim po sadržaju pregovora vidljivo i iz načina na koji su oni završili. Naime, u dvama od navedenih triju slučaja u kojima su pregovori završili neuspješno – Dangićevom i Mihailovićevom – pobunjenička je strana prema njemačkom pregovaraču pokazala posve suprotan odnos. Prema njemačkome tekstu zapisnika pregovora, Mihailović je na završetku pregovora izjavio da se on i njegovi četnici neće boriti protiv njemačke vojske „ni onda ako nam ova borba bude nametnuta”,²⁵⁴ dok je Dangić Baderu na rastanku poručio kako se protiv njemačkih snaga ne bi borio kada na to „ne bi bio prisiljen”, te je Badera upozorio da će biti prisiljen napasti sve njemačke vojnike dodijeljene postrojbama NDH.²⁵⁵ Dakle, očito je kako je Dangić pregovarao s pozicije sile.²⁵⁶ Prema tome, prihvaćajući Dangićeve uvjete, njemačka bi se vojska dovela u situaciju da kao svojega suradnika prihvati otvorenoga protivnika svojega saveznika, čime bi implicirala vlastitu slabost. Upravo je tu tvrdnju na sastanku na kojemu se raspravljalo o sporazumu s Dangićem iznio dr. Vrančić kao argument da je taj sporazum štetan i za njemačke interese.

Vrančić je tom prilikom izjavio sljedeće:

„Upozoravam generala Badera, da on taj ustupak želi napraviti četnicima, dakle pobunjenicima, i to onoj skupini koja je do jučer surađivala s komunistima. Ako to general Bader

²⁵³ *Zbornik*, XII/2, 119.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 5. 2. 1942.

²⁵⁴ Navedena izjava može se smatrati autentičnom jer je bila tipična za Mihailovićev vojnički način komunikacije. S tim u vezi vrijedi navesti kako je glavni njemački pregovarač dopukovnik Koghart zabilježio da Mihailović vlada sobom i da na zahtjev za bezuvjetnom kapitulacijom „nije ni trepnuo”. J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 157., 161.

²⁵⁵ Prema prijevodu uredništva *Zbornika* Bader je Dangićeve riječi Kuntzeu opisao na sljedeći način: „On je, dalje, napomenuo da bi došao u najgoru zabunu i nepriliku ako bi se hrvatskim trupama dodelile makar i najmanje nemačke jedinice, jer bi ih morao u borbi napadati. Tada bi se on u našim očima pojavio kao verolomnik. Nit on niti njegovi ljudi nisu želeli da se bore protiv nemačkih trupa. On bi to apsolutno izbegavao, sve dok bi to bilo moguće, i to bi u neku ruku učinio samo u prinudnoj odbrani. Inače svaki nemački vojnik bio bi kod njegovih ljudi bezbedan. Njima ne bi falila nijedna dlaka sa glave. Zbog toga je najusrdnije molio da se ne dovodi u takvu očajnu situaciju.” *Zbornik*, XII/2, 120.

²⁵⁶ Pritom je za njemačku stranu bilo poraznije da je Bader bio čelna osoba njemačke vojske na području bivše Jugoslavije u činu generala, dok je glavni pregovarač s Mihailovićem – Koghart – imao čin dopukovnika. J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 157.

provede, bit će prvi poraženi njemački general u ovom ratu, a ne će biti čudo, ako time dadne moralnu podršku svim pobunjenicima od Caribroda do Maribora, koji će, pozivom na odluku generala Badera, tražiti jednake ovlasti. General Bader bit će predmetom promičbe Radio Londona, na kojemu srbska vlada [Vlada Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu] ima svoju emisiju, pa neka već sada misli, kako će svoj korak opravdati Berlinu.”²⁵⁷

Suprotno Vrančićevu stajalištu, Bader je pitanje suradnje s Dangićem promatrao izvan konteksta pojma „pobunjenik”, što se može uočiti iz njegova izvješća generalu Kuntzeu pod naslovom „Pregovori sa srpskim majorom Dangićem”. U tome je izvješću Bader iznio četiri tvrdnje kojima je pokušao dokazati da se Dangića ne može promatrati kao pobunjenika, odnosno na isti način kao Mihailovića.

Prva je tvrdnja da postrojbe NDH u istočnoj Bosni provode etničko čišćenje nad Srbima.²⁵⁸ Svrha njezina navođenja u kontekstu sklapanja sporazuma s Dangićem bila je kod Kuntzea stvoriti dojam da je povlačenje postrojba NDH iz istočne Bosne preduvjet za smirivanje stanja na tome području, te da je ono u osnovi prihvatljiv zahtjev.

Kao dokaz s kojim je trebao potvrditi njezinu točnost, Bader je naveo dvije skupine srpskih izbjeglica, od kojih se jedna od navodno čak 40 000 ljudi nalazila u Kosovskoj Mitrovici, dok je druga, koja je brojila 4000 ljudi, bila smještena južno od Zvornika.²⁵⁹

Međutim, navedeni primjeri nisu bili potvrda o etničkom čišćenju Srba u istočnoj Bosni od strane vlasti NDH jer je u oba slučajeva bilo riječi o izbjeglicama muslimanske vjeroispovijesti. Taj je zaključak moguće donijeti na temelju triju izvješća koja su vremenski prethodila Baderovu te pitanje etničkoga podrijetla izbjeglica nisu stavljala u prvi plan, nego su ga navodila usputno. U izvješću Operativnoga odjela zapovjednika Jugoistoka od 25. prosinca 1941. zabilježeno je da se u Kosovskoj Mitrovici nalazi 2300 muslimanskih izbjeglica iz istočne Bosne.²⁶⁰ U vrijeme kada je spomenuto izvješće napisano, istočna je Bosna bila pod vlašću Dangićevih četnika i, u manjoj mjeri, partizana, te su izbjeglice koje su napustile to područje pobjegle pred njima. Doduše, u Kosovskoj su se Mitrovici tada nalazile i brojne izbjeglice srpskoga etničkog podrijetla, ali one nisu stigle iz istočne Bosne, nego su, prema podacima

²⁵⁷ V. Vranačić, *Branili smo državu*, II., 204.

²⁵⁸ *Zbornik*, XII/2, 112.

²⁵⁹ *Zbornik*, XII/2, 112.-113.

²⁶⁰ *Zbornik*, XII/1, 806.: Izvješće Operativnog odjela zapovjednika Jugoistoka od 25. 12. 1941.

opunomoćenika njemačkoga ministarstva vanjskih poslova za Srbiju Felixa Benzlera, protjerane iz dijela Kosova koji je anektirala Albanija.²⁶¹ Također, ni zbjeg kod Zvornika nije bio sastavljen od Srba, što je vidljivo iz dvaju dnevnih izvješća Glavnoga stožera Ministarstva hrvatskoga domobranstva od 23. i 25. siječnja 1942. godine. U obama tim izvješćima navodi se kako je zbornički zbjeg nastao zato nakon odlaska njemačke 342. divizije iz Bratunca i Srebrenice muslimani iz tih mjesta u strahu od povratka četnika pobjegli u najbliže uporište NDH, koje je bilo u Zvorniku.²⁶²

Uostalom, mogućnost da bi djelatnost postrojba NDH prouzročila broj izbjeglica, koju je iznio Bader, mogla se isključiti jer postrojbe NDH od ljeta 1941. godine nisu bile prisutne u većemu dijelu istočne Bosne. Njihovo učešće u Operaciji Romanija bilo je zanemarivo jer one nisu zauzele ni jedno važno pobunjeničko mjesto, uz iznimku Olova,²⁶³ nego su djelovale kao podrška dvjema njemačkim divizijama.²⁶⁴ Odlaskom njemačke 342. divizije došlo je do obnove četničkoga utjecaja, te na teritoriju srebreničkoga i vlaseničkoga kotara uprava NDH nije ni bila uspostavljena, dok je u rogatičkome kotaru bila uspostavljena samo u većim općinskim mjestima i kotarskome središtu.²⁶⁵ Prema tome, zbjeg Srba mogao je uslijediti samo iz Olova, ali je s obzirom na zemljopisni smještaj toga mjesta nejasno kako bi on mogao stići do Kosovske Mitrovice.²⁶⁶

Druga tvrdnja logički se nadovezivala na prvu, te se temeljila na stajalištu kako su postrojbe NDH imale slabu bojevnju vrijednost, što ih je činilo posve neupotrebljivim u borbi, pogotovo u slučaju širenja oružane pobune uslijed očekivane britanske podrške.²⁶⁷ Bader za nju nije naveo konkretan primjer, očito polazeći od pretpostavke da je ona dovoljno potvrđena u njegovim prethodnim izvješćima. Slabost te tvrdnje bila je u tome što je ona trenutačni odnos

²⁶¹ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944.*, I., Sloboda, Beograd, 1979., 341.

²⁶² A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 345.

²⁶³ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 345.

²⁶⁴ *Zbornik*, XII/2, 83.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 27. 1. 1942.

²⁶⁵ Momčilović to u svojem izvješću potvrđuje sljedećim riječima: „Nemci su se zadržali u Bosni svega nekoliko dana a posle njihova prolaska Hrvati su se takođe povukli ne smejući se zadržavati. Izgubili smo Olovo, Sokolac i Rogaticu koje su poseli Turci i Hrvati i Foču, Goražde i Čajniče koje su zauzeli komunisti.” Premda Momčilović ne navodi sva mjesta u kojima je uspostavljena uprava NDH na području rogatičkoga kotara, zaključak je jasan – postrojbe NDH bile su preslabe da djeluju izvan svojih nekoliko glavnih uporišta. *Zbornik*, XIV/1, 327.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

²⁶⁶ U naknadnome osvrtu na to Baderovo izvješće, dr. Vrančić problematizirao je Baderovo isticanje nasilja vlasti NDH nad tamošnjim Srbima, te je to pripisao njegovu pokušaju da „svoj dio vojničkog neuspjeha” u Operaciji Romanija opravda „političkim argumentima na račun NDH”. U tome kontekstu, Vrančić naglašava kako je indikativno da Bader u izvješću uopće ne spominje četničke zločine nad muslimanima u istočnoj Bosni, premda je za njih logikom svojega položaja morao znati. V. Vrančić, *Branili smo državu*, II., 214.-215.

²⁶⁷ *Zbornik*, XII/2, 113.

snaga – u kojemu su postrojbe NDH bile slabija strana u odnosu na Dangićeve četnike – promatrala kao nepromjenjivo stanje.²⁶⁸ Jasna potvrda toga bila je Baderovo odbacivanje Dragojlovljeva prijedloga.²⁶⁹

Treća tvrdnja bila je stajalište da bi „umirivanje Bosne značilo istovremeno umirivanje” cjelokupnoga područja Srbije, te bi se tako „neposredno ojačala” Nedićeva vlada.²⁷⁰ S obzirom na to da je primarna zadaća njemačke vojske na području bivše Jugoslavije bio nadzor nad Srbijom,²⁷¹ te da je oružana pobuna na području Srbije bila iznimno jaka u ljeto i jesen 1941. godine, pozornost generala Kuntzea ponajprije je bila usmjerena na stanje u Srbiji.²⁷² U skladu s time, tom je tvrdnjom Bader kod Kuntzea pokušao stvoriti dojam kako njemačka strana od sporazuma s Dangićem ima konkretne koristi ne samo na prostoru istočne Bosne nego i na mnogo većemu i višestruko važnijemu području Srbije.

Četvrta je tvrdnja kako se Dangiću može vjerovati, pri čemu je Bader naveo dva argumenta. Prvi je Dangićevo obećanje da će se sa svojim četnicima u slučaju britanskoga iskrcavanja boriti na njemačkoj strani,²⁷³ a drugi se odnosio na Dangićev odnos prema njemačkim vojnicima. Prema Baderu, Dangićeви su četnici izbjegavali borbu s njemačkim snagama tijekom Operacije Romanija, dok je sam Dangić sa zarobljenim njemačkim vojnicima postupao humano, te ih je vratio žive s njihovom cjelokupnom vojnom opremom.²⁷⁴

Poruka te tvrdnje – ali ujedno i zaključak cjelokupnoga Baderova izvješća –stajalište je da su Srbi u istočnoj Bosni, posredstvom Dangića, spremni postati aktivnim njemačkim saveznicima, ali su zapreka za to njemačke obveze prema NDH. Drugim riječima, Bader je Kuntzea pokušao uvjeriti kako Dangićeви četnici ne mogu biti smatrani „pobunjenicima” prema njemačkim vojnim kriterijima jer nisu ušli u sukob s njemačkom vojskom (osim ako su na to bili prisiljeni), te je njemački odnos prema njima kao prema pobunjenicima uvjetovan time što ih

²⁶⁸ U izvješću Kuntzeu koje je prethodilo susretu s Dangićem, Bader je naveo da su postrojbe NDH „u borbi slabije” od pobunjenika, te se zato može očekivati da bi pobunjenici sa svojim oružanim akcijama „protiv Hrvata ponovno” mogle početi. *Zbornik*, XII/2, 83.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 27. 1. 1942.

²⁶⁹ *Zbornik*, XII/2, 119.

²⁷⁰ *Zbornik*, XII/2, 121.

²⁷⁰ *Zbornik*, XII/2, 121.

²⁷¹ *Zbornik*, II/2, 543.-547.: Njemačke smjernice za podjelu Kraljevine Jugoslavije od 12. 4. 1941.; T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 318.

²⁷² Potvrda za to jest sastanak njemačkih diplomatskih i vojnih dužnosnika vođen 27. veljače 1942. na temu istočne Bosne na kojemu je upravo Kuntze naglasio da se u predstojećim vojnim operacijama u istočnoj Bosni neće davati nikakve izjave ili zapovijedi koje bi Nedićevoj vladi mogle stvoriti probleme. *Zbornik*, XII/2, 189.: Siegfried Kasche njemačkom ministarstvu vanjskih poslova 28. 2. 1942.

²⁷³ *Zbornik*, XII/2, 116.

²⁷⁴ *Zbornik*, XII/2, 113.-115.

takvima definiraju vlasti NDH. Stoga je Bader NDH označio otežavajućim čimbenikom za ostvarenje njemačkih interesa. Spomenuto stajalište Bader je eksplicitno objasnio sljedećim riječima:

„Hrvatska država je činjenica koja postoji i koja se ne da isključiti, premda je ona izvor nemira i, samo s vojne točke gledišta promatrano, predstavlja najveću opasnost za vojnu situaciju na Balkanu.”²⁷⁵

Iz Baderova kuta gledanja, teritorij je NDH za njemačke interese činio dvostruku opasnost. Prvo, onaj dio koji je bio pod nadzorom vlasti NDH nije bio siguran jer su hrvatske snage bile nepouzdana zbog svoje slabosti. Drugo, na dijelu teritorija NDH neposredno uz područje pod Dangićevo vlašću bila je smještena talijanska posada u Višegradu koja je – na što je Bader upozorio Kuntzea – nudila Dangiću sporazum o suradnji, istovjetan onome koji Bader zbog protivljenja hrvatske strane nije mogao provesti.²⁷⁶

U skladu s time, njemačke snage na području bivše Kraljevine Jugoslavije nalazile su se u iznimno nepovoljnu položaju jer zbog diplomatskih obzira prema NDH nisu mogle stabilizirati vlastito posadno područje, nego su bile prisiljene održavati postojeće nesigurno stanje. Nasuprot njima, talijanske snage takvih obzira nisu imale, što im je davalo vrlo izglednu šansu da sklope sporazum s Dangićem i tako prošire svoj utjecaj i na njemačko posadno područje.

Navedenim tvrdnjama Bader je pokušao uvjeriti Kuntzea da je nužno zaobilaznim putem provesti sporazum s Dangićem jer su kriteriji kojima se njemačka vojska rukovala prilikom pregovora s pobunjenicima u Srbiji neprimjenjivi na stanje u istočnoj Bosni zbog osnovnih značajka vlasti NDH i talijanske vojne prisutnosti. Drugim riječima, Baderovo izvješće Kuntzeu, napisano nakon sastanka na kojemu je sporazum s Dangićem odbačen, bilo je prijedlog da njemačka vojska u istočnoj Bosni postupi na jednak način kao što je to prethodno učinila talijanska vojska. S obzirom na položaj u njemačkoj vojnoj hijerarhiji Bader ovlasti za takvo postupanje zasigurno nije imao, dok je Kuntze – kao zapovjednik XII. armije – nadređenima mogao uputiti prijedlog u tome smjeru. Promatrano na taj način, Baderovo izvješće Kuntzeu bilo je zapravo otvaranje teme suradnje s Dangićem, a ne njezino zatvaranje. Navedeni zaključak

²⁷⁵ *Zbornik*, XII/2, 113.

²⁷⁶ *Zbornik*, XII/2, 120.-121.

posebno je došao do izražaja u narednome razdoblju, u kojemu je takva mogućnost ponovno otvorena.

8.3. Memorandum Milana Nedića

U izvješću Kuntzeu u kojemu je opisan neuspješan pokušaj postizanja sporazuma s Dangićem, Bader je naveo kako su u nacrt sporazuma bile uključene dvije strane – njemačka i srpska. Konačna verzija sporazuma bila je kompromis između prvotnih srpskih zahtjeva i njemačkih korekcija.

Na samome početku pregovora Dangić je kao uvjet za sklapanje sporazuma s njemačkom vojskom zatražio politički preustroj znatno šira područja od teritorija pet istočnobosanskih kotara. Dangićev izvorni zahtjev bio je da se kotari Bijeljina, Zvornik, Kladanj, Vlasenica, Srebrenica, Rogatica i Višegrad posve isprazne od postrojba NDH, dok bi na području zapadno od tih sedam kotareva, čiji prostorni opseg Bader nije definirao u izvješću, domobranstvo smjelo ostati, ali bez prisustva Ustaške vojnice.²⁷⁷ Navedeni sadržaj prvotnoga Dangićeva zahtjeva Bader nije doveo u pitanje, te je zabilježio da ga je prihvatljivim okvirom za sastanak s dužnosnicima NDH uz njega smatrao i njemački general u Zagrebu Glaise von Horstenau. No, takav zahtjev nije unesen u završni nacrt sporazuma jer mu se suprotstavio njemački poslanik u NDH Kasche uz argument da se radi pridobivanja hrvatske strane treba ponuditi „kompromisni prijedlog” koji bi zadovoljio sve strane.²⁷⁸

Usto, druga važna značajka Dangićeva zahtjeva bila je okolnost što je on iznesen na sastanku na kojemu je prisustvovao i predsjednik srbijanske Vlade Nedić.²⁷⁹ U izvješću Kuntzeu, Bader nije spomenuo ni jedan Nedićev prijedlog ili komentar, nego je samo zabilježio kako su Dangić i Nedić postigli principijelnu suglasnost da se u istočnoj Bosni i Srbiji treba uspostaviti mir i da bi se to moglo ostvariti „samo” suradnjom njemačkih snaga i Dangića.²⁸⁰

²⁷⁷ *Zbornik*, XII/2, 115., 117. U tome dijelu izvješća Bader je naveo kako je Dangić spomenuo kotar Sokolac. Međutim, početkom 1942. godine Sokolac nije bio kotar, nego središte Općine Glasinac, koja se nalazila u sastavu rogatičkoga kotara. Po svemu sudeći, očito je kako se pri izradi nacrtu sporazuma Dangić koristio upravnom podjelom istočne Bosne iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, što je njemačka strana prihvatila. HR-HDA-223, kutija 85, 15814/42: Velika župa Vrhbosna Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 20. 5. 1942.

²⁷⁸ *Zbornik*, XII/2, 118.

²⁷⁹ *Zbornik*, XII/2, 116.-118.

²⁸⁰ *Zbornik*, XII/2, 116.

Suprotno Baderovu opisu događaja, Nedić na sastanku s Dangićem nije imao sekundarnu ulogu, nego je svoje prisustvo iskoristio kako bi okupljene njemačke dužnosnike upoznao sa svojim memorandumom, čija je osnovna poruka bila da Srbiji treba pripojiti 17 bosanskih kotareva.²⁸¹ Taj prijedlog kao glavni zahtjev srpske strane naveo je u svojem izvješću od 8. veljače 1942. Slobodan Vranić, koji je 1. veljače, odnosno isti dan kada su se sastale njemačka i srpska strana radi postizanja završnoga nacrtu sporazuma,²⁸² prisustvovao sastanku u uredu pomoćnika ministra unutarnjih poslova Srbije Cvetana Đorđevića. Prema Vranićevu izvješću, među prisutnima na sastanku u Đorđevićevu uredu vladalo je uvjerenje da će Srbiji pripasti područje između rijeke Drine na istoku do rijeke Bosne na zapadu, što je u upravnome smislu bio prostor 17 bosanskih kotareva,²⁸³ ali i ujedno onaj dio teritorija NDH na kojemu je uvedena njemačka vojna uprava.²⁸⁴

Međutim, u svojem izvješću Kuntzeu, Bader je važnost Nedićeva sudjelovanja na pregovorima s Dangićem gotovo posve umanjio,²⁸⁵ dok je sadržaj njegova memoranduma zaobišao. Nakon sastanka s dužnosnicima NDH na kojemu je sama mogućnost bilo kakva sporazuma s Dangićem odbačena, Bader je za njegovu provedbu pokušao pridobiti njemačke političke i vojne dužnosnike s područja bivše Kraljevine Jugoslavije, ali i samoga Kuntzea. To je uočljivo iz triju njemačkih izvješća nastalih tijekom veljače 1942. godine.

U izvješću Kuntzeu od 13. veljače 1942. naslovljenom kao „Stanje u Srbiji”, Bader je kao jedno od triju rješenja za trenutačnu situaciju u Srbiji naveo pomicanje granice Srbije i NDH „prema zapadu do [rijeke] Bosne”, kako bi se Srbiji dala „neophodna baza za privredni i nacionalni razvitak”, što je bilo istovjetno zaključku Nedićeva memoranduma. Druga dva rješenja, dovođenje novih njemačkih divizija ili blokiranje njemačko-talijanske demarkacijske crte na području Srbije,²⁸⁶ bila su u osnovi istovjetna, te je Bader znao da su neprovediva,²⁸⁷ te ih

²⁸¹ Jugoslavenski povjesničar Milan Borković Nedićev memorandum je opisao sljedećim riječima: „Ovim dokumentom vladi Reicha želela se skrenuti pažnja na mogućnost bolje kolaboracionističke organizacije, za borbu protiv partizana, naročito u Bosni i Hercegovini. No, pri tome se pozivalo prvenstveno i na nacionalno-politički princip, na težnju za okupljanjem srpskog stanovništva (u što većem broju) u okviru Nedićeve Srbije.” Milan Borković, *Milan Nedić*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1985., 270.

²⁸² *Zbornik*, XII/2, 116.-118.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 5. 2. 1942.

²⁸³ *Zbornik*, XIV/1, 152.: Izvješće Slobodana Vranića od 8. 2. 1942. Prema podatcima uredništva *Zbornika*, Vranić je bio pripadnik Ravnogorskoga četničkog pokreta, koji je krajem 1941. godine prešao u Nedićeve snage. *Zbornik*, XIV/1, 154., bilj. 10.

²⁸⁴ *Zbornik*, XII/2, 178.-179.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 28. 2. 1942.; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 267.: Izvješće Glaisea von Horstenaua od 26. 1. 1942.

²⁸⁵ Bader je naveo kako je Nedić uključen u pregovore na Dangićev zahtjev. *Zbornik*, XII/2, 115.-116.

²⁸⁶ *Zbornik*, XII/2, 145.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 13. 2. 1942.

je naveo najvjerojatnije radi dokazivanja kako postojeći odnos snaga njemački položaj čini teško održivim, a time sporazum s Dangićem izlazom iz te situacije.

Štoviše, kao dodatan argument u prilog svoje zamisli o promjeni granice na bosanskoj području, Bader je ponovno spomenuo zločine postrojba NDH nad Srbima u istočnoj Bosni i velikome broju izbjeglica koje preko Drine bježe u Srbiju, te je kao problem naglasio sljedeće:

„Sada skoro polovica (više od 3 milijuna) Srba živi izvan granica zemlje.”²⁸⁸

Broj Srba koji živi izvan Srbije kao jedan od ključnih razloga za nedostatak Nedićeva autoriteta i izvor stalnih nemira u Srbiji Bader je također preuzeo od Nedića. U memorandumu od 16. rujna 1942., napisanome u vrijeme kada je njemačkim dužnosnicima zbog neispunjenja njegovih zahtjeva zaprijetio ostavkom svoje Vlade, Nedić je upravo kao glavni problem teška stanja u Srbiji naveo preuske granice u kojima živi 4 milijuna stanovnika dok je „skoro isti broj Srba” ostao u sastavu drugih država.²⁸⁹ Kao rješenje za neusklađenost hrvatsko-srbijanske granice s etničkim sastavom stanovništva Nedić je predložio razmjenu stanovništva, što je naglasio u memorandumu napisanome za potrebu pregovora Badera s Dangićem. Međutim, u tome memorandumu, u kome je napravljen popis stanovništva po vjerskome, a ne nacionalnome kriteriju, razmjena je obuhvaćala samo katolike i pravoslavce, ali ne i muslimane.²⁹⁰

Istodobno s navedenim Baderovim izvješćem Kuntzeu, Kasche je Harald Turneru, jednome od vodećih njemačkih vojnih dužnosnika u Srbiji, te time i prvome Baderovu suradniku, uputio pismo u kojemu je prozvao Nedićevu vladu da pri suzbijanju oružane pobune u NDH „igra izvjesnu ulogu”, pritom upozorivši Turnera da će ona sigurno pokušati provesti promjenu

²⁸⁷ Neposredan je pokazatelj toga Baderovo izvješće Kuntzeu na temu Dangića, u kojemu u uvodnome dijelu navodi kako se broj njemačkih snaga na operativnome području zapovjednika Srbije neće povećati, nego će se možda i smanjiti. *Zbornik*, XII/2, 113.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 5. 2. 1942.

²⁸⁸ *Zbornik*, XII/2, 145.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 13. 2. 1942.

²⁸⁹ M. Borković, *Milan Nedić*, 275.

²⁹⁰ M. Borković, *Milan Nedić*, 270. Za razumijevanje konteksta u kojemu je nastao Nedićev memorandum, nužno je uzeti u obzir da je razmjenu pučanstva kao način rješavanja hrvatsko-srpskih odnosa nakon raspada Kraljevine Jugoslavije prvi predložio dr. Ante Pavelić. Međutim, njegova je zamisao bila da se muslimani iz Sandžaka zamijene za Srbe iz Bosne, pri čemu bi postojeće granice bile nepromijenjene. Bio je to prijedlog upućen talijanskomu državnom vrhu, koji nije prihvaćen (*Zbornik*, XII/1, 348.-349., bilj. 5.: Izvješće Glaisea von Horstenaua od 7. 7. 1942.; T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 569.). Pavelićev prijedlog o razmjeni stanovništva nije ostao bez odjeka, što je vidljivo iz činjenice da je s njegovim sadržajem barem djelomično bio upoznat i Dominik Mandić. Razmjenu stanovništva kao poželjan način prestanka hrvatsko-srpskoga sukoba zagovarao je Ravnogorski četnički pokret, a navodno i Vladko Maček. Međutim, u njihovim političkim konceptima razmjena stanovništva bila je preduvjet za obnovu jugoslavenske države na konfederalnoj osnovi. Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.: Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj* (dalje: *Hrvatska u arhivima*), Globus, Zagreb, 1985., 213.: Dominik Mandić Milanu Martinoviću 2. 9. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 596.: Dobroslav Jevđević i Petar Baćović Draži Mihailoviću krajem kolovoza 1942.

granice s NDH na bosanskome području. Kasche je naglasio da takav pokušaj smatra opasnim, te je naveo kako smatra da bi srbijansko proširenje u istočnu Bosnu bilo štetno i po interese Srbije jer bi u njezin sastav uključilo više hrvatskih muslimana nego pravoslavaca, što je bila jasna aluzija na Nedićev memorandum u kojemu muslimani pri razmjeni stanovništva nisu spomenuti. U vezi s tim, Kasche je upozorio da bi muslimanima na tome području bila „dosuđena još gora sudbina” od one koje su proživjeli od pobunjenika, što bi nepovoljno odjeknulo ne samo u NDH, nego i u islamskome svijetu. U skladu s time, zaključio je tu temu Kasche, nepromjenjivost granice na Drini je „političko potrebno”.²⁹¹ Iz navedenoga pisma, može se zaključiti kako je Kasche bio ne samo upoznat sa sadržajem Nedićeva memoranduma, nego i s Baderovim afirmativnim stajalištem prema njegovu zaključku. Vjerojatno je zato Turneru, kao Baderovu bliskom suradniku, u pismu naslovljenom na „Dragi partijski družo”,²⁹² pokušao skrenuti pozornost da utječe na Badera da se Nedićeve namjere onemoguće.

Nedugo nakon Kaschea, na Baderove planove glede istočne Bosne upozorio je i drugi njemački dužnosnik iz NDH, Glaise von Horstenau. On je u izvješću zapovjedništvu Wehrmachta od 25. veljače 1942. zaključio da je korisno da se veći dio istočne Bosne nalazi pod njemačkom vojnom upravom, ali je ujedno upozorio kako je u sklopu toga „nemoguće” rabiti osvjedočene protivnike NDH „kao čuvare javnog reda”, što se odnosilo na Dangićeve četnike. Glede pitanja „izdvajanja istočne Bosne” iz NDH, Glaise von Horstenau naglasio je kako bi s obzirom na njezine prethodne teritorijalne gubitke tu državu onda bilo najbolje ukinuti, što bi mjerodavne njemačke krugove stavilo u posve novu situaciju na Balkanu.²⁹³ Premda je u svojim izvješćima bio izraziti kritičar politike NDH, Glaise von Horsenau smatrao je da bi bilo kakvo prekrajanje granica na području bivše Jugoslavije u srpsku korist bilo štetno za njemačke interese,²⁹⁴ te je to njegovo izvješće samo jedno u nizu njegovih istupa u kojima zastupa to stajalište.

²⁹¹ *Zbornik*, XII/2, 141.: Kasche Haradlu Turneru 12. 2. 1942.

²⁹² *Zbornik*, XII/2, 139.

²⁹³ U prijevodu *Zbornika* s njemačkoga originala navedena je sljedeća formulacija: „Ako bi uz te gubitke, koji i bez toga zadiru u srž (primorje i ostrva), otpala još i istočna Bosna, onda bi najbolje bilo da se hrvatska država uopšte likvidira, što bi nas doduše stavilo pred jednu sasvim novu situaciju na ovom vrelom tlu Balkana.” *Zbornik*, XII/2, 167.

²⁹⁴ Prije utvrđivanja granice između Crne Gore i NDH, Glaise von Horstenau obratio se zapovjedništvu Wehrmachta i upozorio da bi zajednička granica Srbije i Crne Gore poticala stvaranje nove srpske države između rijeke Dunav i Jadranskoga mora, te je zato predložio da područje Sandžaka bude „u hrvatskim rukama”, što većina tamošnjega stanovništva muslimanske vjeroispovijesti i želi. *Zbornik*, XII/1, 234.: Izvješće Glaisea von Horstenaua od 23. 7. 1941.

Kascheova i Glaiseova upozorenja na Baderovo podržavanje Nedićeva prijedloga očito su na višim razinama njemačke politike shvaćena krajnje ozbiljno jer je na sastanku njemačkih diplomatskih i vojnih dužnosnika održanome u Zagrebu 27. veljače Bader upozoren da od tih pokušaja odustane. Zaključci toga sastanka, koji je bio važan jer je na njemu prisustvovao Kuntze, vidljivi su iz Kascheova izvješća napisanoga dan poslije, 28. veljače, u kojemu je zabilježeno kako je na njemu „prihvaćeno” da o granici između NDH i Srbije „nema diskusije”.²⁹⁵

Usporedno s nastankom Kascheova izvješća, Turner je posjetio Nedića i obavijestio ga da njegovi zahtjevi navedeni u memorandumu „nisu odbijeni, već samo odgođeni”.²⁹⁶ Bila je to jasna poruka, premda izražena u diplomatskoj formi, da će pokušaji izdvajanja istočne Bosne iz sastava NDH s njemačke strane biti spriječeni.

Na temelju navedenih primjera može se zaključiti sljedeće: premda Dangićev zahtjev ni u svojem izvornom ni u njegovu smanjenome – odnosno, od Kaschea prerađenome – obliku nije prihvaćen kao način smirivanja stanja u istočnoj Bosni, on je bio važan jer je pri njegovoj izradi sudjelovao i predsjednik Vlade Srbije Milan Nedić, koji je u svojem memorandumu iznio zaključak da se stanje na području bivše Kraljevine Jugoslavije može stabilizirati ako se bosansko područje između rijeke Bosne na zapadu i rijeke Drine na istoku pripoji Srbiji. Pritom je Nedić razmjenu katolika i pravoslavaca vidio kao način za stabilizaciju toga područja, dok muslimane nije spominjao. Za provedbu Nedićeva plana zalagao se Bader, koji je od toga bio prisiljen odustati na sastanku njemačkih dužnosnika, kojemu je prisustvovao i njemu neposredno nadređeni Kuntze, gdje je donesena odluka da je bilo kakvo razmatranje promjene granice između NDH i Srbije zabranjeno.

8.4. Utjecaj Nedićevih snaga nad četnicima u istočnoj Bosni

Usporedno s izradom memoranduma o nužnosti promjene granice na bosanskome području, Nedić je u cilju pritiska na njemačke dužnosnike u Srbiji, ali i radi jačanja vlastitoga legitimiteta među četnicima u istočnoj Bosni, počeo širiti vijesti kako je to pitanje već riješeno.²⁹⁷ Premda ta zamisao ni tada ni poslije nije službeno prihvaćena, te je među njemačkim

²⁹⁵ *Zbornik*, XII/2, 189.: Poslanik u NDH njemačkom ministarstvu vanjskih poslova 28. 2. 1942.

²⁹⁶ M. Borković, *Milan Nedić*, 271.; T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, 800.

²⁹⁷ *Zbornik*, XIV/1, 152.: Izvješće Slobodana Vranića od 8. 2. 1942.

dužnosnicima ostala isključivo na razini mogućnosti, ona se tijekom veljače na području istočne Bosne raširila u obliku glasine. U uvjetima u kojima su Dangićeви četnici nadzirali tri kotara u središnjemu dijelu istočne Bosne, a Jevtićeви četnici zajedno s talijanskom posadom imali vlast u Višegradu, ta je glasina među postrojbama NDH doživljena prilično ozbiljno. Jasan pokazatelj toga bilo je izvješće III. domobranskoga zbora od 27. veljače 1942., u čijemu je uvodnome dijelu navedeno sljedeće:

„Tako se širi vijest da će Srbiji pripasti 17 kotareva istočne Bosne, dalje da će doći u Bosnu Talijani i da se očekuju na proljeće značajniji događaji koji mogu biti fatalni po hrvatski narod i strance, naročito Nijemce.”²⁹⁸

Ista glasina došla je i do partizanskoga vodstva, što je vidljivo iz nedatiranoga pisma Vrhovnoga štaba Glavnomu štabu za Srbiju:

„Četnici naveliko vrše propagandu kako će u Bosnu da dođe Nedić, koji će pripojiti 17 srezova »majci Srbiji«. To je, navodno, ugovoreno u sporazumu s Pavelićem, pod pritiskom Nijemaca. Koliko je to istina, mi ne znamo.”²⁹⁹

U partizanskome je vodstvu mogućnost dolaska Nedićevih snaga shvaćena prilično ozbiljno, te je Vrhovni štab početkom veljače izradio plan obrane partizanskoga područja u slučaju „eventualnog nedićevskog nadiranja”.³⁰⁰

Kao što je vidljivo iz navedenoga, ta je glasina imala dvije verzije – jednu prema kojoj će se promjena granice na bosanskome području provesti pod okriljem njemačke vojske, te drugu u kojoj je navedeno da će se Srbija proširiti kao posljedica toga što će „doći u Bosnu Talijanu”. Prva je verzija bila prisutna uglavnom na području sjeverno od demarkacijske crte, odnosno na prostoru za koji je bila nadležna 718. divizija. Drugu verziju širio je zapovjednik višegradskih četnika Kamenko Jevtić putem letaka na teritoriju rogatičkoga kotara,³⁰¹ te je s obzirom na prisutnost uprave NDH na tome području najvjerojatnije imala svrhu demoralizirati tamošnje hrvatske posade. Uz svoju promidžbenu dimenziju ona je bila važna i kao odraz da su Nedićeve snage počele širiti utjecaj i na višegradske četnike.

²⁹⁸ *Zbornik*, IV/3, 497.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

²⁹⁹ *Zbornik*, II/2, 406.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Srbiju tijekom veljače 1942.

³⁰⁰ *Zbornik*, II/2, 320.: Tito drugu Veljku 5. 2. 1942.

³⁰¹ *Zbornik*, IV/3, 503., 507.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

Na područje pod Dangićevo vlasću Nedić je širio utjecaj od početka veljače tako da su pripadnici njegovih snaga opskrbljivali Dangićeve četnike oružjem, streljivom i sanitetskim materijalom iskorištavajući činjenicu da je granica bila nenadzirana.³⁰² Ukupan je broj upućenih pripadnika Nedićevih snaga Dangiću bio relativno malen, ali su oni ubrzo po dolasku preuzeli vodeće dužnosti. Primjerice, Slavoljuba Vranješevića, koji se u Nedićevim postrojbama nalazio od listopada 1941. godine pa do kraja veljače 1942. godine,³⁰³ Dangić je postavio za zapovjednika svojih snaga, odnosno za načelnika Operativnoga štaba.³⁰⁴ Uz Vranješevića, važniji pripadnik Nedićevih snaga koji se priključio Dangiću bio je Bogdan Dakić, koji je imao odred s približno stotinjak boraca.³⁰⁵ Dakićev odred, čije je službeno ime bilo Dobrovoljački odred Žagubica, željezničkom prugom prebačen je s područja Homoljskih planina iz istočne Srbije preko Beograda do Šapca, odakle su njegovi pripadnici pješice stigli u Bratunac krajem veljače.³⁰⁶

Razlog zašto su pripadnici Nedićevih snaga u kratko vrijeme preuzeli nadzor nad Dangićevim četnicima bio je dvostruke naravi. S jedne strane, Dakić se nametnuo Dangiću zbog svojih vrlo dobrih veza u vrhu Nedićeve vlasti,³⁰⁷ dok je, s druge strane, Vranješeviću dodijeljeno čelno mjesto u vojnome dijelu Dangićeve organizacije jer među tamošnjim četnicima nije bilo školovanih časnika sposobnih za zahtjevnije pothvate.³⁰⁸ Broj od 4500 Dangićevih četnika djelovao je impresivno, ali je njihova slabost bila što nisu poštovali zapovijedi nadređenih, te su djelovali na svoju ruku.³⁰⁹ Najvjerojatnije zato, Dangić je, kako bi ih disciplinirao, čelna mjesta prepustio Dakiću i Vranješeviću.³¹⁰

³⁰² BiH, ATK, RPINOBSB Z, 66-4905: Oružničko krilo Vlasenica Oružničkom krilu Tuzla 16. 2. 1942.

³⁰³ *Zbornik*, XIV/1, 174., bilj. 7.

³⁰⁴ Prije Vranješevića na tome je položaju bio Dangićev vjenčani kum Milivoje Kovačević. *Zbornik*, XIV/2, 774.-776.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³⁰⁵ *Zbornik*, XIV/1, 176.: Radoslav Đurić Draži Mihailoviću 26. 3. 1942. Prema Momčiloviću, Dakić je imao dva odreda, od kojih je svaki brojio 160 boraca. *Zbornik*, XIV/1, 328.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁰⁶ *Zbornik*, XIV/2, 776., bilj. 49.

³⁰⁷ Snažne veze Dakića i Nedića potvrdili su u svojim izvješćima Đurić, Momčilović, Pejić i Trklja. *Zbornik*, XIV/1, 178.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 184.: Lazar Trklja Mihailoviću u drugoj polovici ožujka 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 328.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.; *Zbornik*, XIV/2, 775.-776.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³⁰⁸ *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³⁰⁹ *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942. Tomasevič u svojem djelu o četnicima spominje podatak prema kojemu je Dangić „navodno” imao 10 000 četnika bez navođenja izvora. J. Tomasevič, *Četnici*, 189.

³¹⁰ Opisujući Dangića Đurić je naveo kako je on osoba bez koncepcije i plana, vojnički neobrazovan, povodljiv i neodlučan, premda kao osoba pozitivan. S obzirom na to da je Đurić bio pripadnik Ravnogorskoga četničkog pokreta, to je napisao očito neugodno iznenađen time da su u Dangićevoj organizaciji čelna mjesta preuzeli pripadnici Nedićevih snaga. *Zbornik*, XIV/1, 179.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

Uz Nedićeve snage na području pod Dangićevoim vlašću, nalazila se i jedna postrojba Mihailovićevih četnika – Cerski odred Dragoslava Račića, koji se u međuvremenu vratio iz Srbije, promijenivši ime u Cersku brigadu.³¹¹ Račićev utjecaj na Dangića bio je neznatan, što je, osim utjecajem Nedićevih ljudi na Dangića,³¹² bilo uvjetovano i okolnošću da su Dangiće i Račićev stožer bili znatno prostorno udaljeni, te njih dvojica najvjerojatnije nisu ni bili u međusobnoj komunikaciji. Račićev stožer bio je u Han Pijesku,³¹³ odnosno na najzapadnijemu dijelu područja pod Dangićevoim nadzorom i ujedno prvim prema uporištima NDH, smještenima u Olovu i Sokolcu, dok se Dangić uglavnom nalazio u Bratuncu,³¹⁴ odnosno neposredno uz granicu sa Srbijom. Na temelju toga, očito je kako je utjecaj Mihailovićevo Ravnogorskoga četničkog pokreta na četnike u istočnoj Bosni od završetka Operacije Romanija bio zanemariv, za što je neposredna potvrda izvješće Mihailovićevo izaslanika za to područje Dragoslava Đurića, koji je Mihailoviću u svojem izvješću od 26. ožujka 1942. naveo da se među tamošnjim četnicima „Vaše ime retko čuje”.³¹⁵

Čelna ličnost toga područja u političkome smislu bio je Dangić, dok je znatan utjecaj iz drugoga plana imao Nedićev izaslanik Dakić.³¹⁶ Međutim, za utjecaj Nedićevih snaga na Dangića pročulo se među njegovim četnicima, što će Dangiću u narednome razdoblju donijeti probleme, jer Nedić među pripadnicima četničkih snaga u srebreničkome i vlaseničkome kotaru nije bio pretjerano popularan. Npopularnost Nedića i uvjerenje da je Dangić postao sastavni dio Nedićevih snaga doći će do izražaja prilikom partizanskoga napada na Dangićeve četnike sredinom ožujka, kada su partizani protiv četnika na tome području nastupili s parolom „da raščiste Nedićevce kojih ima dosta u Bosni”,³¹⁷ odnosno s parolom „likvidiranja oficira pravdajući se da im je stalo do Nedićevih oficira”.³¹⁸ U tim uvjetima, glavnina četnika nije se htjela suprotstaviti partizanima jer su smatrali „front prema Hrvatima glavnim”.³¹⁹

³¹¹ Promjena imena uz u četničkim izvorima zabilježena je i s partizanske strane. *Zbornik*, II/3, 103.: Tempo drugu Titu 10. 3. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 327.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³¹² Prema Pejićevu izvješću, Račić je bio predložen za mjesto zapovjednika četničkih snaga na Dangićevo području, ali se tomu prijedlogu suprostavio Dangić. Pejić ne navodi tko je predložio Račića. *Zbornik*, XIV/2, 775.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³¹³ *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.; *Zbornik*, XIV/2, 775.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³¹⁴ *Zbornik*, XIV/2, 775.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³¹⁵ *Zbornik*, XIV/1, 178.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³¹⁶ *Zbornik*, XIV/2, 775.-776.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³¹⁷ *Zbornik*, XIV/1, 175.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³¹⁸ *Zbornik*, XIV/1, 183.: Lazar Trklja Mihailoviću u drugoj polovici ožujka 1942.

³¹⁹ *Zbornik*, XIV/1, 183.: Lazar Trklja Mihailoviću u drugoj polovici ožujka 1942.

Na jednak način kao i u Dangićeve slučaju, Nedić je proširio utjecaj i na višegradske četnike. Prvi znak u tome smjeru bila je promjena čelne osobe Višegradske četničke odreda. Nakon što je Jevtić zbog bolesti odstupio s položaja zapovjednika Višegradske četničke odreda, Momčilo Matić odred je „proglasio svojim”.³²⁰ Matić je bio zapovjednik „Drinske grupe”, koja je početkom ožujka iz Užica premještena u selo Bosanska Jagodina u neposrednoj blizini Višegrada. „Drinska grupa” u svojem je sastavu imala oko 300 boraca, ali nije djelovala zapadno od rijeke Drine, nego je uglavnom nadzirala područje između Višegrada i Priboja.³²¹

Osim Matića, drugi istaknuti pripadnik Nedićevih snaga koji je stigao u Višegrad bio je Petar Baćović,³²² šef kabineta ministra unutarnjih poslova u Nedićevoj vladi.³²³ S obzirom na to da Nedićeva vlada nije imala ministarstvo obrane,³²⁴ nego su Nedićeve postrojbe djelovale pod ministarstvom unutarnjih poslova Srbije,³²⁵ Baćovićev dolazak u Višegrad bio je jasan pokazatelj koliko je pozornost Nedićeva vlada usmjerila prema višegradske području. Po dolasku u Višegrad, Baćović je preuzeo zapovjedništvo nad višegradskim četnicima, odnosno nad svim četničkim snagama raspoređenima na prostoru rogatičkoga i višegradske kotara koji su djelovali uz oslonac na talijansku posadu u Višegradu.³²⁶

Na temelju navedenoga, očljivo je kako su najkasnije do sredine ožujka pripadnici Nedićevih snaga pod svoj nadzor stavili dvije skupine četnika u istočnoj Bosni, kako one Dangićeve, tako i one višegradske. U oba slučajevima Nedićevi su ljudi preuzeli čelna mjesta u postrojbama istočno-bosanskih četnika, te su ih tako stavili pod svoje neposredno zapovjedništvo. Prema tome, glasina o pripajanju bosanskoga područja Srbiji do rijeke Bosne, neovisno o tome u kojoj je mjeri bila neutemeljena, odnosno praktično neprovediva, bila je važna zato što je bila odraz činjenice da je Nedić proširio svoj utjecaj među one četnike koji su tu glasinu najintenzivnije širili. Okolnost da su četnici u istočnoj Bosni isticanje zapovjednika

³²⁰ *Zbornik*, XIV/2, 778.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³²¹ Prije nego što je preimenovana u „Drinsku grupu”, službeno ime Matićeve postrojbe bilo je 2. oružani odred. Približan broj njezinih pripadnika može se uočiti usporedbom ukupna broja oružanih odreda i ukupnim brojem pripadnika svih odreda. B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije*, 110., 191., 236.-237.

³²² *Zbornik*, XIV/2, 778.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³²³ *Zbornik*, XIV/1, 237., bilj. 14.

³²⁴ Popis ministarstva u Nedićevoj vladi s imenima osoba koje ih vode objavili su M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I., 105., i B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije*, 70.

³²⁵ M. Borković, *Milan Nedić*, 97.; B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije*, 225. Ministar unutarnjih poslova Srbije tada je bio Milan Aćimović, koji je bio prethodnik Nedića na mjestu čelne osobe Srbije. U Aćimovićevu vrijeme Srbija nije imala vladu, nego komesarsko vijeće. *Zbornik*, XIV/1, 178., bilj. 22.

³²⁶ U izvješću Baćović navodi kako je preuzeo zapovjedništvo nad glasinačkim, rogatičkim i višegradskim četnicima. *Zbornik*, XIV/1, 235.: Petar Baćović Draži Mihailoviću 6. 5. 1942.

svojih postrojba zamijenili isticanjem predsjednika Vlade Srbije, bila je jasan pokazatelj da je stajalište službene Srbije prvi put od raspada Kraljevine Jugoslavije na području istočne Bosne postalo relevantno, a da je u onome dijelu istočnobosanskoga prostora koji se nalazio neposredno uz Drinu u potpunosti prevladalo.

IX. SLOM DANGIĆEVIIH ČETNIKA

9. 1. Akcija Jure Francetića krajem veljače 1942. godine

Na teritoriju kotara Zvornik uprava NDH proširena je tijekom Operacije Romanija. Dva mjesta koja su se nalazila pod vlašću Dangićevih četnika, Drinjača i Nova Kasaba, postala su tako dio područja zvorničkoga kotara na kojemu su djelovale institucije NDH. Posebna pozornost upućena je Drinjači, u kojoj su smještene Oružničko krilo Vlasenica i IV. bojna 3. domobranske pukovnije.³²⁷ Rad tih tijela počeo je relativno brzo, što je vidljivo iz činjenice da je Oružnička postaja Drinjača izvješće pod brojem 2 poslala 18. siječnja,³²⁸ odnosno četiri dana od ulaska njemačkih snaga u Drinjaču.³²⁹

Međutim, mir na tome području nije potrajao jer su četnici započeli s napadima već krajem siječnja, odnosno nepuna dva tjedna nakon uspostave vlasti NDH u navedenim mjestima. Prvo je kao slabije branjeno mjesto napadnuta Nova Kasaba 31. siječnja, ali je lokalna posada sastavljena od oružnika napad odbila „bez gubitaka”.³³⁰ Nakon nekoliko dana bez važnijih događaja, četnici su se kvalitetnije pripremili, te su u silovitome jurišu 3. veljače potisnuli oružnike iz Nove Kasabe i zauzeli to mjesto.³³¹ Odmah nakon toga započeli su sa snažnim napadima na Drinjaču.³³²

Usprkos teškomu položaju u kojemu se našla, drinjačka je posada imala ambiciozne planove, čiji je cilj bio zauzimanje Vlasenice.³³³ Taj cilj, čak i pod pretpostavkom da je bio realan, sam za sebe nije imao smisla, ako nije bio praćen akcijama snaga NDH na okolnome području. Zauzimanje Vlasenice, kao i bilo kojega drugog Dangićeva uporišta, imalo je realnu svrhu jedino ako je podrazumijevalo uspostavu funkcionalne vlasti koja se mogla oduprijeti lokalnim četničkim snagama. U protivnome, takav pokušaj činio je izniman napor koji dugoročno nije mogao biti uspješan.

³²⁷ BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4902: Izvješće 3. divizije za veljaču 1942.; BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4905: Oružničko krilo Vlasenica Oružničkom krilu Tuzla 16. 2. 1942.

³²⁸ BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4898: Oružnička postaja Drinjača Krilnom oružničkom zapovjedništvu Tuzla 18. 1. 1942.

³²⁹ Bojna njemačke 697. pukovnije u Drinjaču ušla je 14. siječnja u sumrak. A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 331.

³³⁰ BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 61-4772: Krilno oružničko zapovjedništvo Tuzla Velikoj župi Posavje 31. 1. 1942.

³³¹ *Zbornik*, IV/3, 501.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

³³² BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4905: Oružničko krilo Vlasenica Oružničkom krilu Tuzla 16. 2. 1942.

³³³ BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4902: Izvješće 3. divizije za veljaču 1942.

Stoga je zapovjednik 1. sarajevske ustaške pukovnije, bojnič Jure Francetić, osmislio akciju koja je trebala olakšati položaj postrojba NDH u Drinjači, te joj time omogućiti da pokuša izvesti napad prema Vlasenici.³³⁴ Akcija je trebala biti izvedena iz dvaju smjerova. Prvi smjer bio je glasinacki, a cilj je bio borbenom skupinom sastavljenom od I. ustaške bojne i IV. bojne Vojne krajine napadom iz Sokolca zauzeti Han Pijesak, a nakon toga napasti Vlasenicu.³³⁵ Drugi smjer bio je birčanski, a cilj mu je bio snagama milicije iz Kladnja pod vodstvom oružničkoga dopukovnika Emanuela Mašeka zauzeti Vlasenicu.³³⁶ Bio je to ambiciozan plan, kojim su snage NDH bez njemačke pomoći trebale provesti ono što nisu postigle tijekom Operacije Romanija.

Dvije glavne otežavajuće okolnosti za uspjeh akcije bile su brojčana nadmoć Dangićevih četnika i teške vremenske prilike, koje su onemogućivale kretanje čak i po mnogo uređenijim cestama od onih između Sokolca i Han Pijeska, te Han Pijeska i Vlasenice. Zato su pripadnicima Francetićeve skupine, uz toplu odjeću i obuću, najvažniji predmet za uspjeh akcije bile krplje,³³⁷ odnosno pomagalo pri hodanju po snijegu.

Tako opremljene, dvije bojne pod Francetićevim vodstvom započele su akciju dana 26. veljače. Datum početka akcije bio je indikativan jer je idućega dana odrađan sastanak njemačkih dužnosnika u Zagrebu na kojemu je osuđeno svako zagovaranje izdvajanja dijela bosanskoga područja iz sastava NDH. Bliskost tih dvaju datuma upućivala su na zaključak da su s akcijom bili suglasni Glaise von Horstenau i Kasche, odnosno oni njemački dužnosnici koji su se protivili Baderovu pokušaju uspostave suradnje s Dangićevim četnicima.

Kratkoročni cilj akcije započete 26. veljače bilo je zauzimanje sela Žljebovi. Pri kretanju do toga sela, na Francetićeve snage izvršen je jak napad četnika iz sela Vidrići. Navedeno četničko selo zauzeto je tek poslije borbe tijekom koje je četnicima odsječena odstupnica prema Han Pijesku, što je kao svoju posljedicu imalo povlačenje četnika iz Vidrića u noći s 27. na 28. veljače. Nakon zauzimanja, selo je spaljeno, te je nastavljen put prema Žljebovima, koji su nakon žestokih borba zauzeti do kraja istoga dana.³³⁸ Pravi problemi počeli su dan poslije kada je radiovezom stožer njemačke 718. divizije zatražio da se ustaška bojna vrati u Sokolac. U jutarnjim satima 1. ožujka ustaška se bojna vratila u Sokolac, nakon čega je Francetić produžio u

³³⁴ Prema Vrančićevim podacima, Francetić je u ustaškoga bojnika promaknut 15. studenoga 1941. godine. V. Vrančić, *Branili smo državu*, II., 256.

³³⁵ *Zbornik*, IV/3, 492.: Izvješće III. domobranskog zbora od 26. 2. 1942.

³³⁶ *Zbornik*, IV/3, 501.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

³³⁷ *Zbornik*, XIV/1, 329.: Momčilović Bačoviću 7. 6. 1942.

³³⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 382.-383.

Sarajevo, gdje je dogovorio opoziv odluke. Ustaška bojna krenula je u noćnim satima istoga dana iz Sokolca za Žljebove, u čiju je okolicu stigla pred zoru dan poslije. Neposredno prije njezina dolaska započeo je napad četničkih postrojba na Žljebove, koji su iskoristili odsustvo ustaške bojne kako bi ponovno zauzeli mjesto. Ojačana ustaškom bojnom, domobranska se posada uspjela obraniti, te je do kraja 2. ožujka osigurala okolicu Žljebova. Idući je dan iskorišten za predah, a već je 4. ožujka nastavljeno napredovanje u pravcu Han Pijeska. Tijekom toga dana zauzeta su još dva sela (Mačkovac i Kram), pri čemu su obje strane pretrpjele gubitke. Dan poslije, 5. ožujka, put je nastavljen te je četnička obrana pružila otpor na ravnici ispred Debele Međe. Nakon slamanja otpora na ravnici, Francetićeve su snage Han Pijesak zauzele bez borbe.³³⁹

Idućega dana, 6. ožujka, ustaška bojna pod Francetićevim vodstvom nije krenula u smjeru Vlasenice, kako je bilo predviđeno, nego prema Olovu, u kojemu se od završetka Operacije Romanija nalazila hrvatska posada.³⁴⁰ Vjerojatni razlog za to bila je namjera da se uspostavi neposredna komunikacija s Olovom. Međutim, zbog snažna otpora četnika koji su se nalazili na području između Han Pijeska i Olova, prodor prema Olovu nije uspio, te su se Francetićeve snage vratile u Han Pijesak. Iduća tri dana prošla su bez važnijih događaja, ali je 10. ožujka u jutarnjim satima započeo snažan četnički napad.³⁴¹ Iako su se postrojbe pod Francetićevim zapovjedništvom uspjele održati zbog pomoći u hrani i streljivu upućene putem zrakoplova,³⁴² četnici su ih stavili u potpuno okruženje, te su im tako onemogućili daljnji prodor. Zrakoplovstvo koje je krenulo u izviđanje četničkoga područja javilo je da je „Vlasenica podpuno pusta”, ali da se u mjestima istočno od Vlasenice poput Bratunca, Kravice, Nove Kasabe, Rogosije i Korijena, nalaze snažne četničke posade.³⁴³

Opkoljavanjem Han Pijeska četnici su u samo nekoliko dana posve izmijenili sav uspjeh koji su Francetićeve snage ostvarile u razdoblju od 28. veljače, odnosno od zauzimanja sela Vidrići. Iako je zauzimanje Han Pijeska bio važan uspjeh, on nije znatnije promijenio odnos

³³⁹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 383.-384. U monografiji Prve proleterske brigade bitka za Han Pijesak prešućena je, te je netočno navedeno kako su se u Han Pijesku nalazile tri ustaške bojne nakon Operacije Romanija. M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, 48.

³⁴⁰ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 345.

³⁴¹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 384.

³⁴² Nedostatak municije kao neupitnu činjenicu u svojim izvješćima spominju dvojica četnika koji su sudjelovali u tim događajima: Momčilović i Pejić. Pejić navodi opskrbu zrakoplovnim putem, dok Momčilović ne spominje način na koji se posada Han-Pijeska opskrbila streljivom. *Zbornik*, XIV/1, 329.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.; *Zbornik*, XIV/2, 777.: Izvješće Pejića iz druge polovice lipnja 1943.

³⁴³ *Zbornik*, IV/3, 531.: Izvješće III. domobranskog zbora od 7. 3. 1942.

snaga na terenu jer su Dangićeви četnici samo potisnuti iz jednoga od svojih dotadašnjih uporišta bez da su im nanijeti znatniji gubici u ljudstvu.

Osim zbog opkoljavanja Han Pijeska, Francetićeва akcija do kraja prve polovine ožujka nije postigla uspjeh zato što su u međuvremenu Dangićeви četnici u silovitu napadu zauzeli Drinjaču u noći s 2. na 3. ožujka. Na taj način, osnovne pretpostavke za uspjeh te akcije bile su uklonjene jer Francetiću pomoć iz smjera istoka, odnosno od strane drinjačke posade, više nije mogla stići. Bila je to iznimno nepovoljna situacija za snage NDH u Han Pijesku, što je uočeno i s partizanske strane. Navodeći razmještaj partizanskih postrojba u središnjemu dijelu istočne Bosne, Vukmanović je u svojem izvješću od 10. ožujka naveo kako se u Han Pijesku nalazi 700 domobrana i „2 satnije ustaša”. Prema njegovoj procjeni, bio je to vrlo malen broj „s obzirom na brojnu snagu četničkih četa koje ih opkoljuju”.³⁴⁴

9.2. Postupci njemačkih snaga tijekom Francetićeve akcije

Francetićeва akcija izvedena krajem veljače bila je nakon Operacije Romanija prvi konkretan pokušaj da se Dangićeва vlast slomi ili barem prostorno smanji. Za razliku od Operacije Romanija, u kojoj je njemačka strana imala glavnu ulogu, a hrvatska strana sporednu, napad izveden krajem veljače iz Sokolca bio je važan zbog toga što je naišao na protivljenje zapovjedništva 718. divizije. Premda je opoziv akcije Francetić uspio ishoditi u neposrednoj komunikaciji s pripadnicima stožera te divizije, okolnost da njemačka strana ne odobrava napad na Dangićeve četnike mogla se jasno uočiti. Uostalom, nova potvrda toga bila je nova zapovijed 718. divizije za povlačenjem iz Han Pijeska,³⁴⁵ koja je bila i praktično neprovediva u trenutku kada je upućena jer se Francetićeва skupina nalazila pod opsadom, te Han Pijesak nije mogla napustiti čak i pod pretpostavkom da je Francetić tako odlučio.

Međutim, dvije zapovijedi 718. divizije u kojima se naređuje opoziv akcije nisu bile posljedica stajališta njezina stožera, nego su bile odraz Baderova koncepta pacifikacije istočne Bosne. Premda Bader nakon sastanka održanoga u Zagrebu 28. veljače više nije zagovarao mogućnost „pomicanja” Srbije do rijeke Bosne, njemački odnos prema Dangiću na praktičnoj razini nije promijenjen, nego je od otvorene podrške izražene na sastanku s dužnosnicima u

³⁴⁴ *Zbornik*, II/3, 100.: Tempo Titu 10. 3. 1942.

³⁴⁵ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 386.

Beogradu 2. veljače sveden na ignoriranje. Spomenuti zaključak uočljiv je iz Baderovih izvješća upućenih Kuntzeu tijekom veljače i ožujka u kojima se ne izražava ni najmanja namjera da se Francetićevoj skupini pomogne. Štoviše, u desetodnevnome izvješću od 20. ožujka, kratko se konstatira kako su snage NDH na mnogim mjestima imale okršaje s pobunjenicima, ali se pri tome ne navodi kakvo su stajalište prema tim okršajima zauzele njemačke divizije.³⁴⁶ Doduše, Bader ni u jednome od svojih izvješća nije osudio Francetićevu akciju, ali se jasno može uočiti da ju nije podržavao jer nije angažirao ni jednu od njemačkih divizija s kojima je raspolagao. Takav odnos neposredno je koristio Dangićeve četnicima, kojima bilo kakva vrsta aktivne pomoći njemačke vojske nije ni bila potrebna s obzirom na to da su ih Nedićeve snage opskrbljivale oružjem, streljivom i sanitetskim materijalom.

Premda se izostanak napada na Dangićeve četnike eventualno mogao tumačiti slabošću raspoloživih snaga, odnosno procjenom da napad na Dangića ne bi mogao uspjeti, raspored postrojba koje je na raspolaganju imao Bader upućuje na posve suprotan zaključak.

U razdoblju od početka Francetićeve akcije 26. veljače do nastanka čvrstoga četničkog obruča oko Han Pijeska 15. ožujka, Bader je na prostoru za koji je bio nadležan raspolagao s četirima njemačkim posadnim divizijama, ne računajući snage ustrojene od domaćega stanovništva s kojima je surađivao. Operativno područje četiriju njemačkih divizija obuhvaćalo je bosanski prostor sjeverno od demarkacijske crte i Srbiju osim njezina jugoistočnoga dijela, koji je sa središtem u Nišu nadzirala bugarska vojska.³⁴⁷

U dijelu Srbije dodijeljenome njemačkoj vojsci nisu zabilježeni gotovo nikakvi važni događaji tijekom toga razdoblja, što je vidljivo iz činjenice da tri njemačke divizije koje su se tamo nalazile nisu imale dodira s protivničkim snagama, uz iznimku 714. divizije čije su manje postrojbe provodile akcije čišćenja oko Loznice i Valjeva.³⁴⁸

Kod 718. divizije situacija je bila kompliciranija, jer se do 10. ožujka četiri od šest njezinih bojna nalazilo u okolici Prijedora. Na prijedorskome su području postrojbe 718. divizije imale zadaću izvući iz obruča njemačku satniju koja se nalazila u okruženju lokalnih partizanskih snaga. Do početka ožujka ta je zadaća uspješno završena, te je do sredine ožujka cjelokupna 718.

³⁴⁶ *Zbornik*, XII/2, 232.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 3. 1942.

³⁴⁷ *Zbornik*, XII/2, 197.-201.: Prilog dopisu zapovjednika Srbije od 3. 3. 1942.

³⁴⁸ *Zbornik*, XII/2, 192.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 1. 3. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 214.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 10. 3. 1942.

divizija ponovno bila na svom početnom položaju.³⁴⁹ Uzimajući u obzir tu okolnost, kao i činjenicu da tri njemačke divizije na području Srbije nisu imale nikakvih zahtjevnih zadaća, neke od njihovih manjih postrojba – odnosno, skup od nekoliko bojna – mogle su biti poslone kao pojačanje Francetićevoj skupini u Han Pijesak na isti način kako je to učinjeno u Prijedoru. Međutim, to nije učinjeno, te se sredinom ožujka posada u Han Pijesku nalazila u iznimno nepovoljnu položaju. Izostanak bilo kakve djelatnosti s njemačke strane bio je dodatno neobičan jer je upravo početkom ožujka održan sastanak hrvatskih, njemačkih i talijanskih dužnosnika na kojoj je najavljena nova vojna operacija u istočnoj Bosni.

9.3. Sastanak u Opatiji

Dvodnevni sastanak u Opatiji, održan 2. i 3. ožujka, bio je prvi zajednički sastanak hrvatskih, njemačkih i talijanskih vojnih dužnosnika na kojemu je dogovorena vojna operacija na teritoriju NDH. Taj je sastanak bio važan ponajprije zato jer se na njemu trebao dogovoriti zajednički plan djelovanja kojim bi se slomile pobunjeničke snage u istočnoj Bosni. Međutim, uz taj deklarativan cilj sastanka, oko kojega nije bilo spora, opatijski je sastanak bio važan jer je na njemu ponovno došla do izražaja razlika u osnovnome pristupu koji su imale njemačka i talijanska strana prema načinu na koji se pobunjeničko pitanje trebalo riješiti.

Tako promatrano, tri najvažnije točke opatijskoga sastanka bile su točke 5, 8 i 9. U točki 5 navedeno je da je provedba zajedničke vojne operacije u nadležnosti vodstva talijanske II. armije, odnosno njezina tadašnjega zapovjednika generala Marija Roatte, dok će operacijama na terenu neposredno zapovijedati zapovjednik Srbije, odnosno general Paul Bader. U praktičnome smislu to je značilo kako je Bader bio zadužen da u djelo provede Roattin plan. Taj vid suradnje njemačkoga i talijanskoga vojnog zapovjedništva u NDH pojašnjen je u točki 9, u kojoj je navedeno da tijekom i neposredno nakon provedbe zajedničke vojne operacije na prostoru na kojemu će se ona provoditi neće biti demarkacijske crte, odnosno da njemačka i talijanska vojska neće biti prostorno razgraničene kao što je to bio dosad slučaj. Važnost te odluke bila je pojašnjena u točki 8, u kojoj je utvrđeno kako će nakon završetka slamanja pobunjeničkih snaga u zauzetim područjima vojne ustanove preuzeti i civilnu vlast do trenutka dok se stanje ne normalizira. Procjena o stanju na terenu i mogućnosti da se vojna uprava povuče bila je u

³⁴⁹ *Zbornik*, XII/2, 213.-214.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 10. 3. 1942.

nadležnosti generala Roatte. U praktičnome smislu to je značilo kako je postignut dogovor da talijanska II. armija uvede svoju vojnu upravu na područje za koje je dotad bio nadležan Bader preko stožera 718. divizije. S obzirom na to da je opatijskome sastanku s njemačke strane prisustvovao i Kuntze kao predstavnik zapovjedništva Wehrmachta,³⁵⁰ spomenuta odluka bila je posredno priznanje njemačkoga vojnog vrha kako njihov predstavnik na tome području – Paul Bader – nije uspio provesti povjerenu mu zadaću. Doduše, Bader je prema zapisniku sastanka trebao zadržati operativno zapovjedništvo nad postrojbama uključenima u tu vojnu operaciju, ali je bio neposredno odgovoran Roatti. Taj odnos, kao i činjenica da je predviđeno da u slamanju pobune u istočnoj Bosni sudjeluju tri talijanske divizije, jedna njemačka divizija i od 8 do 10 hrvatskih bojna,³⁵¹ bili su jasan pokazatelj da je dogovorom njemačkoga i talijanskoga vojnog vrha inicijativa prepuštena talijanskoj strani.

Talijansko preuzimanje vlasti u istočnoj Bosni sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske crte naišlo je na otvoreno protivljenje hrvatske i njemačke strane usprkos tomu što je na opatijskome sastanku dobiven njihov pristanak za tu odluku. Strah dužnosnika od širenja talijanskoga utjecaja naveden je u jednome od njemačkih opisa toga sastanka:

„Hrvati se pribojavaju da bi talijanska vojna uprava mogla postati trajna i posebno brinu za Sarajevo.”³⁵²

Međutim, uz vodstvo NDH, davanja izvanrednih ovlasti talijanskomu vojnom zapovjedništvu opasnim je smatralo i njemačko predstavništvo. Njemački državni tajnik Ernst von Weizsäcker u izvješću njemačkomu ministarstvu vanjskih poslova od 6. ožujka to je pitanje opisao je na sljedeći način:

„Sporna točka je, prema tome, samo u odredbi da je odluka o tome treba li neko područje smatrati očišćenim u nadležnosti generala Roatte. No, kako je Sarajevo s ove strane njemačko-talijanske demarkacijske crte, njemačka strana će nakon završetka akcije moći Talijane uputiti preko crte natrag.”³⁵³

³⁵⁰ *Zbornik*, XIII/2, 104.-108.: Zapisnik sastanka u Opatiji od 3. ožujka 1942. Prema njemačkim izvorima, sastanak je trajao dva dana, odnosno 2. i 3. ožujka. *Zbornik*, XIII/2, 104., bilj. 2.; B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 274.: Izvješće Kaschea od 28. 2. 1942.

³⁵¹ *Zbornik*, XIII/2, 105.

³⁵² B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 275.: Izvješće Edmunda Veessenmayera od 4. 3. 1942.

³⁵³ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 279.

Stavljanjem nadzora Sarajeva u prvi plan, kao i problematiziranjem razdoblja nakon završetka vojne operacije, njemačka je strana pokazala kako su je ponajprije brinule političke posljedice predstojeće vojne operacije, dok je trenutno stanje u istočnoj Bosni bilo drugorazredno pitanje. Uostalom, dodatan pokazatelj toga bila je okolnost da temu upućivanja pojačanja opkoljenim posadama u istočnoj Bosni, kao ni konkretan datum početka vojne operacije, nije otvorila ni jedna od triju strana.

Stoga sastanak u Opatiji, iako je na formalnoj razini – ako je suditi isključivo iz teksta zapisnika – predstavljao jedinstvo Njemačke, Italije i NDH, na praktičnoj razini nije riješio ni jedan konkretan problem na tome području, nego je odlukom o uvođenju talijanske vojne uprave dodatno produbio nepovjerenje hrvatskih i njemačkih dužnosnika prema budućim postupcima talijanskih snaga.

U tome kontekstu vrijedi navesti da je nezadovoljstvo njemačkih dužnosnika u NDH prema jačanju talijanskoga utjecaja Glaise von Horstenau pokušao ublažiti procjenom da je mala vjerojatnost da će talijanska vojska poslati znatnije postrojbe na područje sjeverno od demarkacijske crte.³⁵⁴ Premda je taj komentar naveden najvjerojatnije kako bi se ublažio nepovoljan dojam položajem koji je u tome slučaju dobila talijanska vojska, za odnos snaga na terenu između Francetićeve skupine i Dangićevih četnika, naglašena sumnja u talijansko sudjelovanje u predstojećoj vojnoj operaciji bila je važna kao pokazatelj da se u narednome razdoblju neposredna pomoć u vidu pojačanja ne može očekivati ni s njemačke ni s talijanske strane.

9.4. Partizanski napad na Dangićeve četnike

Odnos snaga na području vlaseničkoga kotara između Francetićeve skupine i Dangićevih četnika promijenjen je neočekivano za obje strane 16. ožujka. Toga su dana partizanske snage započele s napadima na glavna uporišta Dangićevih četnika. Prvo mjesto koje je zauzeto bili su Milići. Idućega dana, u zoru 17. ožujka, partizani su ušli u Vlasenicu. Premda se u Milićima nalazio četnički Operativni štab, odnosno zapovjedništvo Dangićevih četnika, partizani su oba ta

³⁵⁴ *Zbornik*, XII/2, 208.: Izvješće Glaisea von Horstenaua od 6. 3. 1942. Isto mišljenje o maloj vjerojatnosti talijanske vojne aktivnosti dijelilo je i partizansko vodstvo, odnosno Tito osobno, koji je u radio-poruci Kominterni naveo da će u prvoj polovini travnja uslijediti nova vojna operacija pod njemačkim vodstvom u kojoj će sudjelovati „hrvatske trupe Pavelića, a iz Srbije trupe Nedića, Pećanca i bugarska vojska”. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 167.: Valter Djeđu 31. 3. 1942.

mjesta zauzeli relativno jednostavno, pri čemu su tamošnje četničke posade pružile minimalan otpor.³⁵⁵

Način na koji su partizani potisnuli Dangićeve četnike iz navedenih mjesta bio je pokazatelj kako je partizanski napad bio dobro organiziran. Postignut uspjeh partizani su ostvarili jer su uz iskusne borce i sposobne vodiče imali vrlo uspješnu promidžbu. Krećući se kroz područje pod Dangićevom vlašću, partizani su širili parolu da su došli u borbu protiv Nedićevih ljudi, te da četnicima neće ništa.³⁵⁶ Ta se parola pokazala uspješnom jer im se većina pripadnika tamošnjih četničkih postrojba nije suprotstavila. Iznimka među četničkim zapovjednicima na tome području bio je Dragoslav Račić, koji je u vrijeme partizanskoga zauzimanja Milića zapovijedao četničkim bataljunima koji su držali Han Pijesak pod opsadom. Na vijest o dolasku partizana na područje koje se nalazilo pod Dangićevom vlašću, Račić je pozvao četničke snage raspoređene oko Han Pijeska da mu se pridruže u napadu na partizane. Međutim, većina četnika to je odbila uz argument da su „i partizani Srbi, a oni su pošli da se bore samo protiv ustaša”.³⁵⁷ Na Račićevu stranu, uz pripadnike njegove brigade, stao je samo Nedićev odred pod zapovjedništvom Bogdana Dakića, te je Račić s tim snagama, koje zajedno nisu imale više od 200 boraca, krenuo u napad na partizane.³⁵⁸

Račićeva skupina stigla je u Derventu, selo između Milića i Srebrenice, u zoru 17. ožujka, odnosno približno u isto vrijeme kada su partizani zauzeli Vlasenicu. Uz četnike koje je doveo sa sobom, Račić je u organizaciji napada na partizane mogao računati na Dangićeve četnike koji su se nalazili na području između Vlasenice i Srebrenice. U pismu u kojemu je Račiću zapovjedio napad na Miliće, Dangić je detaljno naveo raspored četničkih postrojba s kojima je Račić tom prilikom trebao surađivati. Bilo je riječ o četničkim posadama smještenim u Bratuncu, Skelanima

³⁵⁵ *Zbornik*, XIV/1, 330.-331.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁵⁶ Ta je parola potvrđena u Đurićevu i Trkljinu izvješću, ali je Momčilović iz nepoznata razloga prešućuje, te tvrdi da je partizanska promidžba bila usmjerena protiv „oficira, podoficira i žandarma”, odnosno časnika bivše policije i vojske Kraljevine Jugoslavije u redovima Dangićevih četnika. Momčilovićev opis događaja ne djeluje uvjerljivo jer su se jugoslavenski časnici u velikome broju nalazili i u partizanskim redovima, pa parola protiv njih nije imala previše smisla. Nasuprot tomu, Nedić je imao sasvim jasnu političku orijentaciju koja je uključivala suradnju s njemačkom vojskom, te ga se po toj osnovi i moglo napadati. *Zbornik*, XIV/1, 331.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁵⁷ *Zbornik*, XIV/1, 175.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³⁵⁸ *Zbornik*, XIV/1, 175.-176.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

te selima u neposrednoj okolini Milića: selu Lukac između Milića i Srebrenice, te selu Podgrac između Milića i Vlasenice.³⁵⁹

Dan 17. ožujka prošao je u međusobnome odmjeravanju snaga u kojemu se ni četnici ni partizani nisu usudili napasti. Međutim, u noći sa 17. na 18. ožujka Dakićev odred prešao je na partizansku stranu, dok se manja skupina lokalnih četnika iz Milića nakon što je to saznala samovoljno povukla.³⁶⁰ Tako se dio Račićeve brigade koji je s Dakićevim odredom bio zajedno na položajima našao u partizanskome okruženju. Nakon što su partizani nadjačali oslabljene Račićeve četnike, organizirani je otpor na četničkoj strani prestao, a masa četnika počela se povlačiti u smjeru sjeveroistoka, odnosno prema Drinjači. U tome okršaju, partizani su zarobili šesnaesticu pripadnika Račićeve brigade, te su ih nakon toga likvidirali.³⁶¹

Prelazak Dakićevih ljudi na partizansku stranu organizirao je Predrag Marković Alimpije, koji je zbog privremene odsutnosti Dakića preuzeo zapovjedništvo nad odredom. Po svemu sudeći, Marković je još ranije bio povezan s partizanima, te je očito u dogovoru s njima ušao u Nedićeve snage.³⁶² To se može zaključiti iz činjenice da je u narednome razdoblju, u partizanskome pokretu dobio važnu ulogu, preuzevši dužnost načelnika Operativnoga štaba za istočnu Bosnu,³⁶³ ustanove koju je Vrhovni štab osnovao početkom veljače 1942. godine radi stabilizacije partizanske vlasti nakon sloma Dangićevih četnika.³⁶⁴

Dangićevi četnici na čelu s Račićem povukli su se iz Milića u Drinjaču, gdje im se pridružio Dangić, koji je sa skupinom četnika kojom je neposredno zapovijedao stigao iz Bratunca. Ubrzo za njima, u selo Liješanj u neposrednoj blizini Drinjače stigli su partizanski izaslanici koji su četnicima ponudili prestanak sukoba uz uvjet da prihvate partizansko zapovjedništvo.³⁶⁵ Dangić nije pristao na partizanski zahtjev, te je 20. ožujka između partizana i

³⁵⁹ Tom prilikom Dangić spominje kako bi se napadu trebao pridružiti i četnički odred potpukovnika Matica iz Užica (BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 54-2759: Dangić Miletiću 16. 3. 1942.). Dangićeva zapovijed naslovljena je na kapetana Miletića, što je bio Račićev pseudonim. *Zbornik*, IV/35, 41., bilj. 5.

³⁶⁰ *Zbornik*, XIV/1, 331.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁶¹ *Zbornik*, XIV/1, 331.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁶² *Zbornik*, XIV/1, 176.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³⁶³ Nakon ukidanja Operativnoga štaba Marković je određen za zapovjednika partizanske Južno-moravske brigade, te je na toj dužnosti poginuo krajem 1943. godine na planini Konjuh. *Zbornik*, XIV/2, 776., bilj. 50.; U. Danilović, *Sjećanja*, knjiga 3, 168.

³⁶⁴ *Zbornik*, II/2, 313.: Vrhovni štab Romanijskom partizanskom odredom 4. 2. 1942.; *Zbornik*, II/2, 325.: Tito Tempu 6. 2. 1942.

³⁶⁵ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.

njegovih četnika „došlo do sukoba poviše Drinjače i kod Nove Kasabe”. Borba je vođena dva dana, odnosno do kraja 21. ožujka, kada su partizani četnike „potukli i razbili”.³⁶⁶

Nakon poraza veći se dio četnika povukao u Bratunac,³⁶⁷ mjesto udaljeno od Drinjače 18 km u smjeru juga,³⁶⁸ dok se manji dio njih skrivao po selima oko Drinjače. Od četničke skupine koja se povukla u Bratunac, veći je dio prešao Drinu i pobjegao u Srbiju kod Ljubovije,³⁶⁹ a samo je manji dio ostao u istočnoj Bosni. Također, u Srbiju su se povukle i četnici iz okolice Drinjače, koji su prešli u Srbiju kod Krupnja.³⁷⁰ Među četnicima koji su pobjegli u Srbiju bio je i Račić s pripadnicima svoje brigade.³⁷¹

Zapovjedništvo nad četnicima koji su ostali u istočnoj Bosni preuzeo je Dangićev brat Vojin, koji se smjestio u selu Šiljkovići u blizini Kravice.³⁷² Daljnjih sukoba između partizana i četnika nije bilo jer su partizani u četničkoj skupini Vojina Dangića uspjeli izazvati rascjep. Istaknutoga pripadnika te skupine, Peru Đukanovića, poznatoga po tome što je prethodno pratio Dangića u Beograd na sastanak s njemačkim generalom Baderom,³⁷³ partizani su pridobili na svoju stranu, te je Đukanović „pod petokrakom zvezdom i imenom »Čika Pera«” preuzeo dužnost partizanskoga zapovjednika u Drinjači.³⁷⁴ Drugi dio skupine Vojina Dangića koji nije htio slijediti Đukanovićev primjer, povukao se pod vodstvom Čede Filipovića u Skelane, središte istoimene općine smještene u najjužnijemu dijelu kotara Srebrenica, u kojem partizani nisu ni pokušali uspostaviti vlast.³⁷⁵ Nakon dolaska u Skelane, Filipović se povezo s Nedićevim snagama u Bajinoj Bašti, mjestu nasuprot Skelana na srbijanskoj obali Drine, od kojih je primao pomoć u oružju.³⁷⁶ Očito zbog procjene kako su partizani prejaki, Filipović ih nije ni pokušao napasti, nego se orijentirao na obranu mjesta koje je nadzirao.³⁷⁷

³⁶⁶ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.

³⁶⁷ *Zbornik*, XIV/2, 777.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³⁶⁸ *Zbornik*, XII/2, 333.: Izvod iz mjesečnog izvješća zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

³⁶⁹ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.

³⁷⁰ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4916: Izvješće Vojne krajine od 29. 3. 1942.

³⁷¹ *Zbornik*, XIV/2, 777.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³⁷² BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4916: Izvješće Vojne krajine od 29. 3. 1942. U izvješću Vojne krajine od 6. travnja Filipovića se pogrešno imenuje Milićevićem. (BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.) Međutim, iz Momčilovićeve izvješća Baćoviću, uočljivo je kako je Filipović njegovo pravo prezime. U tome slučaju Momčilovića se može smatrati pouzdanim jer je on Filipovića osobno poznao. *Zbornik*, XIV/1, 332.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁷³ *Zbornik*, XII/2, 116.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 5. 2. 1942.

³⁷⁴ *Zbornik*, XIV/2, 777.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

³⁷⁵ HR-HDA-223, kutija 93, 38816/42: Općina Skelani Kotarskoj oblasti Srebrenica 17. 10. 1942.

³⁷⁶ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

³⁷⁷ U pismu Vrhovnomu štabu od 31. ožujka Vukmanović je naveo da su četnici u Skelanima neodlučni i da čekaju daljnji razvoj situacije. *Zbornik*, IV/4, 107.: Tempo Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.

Izostankom pokušaja da se Filipovića privuče u redove partizana, može se zaključiti kako je Đukanović bio jedini istaknuti Dangićev suradnik koji je prešao na partizansku stranu. Međutim, s obzirom na to da su se svi drugi zapovjednici četničkih postrojba koji su Dangića prihvaćali kao svojega zapovjednika, osim Filipovića, povukli u Srbiju ili sakrili, Đukanovićev prelazak pokazao se ključnim jer je tako potvrđena partizanska parola kako njihov dolazak nije usmjeren protiv lokalnih četnika, nego samo protiv Nedićevih snaga i onih koji s njima surađuju.³⁷⁸

Prema tome, Đukanovićev prelazak na partizansku stranu bio je pokazatelj da su partizani područje koje je prethodno nadzirao Dangić osvojili ne samo na vojnoj razini nego i da su njime politički zavladao. Kao posljedica toga, Dangić je do kraja ožujka ostao bez postrojba koje je samo dva tjedna prije smatrao svojim, čime je praktički ostao bez „snaga za borbu” uz iznimku Filipovićevih četnika i male skupine koju je sobom poveo u Srbiju.³⁷⁹

Tijekom borba pokazao je kako su partizani bili jači od četnika, usprkos tomu što su četnici bili višestruko brojniji.³⁸⁰ Međutim, kvantitativna prednost četnika nije ni u jednoj od bitaka od Milića do Nove Kasabe došla do izražaja jer su četničke postrojbe bile povezane sa svojim matičnim mjestima, dok se najveći dio njihovih snaga,³⁸¹ odnosno ukupno sedam četničkih bataljuna, nalazio na položajima oko Han Pijeska.³⁸² Uslijed toga, Dangić je u bitci kod Nove Kasabe raspolagao s manjim dijelom četnika koji su priznavali njegovo zapovjedništvo. Uz Račićevu brigadu, koja je prethodno pretrpjela teške udarce nakon prelaska Dakićeva odreda na stranu partizana, Dangić je pod svojim neposrednim zapovjedništvom imao približno 800 četnika,³⁸³ što je bilo nedovoljno da se odupre partizanima koji su ga tom prilikom napali s približno 2000 boraca.³⁸⁴

Zapovjedništvo nad četnicima u okolici Han Pijeska nakon odlaska Račića preuzeo je Milorad Momčilović, drugi istaknuti pripadnik Ravnogorskoga četničkog pokreta prisutan na

³⁷⁸ *Zbornik*, XIV/1, 175.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 183.: Trklja Mihailoviću u drugoj polovici ožujka 1942.

³⁷⁹ *Zbornik*, XIV/1, 191.: Izvod iz knjige primljenih telegrama u Mihailovićevom stožeru od 19. 3. do 18. 4. 1942.

³⁸⁰ Prema podacima s kojima je raspolagao Mihailović, Dangić je pod svojim zapovjedništvom imao 4500 četnika, dok se s druge strane nalazilo 2000 partizana. *Zbornik*, XIV/1, 191.: Izvod iz knjige primljenih telegrama u Mihailovićevom stožeru od 19. 3. do 18. 4. 1942.

³⁸¹ *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³⁸² *Zbornik*, XIV/1, 331.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁸³ *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³⁸⁴ *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 191.: Izvod iz knjige primljenih telegrama u Mihailovićevom stožeru od 19. 3. do 18. 4. 1942.

Dangićevo području. Međutim, Momčilović je ubrzo nakon Račićeva odlaska prema Milićima samovoljno napustio svoj položaj,³⁸⁵ te su napadi na posadu u Han- Pijesku ubrzo prestali. Najvjerojatniji razlog Momčilovićeva bijega bio je u tome što su se njegovim četnicima približili partizani, koji su stigli iz Vlasenice. S obzirom na to da su četnici kojima je zapovijedao isticali kako se neće boriti protiv partizana, Momčilović je procijenivši da bi ga partizani mogli zarobiti pobjegao u smjeru istoka, odnosno prema Srebrenici.³⁸⁶ Njegov je bijeg uslijedio najvjerojatnije dan ili dva nakon Račićeva odlaska jer su u okolicu Han Pijeska partizani stigli 17. ožujka.³⁸⁷ Nedugo po njihovu dolasku, četiri od sedam četničkih bataljuna koji su napadali Han Pijesak prihvatili su partizansko zapovjedništvo, dok su se druga tri povukla u nepoznatome smjeru.³⁸⁸ Nakon toga, partizani su jednoga od četiriju četničkih bataljuna koja su prešla na njihovu stranu uključili u sastav Birčanskoga partizanskog odreda,³⁸⁹ čije su snage držale položaje prema Kladnju.³⁹⁰ Kao posljedica tih događaja, u samo se nekoliko dana u okolici Han Pijeska broj četnika znatno smanjio. Premda je četnicima na položajima oko Han Pijeska pridružen jedan partizanski bataljun, čime je ta partizansko-četnička skupina imala 800 boraca,³⁹¹ njihova je snaga bila vidljivo slabija u odnosu na prethodno razdoblje kada je Han Pijesak pod opsadom držalo 1500 četnika.³⁹²

Gotovo dvostruko manji broj boraca nije mogao zauzeti Han Pijesak, nego je njegova zadaća bila „da drži neprijatelja”,³⁹³ odnosno da posadi Han Pijeska ne dopusti prodor na okolno područje. Kao posljedica toga došlo je do nezadovoljstva među tamošnjim četnicima, na što je Vrhovni štab upozoren od Vukmanovića, koji je u izvješću od 31. ožujka naglasio da „čitav

³⁸⁵ U izvješću Bačoviću Momčilović je svoj odlazak pokušao opravdati opravdanjem da se povukao radi toga da se odupre partizanima. Međutim, njegov opis događaja ne djeluje uvjerljivo jer u svojem izvješću prešućuje razdoblje od sredine ožujka do početka travnja. *Zbornik*, XIV/1, 331.: Momčilović Bačoviću 7. 6. 1942.

³⁸⁶ Taj je zaključak moguće donijeti na temelju Momčilovićeva izvješća u kojem navodi da „oficirima”, odnosno časnicima bivše vojske Kraljevine Jugoslavije raspoređenima u četničke bataljune nisu mogli organizirati djelotvoran otpor partizanskim postrojbama jer se pripadnici tih bataljuna nisu htjeli suprotstaviti partizanima. S obzirom na to da je i on sam bio časnik vojske Kraljevine Jugoslavije, naveden se podatak odnosio i na njega. *Zbornik*, XIV/1, 331.: Momčilović Bačoviću 7. 6. 1942.

³⁸⁷ *Zbornik*, IV/3, 325.: Zapovijed Proleterske udarne grupe od 17. 3. 1942.

³⁸⁸ Prema Momčilovićevim podacima, nakon Račićeva odlaska u smjeru Milića, u okolici Han Pijeska nalazili su se Derventski, Milički, Olovski, Vlasenički, Zalukovički te Prvi i Drugi planinski četnički bataljun. Od njih su Derventski, Milički, Vlasenički i Zalukovički četnički bataljuni prešli na partizansku stranu. *Zbornik*, IV/4, 109.: Tempo Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 331.: Momčilović Bačoviću 7. 6. 1942.

³⁸⁹ U sastav Birčanskoga partizanskog odreda uključen je Zalukovički četnički bataljun. *Zbornik*, IV/4, 109.: Tempo Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.

³⁹⁰ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

³⁹¹ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

³⁹² *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

³⁹³ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

narod i svi borci očekuju sada da ćemo likvidirati Han-Pijesak”.³⁹⁴ Međutim, nezadovoljstvo nije dovelo do pobune, najvjerojatnije iz straha od odmazde, odnosno zbog procjene zapovjednika triju četničkih bataljuna raspoređenih oko Han Pijeska da su partizani jača strana.³⁹⁵

Prema tome, iz navedenih događaja očito je kako napadi četnika na posadu u Han Pijesku prestali usporedno s uspostavom partizanske vlasti u Vlasenici i preuzimanjem nadzora nad četničkim bataljunima oko Han Pijeska. Posljednji zabilježeni napad bio je onaj izveden 19. ožujka. Doduše, četnici su i nakon toga Han Pijesak držali pod opsadom, te se opskrba tamošnje posade obavljala zrakoplovom, ali novi napadi više nisu zabilježeni,³⁹⁶ što je izmorenoj posadi Han Pijeska omogućilo nužan predah od borba. Za razumijevanje razloga zašto su partizani tako postupali, nužno je uzeti u obzir koje je ciljeve vodstvo partizanskoga pokreta pokušalo ostvariti napadom na Dangićeve četnike.

9.5. Ciljevi partizanskoga napada na četnike u istočnoj Bosni

Partizanski napad na četnike izveden sredinom ožujka u tjedan dana uspio je slomiti Dangićevo vlast na teritoriju srebreničkoga, vlaseničkoga i zborničkoga kotara uz iznimku uskoga prostora oko Skelana. Dangićevim porazom partizanski je utjecaj do kraja ožujka proširen na područje na kojemu dotad partizanskih snaga uopće nije bilo.³⁹⁷

Međutim, uspostava vlasti na tome području partizanima nije bila cilj, nego sredstvo za obnovu svojega utjecaja u zapadnoj Srbiji.³⁹⁸ Odluka o prodoru u zapadnu Srbiju preko istočne

³⁹⁴ *Zbornik*, IV/4, 107.: Tempo Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.

³⁹⁵ Na taj zaključak upućuje dio Momčilovićeve izvješća, u kojemu on navodi kako je nakon partizanskih likvidacija istaknutih četnika s vlaseničkoga područja „narodu bilo jasno da komunisti nisu braća ali, osim pojedinaca, niko nije hteo sa njima borbu i to iz praktičnih razloga”. *Zbornik*, XIV/1, 332.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

³⁹⁶ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 386.

³⁹⁷ Srebrenički i zbornički kotar od početka oružane pobune u istočnoj Bosni u ljeto 1941. godine bio je prostor izvan partizanskoga utjecaja, dok se na teritoriju vlaseničkoga kotara nalazio Birčanski partizanski odred. Međutim, njegov je utjecaj bio ograničen isključivo na područje Birča, dok je preostali dio vlaseničkoga kotara bio pod utjecajem četnika.

³⁹⁸ Uredništvo Titovih sabranih djela taj je plan opisalo na sljedeći način: „Vrhovni štab se nosio mišlju da uputi jače snage iz istočne Bosne i Sandžaka u Srbiju da bi ponovo oživjele ustanak i pomogle partizanskim jedinicama koje su tamo ostale poslije povlačenja Vrhovnog štaba i glavnine srpskih partizanskih odreda u Sandžak i istočnu Bosnu. Vjerovalo se da će kriza u Srbiji biti brzo prebrođena i da će se prilike do proljeća poboljšati (...)” (J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 228., bilj. 13.). Na sličan način taj je plan opisan i u monografiji Prve proleterske brigade: „Vrhovni štab se nadao da će, možda, već krajem marta ili početkom aprila sazrijeti situacija za prodor partizana u Srbiju.” (M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, 48.). Premda je dugi niz godina u jugoslavenskoj historiografiji plan prodora u Srbiju bio prešućivan, takvo se stanje promijenilo nakon Titove smrti 1980. godine. Otdad je jedna skupina jugoslavenskih povjesničara, među kojima su najistaknutiji bili Vladimir Dedijer i Branko Petranović iz Srbije, te Dušan Bilandžić iz Hrvatske, u svojim radovima isticala kako je Tito, „zbog problema u istočnoj Bosni”,

Bosne donesena je u prvim danima veljače, odnosno neposredno nakon dolaska Prve proleterske brigade u Foču. Prodor u zapadnu Srbiju bio je zamišljen tako da glavne partizanske snage zauzmu središnji dio istočne Bosne koji je – promatrano sa srbijanske obale Drine – obuhvaćao područje od Loznice na sjeveru do Ljubovije na jugu. Tamo je trebao biti ostvaren kontakt s dvjema postrojbama srbijanskih partizana – Podrinskim i Valjevskim partizanskim odredom – koje su partizanima iz istočne Bosne trebale pomoći pri prelasku Drine.³⁹⁹

Za odluku partizanskoga vodstva o prodoru u zapadnu Srbiju postojala su dva osnovna razloga. Prvi je razlog bio političke naravi. Tijekom jeseni 1941. godine taj je prostor bio najjače partizansko uporište na području bivše Kraljevine Jugoslavije, na kojemu su se nalazile najvažnije političke i vojne ustanove partizanskoga pokreta. Također, na povratku u zapadnu Srbiju inzistirala je većina partizanskih boraca koja se nalazila u Prvoj proleterskoj brigadi jer je podrijetlom bila od tamo.⁴⁰⁰ Drugi je razlog bio problem nedostatka hrane u dijelu istočne Bosne koji su partizani zauzeli. Naime, nakon uspostave vlasti u fočanskome i čajničkome kotaru, partizansko se vodstvo suočilo s problemom nestašice hrane.⁴⁰¹ S obzirom na to da je isti problem bio prisutan i na okolnome području, odnosno u istočnoj Hercegovini,⁴⁰² kraće je vrijeme aktualan bio plan prodora u Bosansku Posavinu,⁴⁰³ koja je bila poznata kao prostor u kojemu toga

planirao povratak u Srbiju kako bi tamo sačekao sovjetsku Crvenu armiju. Prema interpretaciji navedenih autora, partizansko vodstvo na čelu s Titom početkom 1942. godine bilo je uvjereno da je kraj rata blizu i da će sovjetska vojska brzo zauzeti Srbiju. Nikola Anić, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske*, Multigraf Marketing / Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2005., 44.-45., 81.

³⁹⁹ U pismu „drugoj Veljku”, odnosno Milovanu Đilasu od 5. veljače 1942. Tito je naveo kako će uspostava sigurne veze s partizanima u Srbiji biti moguća „ako uspemo da zaposednemo teritoriju sa bosanske strane uz Drinu, u pravcu Ljubovije i Loznice”. „U tom slučaju”, naglasio je Tito, „mogli bismo neposredno doći u vezu sa našima iz Valjevskog i Podrinskog odreda, kao i sa Glavnim štabom za Srbiju”. *Zbornik*, II/2, 319.: Tito drugoj Veljku 5. 2. 1942.

⁴⁰⁰ Jovo Radovanović, „Ratko Sofijanić”, *Vojnici revolucije*, I., Narodna armija, Beograd, 1980., 187.-188.

⁴⁰¹ U pismu Durmitorskomu odredu sredinom veljače, Vrhovni je štab naveo da se u Foči „u pogledu hrane (...) osjeća oskudica”, jer su sve „opustošile četničke bande” (*Zbornik*, II/2, 346.: Vrhovni štab Durmitorskom partizanskom odredu 14. 2. 1942.). Taj je problem partizansko vodstvo pokušalo riješiti na način da se rakija i duhan, koji su zaplijenjeni u Foči u velikim količinama, pokuša zamijeniti za hranu sa sandžačkoga područja. Takvu je razmjenu Vrhovni štab ponudio zapovjedništvu Crnogorsko-sandžačkoga partizanskog odreda, ali ona po svemu sudeći nije prihvaćena. *Zbornik*, II/2, 324.: Vrhovni štab Crnogorsko-sandžačkom odredu 5. 2. 1942.

⁴⁰² U drugoj polovini srpnja 1942. godine problem gladi kao ključni problem političkoga održanja četničkog utjecaja naveo je Dobroslav Jevđević, napisavši da će u siječnju 1943. godine cijela Hercegovina i istočna Bosna „ostati bez hrane”. Kao jedno od rješenja on je predložio napad na Foču, Goražde, Ustipraču i Višegrad kako bi se mogla dovesti hrana iz Srbije i Sandžaka. Kao alternativu tomu Jevđević je naveo prihvatanje hrane od vlasti NDH, ali je to odbio uz napomenu da je preduvjet za to moralna kapitulacija, pod čime je najvjerojatnije podrazumijevao priznavanje NDH od strane četnika. *Zbornik*, XIV/1, 472.: Dobroslav Jevđević Petru Baćoviću u drugoj polovici srpnja 1942.

⁴⁰³ *Zbornik*, IV/4, 134.: Miljenko Operativnom štabu za istočnu Bosnu 3. 4. 1942.

problema nema.⁴⁰⁴ Međutim, od prodora u Bosansku Posavinu odustalo se zbog nepostojanja partizanskih snaga na tome području.⁴⁰⁵ Nakon toga, donesena je odluka o prodoru u zapadnu Srbiju kao najoptimalnije rješenje za izlaz iz postojeće situacije.

Glavna prepreka provedbi plana o prodoru u zapadnu Srbiju preko istočne Bosne bila je okolnost da je dio istočnobosanskoga područja na kojemu se trebao izvršiti prodor u Srbiju bio pod nadzorom četničkih snaga Jezdimira Dangića. Štoviše, središte Dangićeve vlasti bio je Bratunac,⁴⁰⁶ mjesto koje je zbog činjenice da se nalazi nasuprot Ljuboviji bilo najpogodnije za prelazak Drine. Stoga je partizansko vodstvo odlučilo napasti Dangićeve četnike sa svojim najjačim postrojbama i nakon uspostave svoje vlasti na tome području izvršiti prodor u Srbiju. Povezanost između napada na Dangićeve četnike i prodora u zapadnu Srbiju uočljiva je iz pisma Josipa Broza Tita Glavnomu štabu za Srbiju. U tome pismu, napisanome u drugoj polovini veljače 1942. godine, Tito je naglasio:

„Što se tiče slanja pomoći vama, to je momentalno nemoguće dok ne izvršimo čišćenje čitavog terena koga imamo u planu. Kada bude to izvršeno, tada ćemo prebaciti nekoliko bataljona na vaš teren.”⁴⁰⁷

Pojam „čišćenje terena” bio je naziv za predstojeći napad na četnike u istočnoj Bosni, koji je imao dvije razine – političku i vojnu. Slamanje četničkoga utjecaja na političkoj razini trebalo je uslijediti nakon vojnoga poraza četnika, te je Tito njegovu provedbu povjerio Operativnomu štabu za istočnu Bosnu. To se može zaključiti iz Titova pisma Vukmanoviću u kojemu je navedeno sljedeće:

„Mi smo ovde rešili da se čitav Operativni štab Istočne Bosne prebaci na onaj teren gde ste vi pre bili. Tamo ide Seljo, Crni, Uglješa i Jereta. Oni su dobili od nas tačne upute za rad.

⁴⁰⁴ Prema podacima s kojima su raspolagale vlasti NDH, od bosanskih kotareva u ljeto 1941. godine „vlastite hrane u dovoljnoj mjeri ili dapače viškova imali (su) samo Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Sanski Most, Prnjavor, Bijeljina, Derventa i Doboje”, odnosno kotarevi na sjevernome i zapadnome dijelu bosanskoga prostora. Ostalo bosansko područje ovisilo je o hrani koju se dovozilo željezničkom prugom preko Broda na Savi i Doboja do Sarajeva. Međutim, dostava hrane nije bila redovita zbog dvaju razloga. Prvi je bila oružana pobuna u okolicu Doboja, koja je prouzročila prekid te važne željezničke pruge, a drugi manjak vagona za transport hrane. Ivo Goldstein, „Bosanskohercegovački Hrvati za vrijeme Drugog svjetskog rata (kao dio hrvatskog nacionalnog korpusa)”, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006., 116.

⁴⁰⁵ *Zbornik*, IV/4, 134.: Miljenko Operativnom štabu za istočnu Bosnu 3. 4. 1942.

⁴⁰⁶ *Zbornik*, XIV/2, 775.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

⁴⁰⁷ *Zbornik*, II/2, 407. Titovo pismo Glavnomu štabu za Srbiju najvjerojatnije je napisano 20. veljače, odnosno isti dan kada i pismo upućeno Vukmanoviću. To se može zaključiti iz činjenice da je dan prije, 19. veljače, u Vrhovni štab stigao kurir Glavnoga štaba za Srbiju. *Zbornik*, II/2, 401.: Tito Tempu 20. 2. 1942.

Njihovo prisustvo tamo je zaista neophodno i od velike važnosti zbog suzbijanja ponovne četničke propagande i njihove likvidacije.”⁴⁰⁸

Prostor gdje se Vukmanović prethodno nalazio, bilo je područje Romanije, dok su navedena četiri partizanska dužnosnika bili Titovi bliski suradnici i jedan prebjeg s četničke strane. Slobodan Princip Seljo bio je načelnik Glavnoga štaba za Bosnu i Hercegovinu, te jedan od potpisnika sporazuma o suradnji s istočnobosanskim četnicima ujesen 1941. godine.⁴⁰⁹ Sreten Žujović Crni bio je predratni član CK KPJ i jedan od Titovih najbližih suradnika. Uglješa Danilović bio je član Pokrajinskoga komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu,⁴¹⁰ najvišega partijskog tijela na području Bosne i Hercegovine. Stevo Eleta zvani Jereta bio je pripadnik Dangićevih četnika, koji je prešao na partizansku stranu.⁴¹¹ Njima se četvorici naknadno, kao peti član toga štaba, pridružio Predrag Marković, zamjenik zapovjednika Nedićeva odreda poslanoga u pomoć Dangićevim četnicima.⁴¹²

Zadaća Operativnoga štaba za istočnu Bosnu bila je ustrojiti dobrovoljačku vojsku u središnjemu dijelu istočne Bosne nakon što partizanske snage vojno poraze četnike. Dobrovoljačka vojska bila je zasebna formacija partizanskoga pokreta pod vodstvom Vrhovnoga štaba, koja je ustrojena na teritoriju čajničkoga i fočanskoga kotara od bivših četnika s toga područja.⁴¹³ Osim na političkoj razini, dobrovoljci su se od partizana razlikovali i po odorama, jer na svojim kapama nisu imali crvenu petokraku zvijezdu, nego nacionalnu (srpsku) trobojnicu.⁴¹⁴ Krajem veljače ustrojene su dvije dobrovoljačke postrojbe. Dana 22. veljače osnovan je Čajnički dobrovoljački bataljun tako što je Jurišni četnički bataljun Gojka Krezovića izuzet iz formacijskoga sastava Durmitorskoga partizanskog odreda,⁴¹⁵ a dva dana poslije, 24. veljače, od četničkih snaga iz Čelebića, mjesta u južnome dijelu fočanskoga kotara, formiran je Fočanski

⁴⁰⁸ *Zbornik*, II/2, 398.: Tito Tempu 20. 2. 1942.

⁴⁰⁹ *Zbornik*, XIV/1, 29.-30.: Sporazum između Glavnog štaba NOPO za BiH i Vojno-četničkog odreda.

⁴¹⁰ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 309., 336.

⁴¹¹ V. Dedijer, *Dnevnik*, I., 129.

⁴¹² *Zbornik*, XIV/2, 776., bilj. 50.; U. Danilović, *Sjećanja*, knjiga 3, 168.

⁴¹³ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 281., bilj. 654. Najjasniji primjer značenja termina „dobrovoljačka vojska” sadržan je u tekstu Vrhovnoga štaba Kraljevačkomu bataljunu od 27. siječnja: „Upamtite: nikakvih četničkih formacija, izvan dobrovoljačke vojske, nećemo trpiti na našim frontovima. To treba da je svakome jasno. Inače, sve jedinice koje se ne budu podvrgavale našoj komandi i naredjenjima treba razoružati.” *Zbornik*, II/2, 274.: Vrhovni štab IV. bataljuna Prve proleterske brigade 27. 1. 1942.

⁴¹⁴ *Zbornik*, IV/4, 97.: Vrhovni štab Rogatičkom dobrovoljačkom odredu 21. 3. 1942.; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 281., bilj. 658.

⁴¹⁵ *Zbornik*, IV/35, 64., bilj. 9.

dobrovoljački odred.⁴¹⁶ Na isti način kao i u čajničkome i fočanskome kotaru, nakon sloma Dangićeve vlasti u drugoj polovini ožujka osnovani su Srebrenički i Vlasenički dobrovoljački odred.⁴¹⁷ Svrha nastanka dobrovoljačkih postrojba bila je pridobivanje istočnobosanskih četnika na partizansku stranu. S obzirom na to da se to nije moglo provesti na neposredan način, odnosno njihovim uključivanjem u postojeće istočnobosanske partizanske postrojbe, partizansko je vodstvo preko koncepta dobrovoljačke vojske omogućilo četnicima da zadrže svoj politički identitet ako su spremni prihvatiti zapovijedi Vrhovnoga štaba. Prema tome, dobrovoljačke snage imale su svoju neposrednu vojnu ulogu jer su nadzorom prostora koji su prethodno zauzeli partizani omogućivale partizanima da bojno djeluju na okolnome području.

Slamanje Dangićeve vlasti na vojnoj razini bilo je povjereno partizanskim postrojbama u koje je Vrhovni štab imao najviše povjerenja. Od njih je ustrojena taktička skupina pod nazivom „Proleterska udarna grupa”⁴¹⁸, u koju su uključena tri bataljuna Prve proleterske brigade i Druga proleterska brigada, partizanska postrojba stvorena krajem veljače „od najboljih srpskih partizanskih bataljuna koji nisu ušli u I proletersku brigadu”.⁴¹⁹

Tri bataljuna iz Prve proleterske brigade uključena u napad na četnike bili su II. crnogorski, III. kragujevački i VI. beogradski bataljun.⁴²⁰ Druga proleterska brigada u svojem sastavu imala pet bataljuna s ukupno 900 partizana,⁴²¹ koji su se do sredine veljače nalazili u Novoj Varoši, te su se od tamo povukli na područje pod nadzorom Vrhovnoga štaba nakon što ih je napala talijanska vojska uz pomoć Nedićevih snaga i lokalnih četnika.⁴²² Zapovjednikom brigade imenovan je Ratko Sofijanić, dok su politički komesar i načelnik štaba postali Milinko Kušić i Pavle Ilić Veljko. Sofijanićev zamjenik bio je Ljubodrag Đurić, a Kušićev Spasenija Cana Babović.⁴²³

⁴¹⁶ *Zbornik*, II/2, 437.-438.: Tito Tempu 23. 2. 1942.; *Zbornik*, IV/3, 231.-233.: Zapovijed Vrhovnog štaba od 24. 2. 1942.

⁴¹⁷ *Zbornik*, IV/4, 109.: Glavni štab za BiH Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.

⁴¹⁸ *Zbornik*, IV/3, 325.: Zapovijed Proleterske udarne grupe od 17. 3. 1942.; M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, 49.

⁴¹⁹ *Zbornik*, II/2, 398.-399.: Tito Tempu 20. 2. 1942. Službeno formiranje Druge proleterske brigade izvršeno je 1. ožujka 1942. u Čajniču, te se zato taj datum obilježava kao njezin dan nastanka. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 295.

⁴²⁰ *Zbornik*, II/3, 62.: Vrhovni štab Prvoj proleterskoj brigadi 6. 3. 1942.

⁴²¹ *Zbornik*, II/2, 379.: Tito Veljku 18. 2. 1942.

⁴²² *Zbornik*, II/2, 356.: Veljkovo izvješće od 14. 2. 1942.

⁴²³ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 66.: Zapovijed o osnivanju Druge proleterske brigade bez datuma.

Pripadnici Druge proleterske brigade imali su solidno ratno iskustvo stečeno tijekom jeseni 1941. godine,⁴²⁴ pri čemu su im četnici bili glavni protivnik. Nasuprot tomu, sa snagama NDH nisu se dotad susreli, te su o njima imali tek nejasnu predodžbu. Ta okolnost bila je presudan razlog da im Vrhovni štab povjeri glavnu ulogu u provedbi napada na Dangićeve četnike, jer ni vodstvu ni pripadnicima te brigade sukob s četnicima uz istodobno izbjegavanje okršaja sa snagama NDH nije bio problem.

Naime, u planu Vrhovnoga štaba o slamanju Dangićeve vlasti i susljednome prodoru u Srbiju naglašeno je da se pod svaku cijenu trebaju izbjegavati sukobi sa snagama NDH koje su se nalazile na tome području. U zapovijedi Drugoj proleterskoj brigadi to je formulirano tvrdnjom da su se postrojbe NDH dosad držale posve obrambeno,⁴²⁵ čime je implicirano da ih nema smisla napadati, nego se treba orijentirati na slamanje četničkoga utjecaja. Ista misao, ali u još jasnijemu obliku, ponovljena je u zapovijedi III. kragujevačkomu bataljunu Prve proleterske brigade, te je glasila ovako:

„Na putu borbu ne smijete primati.”⁴²⁶

Za razliku od Prve i Druge proleterske brigade, takvu vrstu borbe istočnobosanski partizani nisu bili spremni prihvatiti. Uz to što su za partizanske postrojbe ustrojene od boraca porijeklom iz istočne Bosne snage NDH bile glavni protivnik,⁴²⁷ mogućnost sukoba s bilo kojom naoružanom skupinom sastavljenom od Srba bila im je neprihvatljiva i samim time isključena. Partizansko je vodstvo toga bilo svjesno,⁴²⁸ te je zato štabovima istočnobosanskih partizanskih odreda prešutjelo plan napada na Dangićeve četnike.

⁴²⁴ Tijekom jeseni 1941. godine bataljuni od kojih je nastala Druga proleterska brigada nalazili su se u sastavu Čačanskoga, Šumadijskoga i Užičkoga partizanskog odreda. *Zbornik*, II/3, 56., bilj. 3.

⁴²⁵ *Zbornik*, II/3, 22.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 3. 3. 1942.

⁴²⁶ *Zbornik*, II/3, 47.: Vrhovni štab III. bataljuna Prve proleterske brigade 5. 3. 1942.

⁴²⁷ Najočitiiji pokazatelj toga bio je zahtjev Rade Hamovića, zapovjednika Kalinovičkoga partizanskog odreda, da se napadne Borač, skup sela sjeverno od Gacka koja su bila snažno uporište vlasti NDH na području jugoistočne Bosne i sjeverne Hercegovine. Prvi Hamovićev zahtjev, upućen početkom siječnja 1942. godine, u Vrhovnome je štabu odbijen uz opravdanje da bi takva akcija bila „iluzorna sve dok se predio Foča – Goražde ne očisti od četnika” (*Zbornik*, II/2, 196.: Vrhovni štab Kalinovičkom odred 8. 1. 1942.). Napad na Borač odgađan je nekoliko puta, te je proveden 17. travnja 1942., odnosno više od tri mjeseca nakon što je Hamović zatražio dopuštenje da ga se napadne. Vladimir Šumanović, „Kronologija događaja na području kotara Gacko od četničkog zauzimanja Foče u prosincu 1941. do Operacije Foča krajem travnja 1942. (dalje: Kronologija događaja)”, *Polemos*, god. XVIII., br. 35., 2015., 41.-43.

⁴²⁸ U pismu Milovanu Đilasu Tito je naveo da je većina pripadnika istočnobosanskih partizanskih postrojba otvoreno govorila da se neće boriti „protiv nedićevaca”. *Zbornik*, II/2, 320.: Tito drugu Veljku 5. 2. 1942.

Premda je Vrhovni štab imao svakodnevnu komunikaciju sa štabovima Birčanskoga, Kalinovičkoga i Romanijskoga partizanskog odreda, o planu za napad na Dangićeve četnike nije ih obavijestio, premda su se operativna područja Birčanskoga i Romanijskoga partizanskog odreda nalazila neposredno uz prostor kojim su vladali Dangićeve četnici.

Međutim, s obzirom na to da se dolazak velike skupine partizana iz smjera juga nije mogao prikriti od pripadnika tih odreda, kao i zbog toga što je Proleterskoj udarnoj grupi radi jednostavnijega snalaženja bilo nužno osigurati vodiče, Vrhovni je štab obavijestio zapovjedništva Birčanskoga i Romanijskoga partizanskog odreda da treba pripremiti smještaj partizanima koji će doći na njihovo područje, ali im nije naveo s kojim ciljem dolaze. Prikrivanje napada na Dangićeve četnike članovima štaba tih dvaju partizanskih odreda vidljivo je iz zapovijedi Drugoj proleterskoj brigadi i III. kragujevačkomu partizanskom bataljunu Prve proleterske brigade.

U tim se zapovijedima opisuje put kojim se trebaju kretati prilikom napada na Dangićeve četnike, te im je u tome kontekstu zapovijedeno da uspostave kontakt s pripadnicima navedenih dvaju odreda. U zapovijedi Drugoj proleterskoj brigadi spominje se Birčanski partizanski odred, ali isključivo „kao prihvat i baza za partizane”, no ne i kao postrojba koja će sudjelovati u napadu na četnike.⁴²⁹ Izuzimanje Birčanskoga partizanskog odreda iz pothvata takve važnosti nije se moglo objasniti njegovom zauzetošću nekom drugom zadaćom jer su pripadnici toga odreda Drugoj proleterskoj brigadi trebali pomoći u smještaju. Također, zbog iznimne borbenosti koju su birčanski partizani pokazali tijekom Operacije Romanija, njihovo bi sudjelovanje u napadu na Dangićeve četnike bio velik doprinos. Prema tome, prikrivanje stvarnoga razloga dolaska Druge proleterske brigade vodstvu Birčanskoga partizanskog odreda moglo je imati samo jedan razlog – procjenu da napad na Dangićeve četnike ni zapovjedništvo ni pripadnici toga odreda ne bi podržali. Na isti se način može objasniti zapovijed Vrhovnoga štaba III. kragujevačkomu partizanskom bataljunu, u kojoj je navedeno kako se treba povezati s partizanima u Gučevu,⁴³⁰ selu u blizini Rogatice. Premda se to selo nalazilo u blizini sela Nehorići, gdje je bio smješten štab Romanijskoga partizanskog odreda,⁴³¹ sudjelovanje pripadnika toga odreda u napadu na Dangićeve četnike nije spomenuto u toj zapovijedi.⁴³²

⁴²⁹ *Zbornik*, II/3, 21.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 3. 3. 1942.

⁴³⁰ *Zbornik*, II/3, 47.: Vrhovni štab Kragujevačkom bataljunu Prve proleterske brigade 5. 3. 1942.

⁴³¹ *Zbornik*, IV/3, 500.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

⁴³² *Zbornik*, II/3, 47.-48.: Vrhovni štab Kragujevačkom bataljunu Prve proleterske brigade 5. 3. 1942.

Dakle, iz navedenih zapovijedi Vrhovnoga štaba u kojima su dane upute partizanskim postrojbama određenima za sudjelovanje u napadu na Dangićeve četnike, uočljivo je da su u provedbu toga plana bili uključeni i pripadnici dvaju istočnobosanskih partizanskih odreda, ali tako da oni nisu ni znali u čemu sudjeluju.

Po svemu sudeći, Vrhovni je štab napad na Dangićeve četnike uspio prikriti od birčanskih i romanijskih partizana tako što im je dolazak velike partizanske skupine prikazao kao pomoć u borbi protiv snaga NDH. Naime, usporedno s pripremama Vrhovnoga štaba za napad na Dangićeve četnike trajala je opsada Rogatice,⁴³³ pa se dolazak Proleterske udarne skupine mogao objasniti kao pomoć tamošnjim četnicima u pokušaju zauzimanju toga mjesta.⁴³⁴ Takva teorija nije bila neuvjerljiva jer sukoba četnika i partizana na rogatičkome području nije bilo, te su pojedini četnički zapovjednici s toga područja partizansku stranu pozivali na sklapanje sporazuma. Primjerice, početkom veljače poruku o suradnji partizanskoj je strani uputio Radivoje Kosorić, istaknuti četnik iz okolice Rogatice i samoproглаšeni „komandant bosanskoga ustanka”.⁴³⁵ Kosorićevo stajalište tada nije bila iznimka jer je sličan odnos prema partizanima imala i većina Dangićevih četnika, što je došlo do izražaja kada su odbili zapovijed Dragoslava Račića da prekinu opsadu Han Pijeska i krenu u napad na partizane u Milićima.⁴³⁶

Na temelju toga, može se zaključiti kako dolazak Proleterske udarne skupine na teritorij rogatičkoga i vlaseničkoga kotara tamošnji partizani i znatan dio lokalnih četnika nisu doživjeli prijatnju, nego kao pojačanje svojim snagama. Jedino se tako može objasniti činjenica da se proleterskim bataljunima pri njihovu kretanju od Goražda, odnosno rubnoga dijela partizanskog područja, do Milića, uporišta Dangićevih četnika koje su prvo napali, nijedna četnička postrojba nije suprotstavila.

Kako bi došli do Milića, Proleterska udarna skupina morala je prijeći preko rogatičkoga kotara, koji je tada, uz iznimku kotarskoga središta i većih općinskih mjesta poput Prače i Sokolca, bio pod nadzorom četnika i partizana. Početkom ožujka Romanijski partizanski odred nadzirao je zapadni dio rogatičkoga kotara, a od većih je mjesta uspostavio vlast u Renovici, mjestu na željezničkoj pruzi Sarajevo – Višegrad, iz koje je početkom veljače potisnuo tamošnju

⁴³³ Prema njemačkim podacima, Rogatica je od 10. ožujka 1942. bila opkoljena. *Zbornik*, XII/2, 313.: Operativna skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁴³⁴ Prema podacima Mihailovićeve izaslanika Đurića, u okolici se Rogatice u prvoj polovini ožujka nalazilo 2000 četnika. *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

⁴³⁵ Tito je Vukmanoviću naveo da Kosorić „hoće s nama saradnju, ali nije voljan da se stavi pod našu komandu”. *Zbornik*, II/2, 311.: Vrhovni štab Tempu početkom veljače 1942.

⁴³⁶ *Zbornik*, XIV/1, 175.-176.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

hrvatsku posadu.⁴³⁷ S druge strane, četničke su snage pod svojom vlašću imale istočni dio rogatičkoga kotara, odnosno područje koje je bilo neposredno povezano s višegradskim kotarom. Četnici na teritoriju rogatičkoga kotara bili su podijeljeni u dvije skupine. Prvu je nadzirao Radivoje Kosorić, a središte joj je bilo u planini Devetak,⁴³⁸ udaljenoj 12 km južno od Han Pijeska⁴³⁹ i 20 km sjeverno od Rogatice.⁴⁴⁰ Kosorić je partizanima nudio suradnju, te je Vrhovni štab do početka napada na Dangićeve četnike s njim po svemu sudeći uspostavio suradnju preko Romanijskoga partizanskog odreda. Na taj zaključak upućuje činjenica da su u zapovijedi za napad na Dangićeve četnike Sokolovići, naselje u podnožju planine Devetak, određeni kao mjesto u kojemu se prilikom prelaska rogatičkoga kotara Druga proleterska brigada treba sastati s bataljunima Prve proleterske brigade.⁴⁴¹

Drugom četničkom skupinom na rogatičkome području zapovijedao je Radomir Nešković, koji je neposredno rukovodio opsadom Rogatice.⁴⁴² Štab Neškovićevih četnika nalazio se u Boriki,⁴⁴³ središtu istoimene općine u rogatičkome kotaru⁴⁴⁴ te mjestu udaljenom 13,5 km sjeveroistočno od Rogatice⁴⁴⁵ i 17 km sjeverozapadno od Višegrada.⁴⁴⁶ Zbog putne udaljenosti između Rogatice i Borike s jedne strane, te okolnosti da se glavčina četnika nalazila u neposrednoj okolini Rogatice, Vrhovni je štab procijenio da će teritorij rogatičkoga kotara biti najlakše neopaženo prijeći na njegovu istočnome dijelu, odnosno preko Borike.

Uzimajući to u obzir, partizansko je vodstvo zapovijedilo Drugoj proleterskoj brigadi da u jednoj brznoj akciji u ranim jutarnjim satima zauzme Boriku i „likvidira” tamošnji četnički štab.⁴⁴⁷ Za tu priliku u njezin sastav ušao je II. crnogorski bataljun Prve proleterske brigade.⁴⁴⁸ Nasuprot tomu, druga dva bataljuna Prve proleterske brigade trebali su prijeći onaj dio rogatičkoga kotara

⁴³⁷ *Zbornik*, II/3, 304.: Vrhovni štab Kraljevačkom bataljunu Prve proleterske brigade 31. 3. 1942.

⁴³⁸ *Records*, 315 / 2271, 121.; *Zbornik*, XII/2, 767.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁴³⁹ *Records*, 315 / 2271, 70.: Izvješće 718. divizije od 31. 7. 1942.

⁴⁴⁰ *Zbornik*, XII/2, 719.: Izvješće 718. divizije od 5. 9. 1942.

⁴⁴¹ *Zbornik*, II/3, 18.: Vrhovni štab Operativnom štabu za istočnu Bosnu 3. 3. 1942.

⁴⁴² *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

⁴⁴³ *Zbornik*, XIV/1, 174.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

⁴⁴⁴ HR-HDA-223, kutija 85, 15814/42: Velika župa Vrhbosna Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 20. 5. 1942.

⁴⁴⁵ *Records*, T315 / 2271, 121.; *Zbornik*, XII/2, 768.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁴⁴⁶ *Zbornik*, IV/6, Beograd, 1953., 431.: Izvješće hrvatskog generala kod 718. divizije od 4. 8. 1942.

⁴⁴⁷ *Zbornik*, II/3, 22.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 3. 3. 1942.

⁴⁴⁸ *Zbornik*, II/3, 38.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 5. 3. 1942.

koji je bio pod partizanskim nadzorom,⁴⁴⁹ te su se s ojačanom Drugom proleterskom brigadom trebali spojiti u Sokolovićima, nakon što ta brigada zauzme Boriku.⁴⁵⁰

Napad na Boriku izveden je prema planu, te je to četničko uporište Druga proleterska brigada zauzela 8. ožujka brzo i bez gubitaka. Neposredno po zauzimanju Borike, zapovjedništvo Druge proleterske brigade o tome je pothvatu poslalo izvješće Vrhovnomu štabu. Premda to izvješće nije objavljeno,⁴⁵¹ njegov se sadržaj može rekonstruirati iz pisma Vrhovnoga štaba Glavnomu štabu za Crnu Goru i Boku. U tome pismu Vrhovnoga štaba navedeno je da su partizani u napadu na Boriku imali samo tri ranjena borca, dok su s druge strane „u borbi” ubijena 3 četnika, zarobljeno njih 126 zajedno s „5 Nedićevih oficira”. Kao poseban uspjeh u pismu je naglašeno kako „ni jedan nije uspio da pobjegne”,⁴⁵² dok sudbina zarobljenika nije spomenuta. Prema izvješćima dvaju istaknutih pripadnika Ravnogorskoga četničkog pokreta, dana 8. ožujka u Boriki je zarobljeno i likvidirano 54 četnika, od kojih su njih šestorica imali časničke činove bivše vojske Kraljevine Jugoslavije.⁴⁵³

Likvidaciju zarobljenih četnika potvrdio je četrdeset pet godina nakon tog događaja zapovjednik Prve proleterske brigade Koča Popović, koji je u jednome od poslijeratnih intervjua izjavio kako je bio član „ratnoga suda” koji je sudio boričkim četnicima. Premda Popović nije naveo po kojim se kriterijima sudilo, indikativno je kako je priznao da je jednoga od zarobljenika osudio na smrt uz sljedeće opravdanje:

„Rekao sam: ovoga lično poznajem kao četnika, nema potrebe da ga saslušavate. Tako i bude, streljan je.”⁴⁵⁴

Prema predviđenome planu Vrhovnoga štaba, dan nakon zauzimanja Borike, 9. ožujka u zoru, put je nastavljen,⁴⁵⁵ a u Boriki je ostavljen jedan partizanski bataljun,⁴⁵⁶ odnosno približno

⁴⁴⁹ *Zbornik*, II/3, 47.: Vrhovni štab Kragujevačkom bataljunu Prve proleterske brigade 5. 3. 1942.

⁴⁵⁰ *Zbornik*, II/3, 18.: Vrhovni štab Operativnom štabu za istočnu Bosnu 3. 3. 1942.

⁴⁵¹ Uredništvo Titovih sabranih djela navelo je da se izvješće nalazi u arhivu Vojno-istorijskoga instituta Jugoslavenske narodne armije, odnosno današnjega Vojnog arhiva. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 255., bilj. 328.

⁴⁵² *Zbornik*, II/3, 99.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku 10. 3. 1942.

⁴⁵³ *Zbornik*, XIV/1, 234.: Baćović Mihailoviću 6. 5. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 330.: Momčilović Baćoviću 7. 6. 1942.

⁴⁵⁴ A. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, 48.

⁴⁵⁵ *Zbornik*, II/3, 39.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 5. 3. 1942.

⁴⁵⁶ *Zbornik*, II/3, 117.: Vrhovni štab Štabu istočne Bosne 12. 3. 1942.; *Zbornik*, II/3, 119.: Vrhovni štab Proleterskoj udarnoj grupi 13. 3. 1942.

200 boraca. Zadaća toga bataljuna bila je pratiti pokrete talijanskih snaga u Višegradu i onemogućiti njihovo moguće spajanje s četnicima na rogatičkome području.⁴⁵⁷

Nekoliko dana poslije, ojačana Druga proleterska brigada uspostavila je kontakt s dvama bataljunima Prve proleterske brigade u Sokolovićima,⁴⁵⁸ te je nakon toga započeo marš prema Milićima.⁴⁵⁹ Po zauzimanju toga mjesta 16. ožujka,⁴⁶⁰ partizani su u nepunih tjedan dana zavladaali najvećim dijelom područja koje se dotad nalazilo pod Dangićevim nadzorom.

Prema podacima stožera Vojne krajine, partizani su poslije slamanja Dangićeve vlasti ustrojili štabove u Drinjači, Novoj Kasabi, Bratuncu i Srebrenici, pri čemu im je Drinjača bila glavno središte, u kojoj se kao stalna posada nalazilo 300 partizana. Također, uspostavili su telefonsku vezu između Drinjače i ostalih važnijih mjesta na tome području, poput Milića, Vlasenice, Nove Kasabe, Bratunca i Srebrenice.⁴⁶¹ Činjenica da su partizanski štabovi – odnosno „komande”, kako je navedeno u izvješću – formirani samo u mjestima koja se nalaze uz Drinu, ali ne i u Milićima i Vlasenici, bio je jasan pokazatelj da je pozornost Proleterske udarne bila usmjerena prema prodoru u Srbiju.⁴⁶²

Nasuprot tomu, teritorij vlaseničkoga kotara bio je rubno područje njihova interesa, te je zato vlast u Vlasenici prepuštena Operativnomu štabu za istočnu Bosnu. Ta partizanska ustanova nije raspolagala vlastitim snagama, nego je prostor za koji je bila nadležna nadzirala preko II. crnogorskoga bataljuna Prve proleterske brigade, čije su čete (satnije) bile razmještene u Mironji i Kusačama, selima između Vlasenice i Han Pijeska. Pripadnici II. crnogorskoga bataljuna na položajima prema Han Pijesku bili su izmiješani s Dangićevim četnicima koji su prihvatili partizansko zapovjedništvo.⁴⁶³ Snage koje su držale Han Pijesak pod opsadom raspolagale su s 800 boraca,⁴⁶⁴ dok je II. crnogorski bataljun imao približno 189 partizana,⁴⁶⁵ što je omogućilo partizanima – koji su bili bolje organizirani od četnika – neometanu vlast na tome području.

⁴⁵⁷ *Zbornik*, II/3, 22.-23.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 3. 3. 1942.

⁴⁵⁸ *Zbornik*, II/3, 18.: Vrhovni štab Operativnom štabu za istočnu Bosnu 3. 3. 1942.

⁴⁵⁹ Glede raščlambe plana partizanskoga napada na Dangićeve četnike vrijedi navesti kako uredništvo zbornika nije objavilo cjelovitu zapovijed za napad, nego samo prvi dio, odnosno plan napada do predviđena zauzimanja Vlasenice. *Zbornik*, II/3, 40.-42.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 5. 3. 1942.

⁴⁶⁰ *Zbornik*, XIV/1, 330.-331.: Momčilović Bačoviću 7. 6. 1942.

⁴⁶¹ BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁴⁶² U zapovijedi Drugoj proleterskoj brigadi za napad na Dangićeve četnike Srbija je definirana kao „centar žiže i rješenja glavnih pitanja”. *Zbornik*, II/3, 41: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 5. 3. 1942.

⁴⁶³ *Zbornik*, IV/4, 116.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

⁴⁶⁴ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

⁴⁶⁵ M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, 16.-18.

Sjeverni dio vlaseničkoga kotara, odnosno put Vlasenica – Šekovići kao njegovu najvažniju prometnicu, nadzirao je Birčanski partizanski odred iz svojega središta u Šekovićima, smještenima 30 km jugoistočno od Tuzle⁴⁶⁶ i 15 km sjeverozapadno od Vlasenice.⁴⁶⁷ Njegovi pripadnici bili su raspoređeni na položajima prema miliciji iz Kladnja,⁴⁶⁸ koja je od kraja veljače pokušavala prodrijeti do Vlasenice.⁴⁶⁹ Partizanskim zauzimanjem Vlasenice taj je odred povećao broj svojih pripadnika jer je jedan dio Dangićevih četnika s vlaseničkoga područja koji su prihvatili partizansko zapovjedništvo ušao u njegov sastav.⁴⁷⁰ Ulaskom tih četnika u sastav Birčanskoga partizanskog odreda, broj četnika na položajima oko Han Pijeska smanjio se s 1200 četnika, koliko ih je približno bilo u vrijeme partizanskoga zauzimanja Vlasenice 17. ožujka,⁴⁷¹ na 600 četnika krajem ožujka.⁴⁷² Najvjerojatniji razlog zbog čega su četnici uključeni u sastav Birčanskoga partizanskog odreda, bila je procjena članova Operativnoga štaba za istočnu Bosnu, nadležnih za stvaranje dobrovoljačkih postrojba, da će Dangićeve četnike jednostavnije nadzirati preko II. crnogorskoga bataljuna Prve proleterske brigade ako ih nema previše na jednome mjestu. Djelomična potvrda toga bilo je izvješće člana toga štaba, Uglješe Danilovića, u kojemu je on lokalne četnike koji nisu uključeni u Birčanski partizanski odred, usprkos tomu što je od njih prethodno ustrojen Vlasenički dobrovoljački odred,⁴⁷³ nazivao i dalje četnicima.⁴⁷⁴

Za to vrijeme na teritoriju srebreničkoga i zvrničkoga kotara Druga proleterska brigada i dva srbijanska bataljuna Prve proleterske brigade; kragujevački i beogradski bataljun, započela su s pripremama za prelazak Drine. Kao jedan od preduvjeta za prelazak zapovjedništva dviju proleterskih brigada odlučila su provesti mobilizaciju na zauzetome području i s ojačanim snagama spojiti se s partizanima iz zapadne Srbije. Osim lokalnim Srbima, obraćali su se i muslimanima, te su radi njihova pridobivanja nosili muslimansku odjeću.⁴⁷⁵ U promidžbi

⁴⁶⁶ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4902: Opća bojna relacije Treće pješačke divizije za veljaču 1942.

⁴⁶⁷ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 63-4861: Kotarska oblast Vlasenica Velikoj župi Vrhbosna 10. 3. 1943.

⁴⁶⁸ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.; *Zbornik*, IV/4, 322.: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 14. 4. 1942.

⁴⁶⁹ *Zbornik*, IV/3, 501.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

⁴⁷⁰ *Zbornik*, IV/4, 109.: Glavni štab za BiH Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.

⁴⁷¹ *Zbornik*, IV/4, 94.: Glavni štab za BiH Vrhovnom štabu 18. 3. 1942.

⁴⁷² Broj od približno 600 četnika u okolini Han Pijeska može se smatrati točnim ako se uzme u obzir da je borbeno skupina pod zapovjedništvom II. crnogorskoga bataljuna Prve proleterske brigade imala 800 boraca, dok je taj bataljun u svojem sastavu imao 189 partizana. *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

⁴⁷³ *Zbornik*, IV/4, 109.: Glavni štab za BiH Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.

⁴⁷⁴ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

⁴⁷⁵ Prema podacima stožera Vojne krajine, partizanske snage koje su potisnule Dangićeve četnike su „iz raznih krajeva, a ima ih i iz Srbije, Sandžaka i Crne Gore”. Među njima ima „dosta intelektualaca”, a određen broj ih je „u

namijenjenoj muslimanima nisu spominjali jugoslavensku državu, nego su isticali parole „Živila Crvena armija koja nam ide u pomoć, živio Staljin!” i „Dolje gospoda, dolje bogataši!”.⁴⁷⁶ Prema stanovništvu nisu provodili represivne mjere. Jedino su obavljali javna smaknuća za osobe za koje su utvrdili da su povezani s političkim i vojnim tijelima NDH.⁴⁷⁷

Provedbena zapovijed za mobilizaciju donesena je 27. ožujka,⁴⁷⁸ te je forsiranje Drine trebalo uslijediti u idućim danima. Međutim, koncentracija većega broja partizana u mjestima uz Drinu nije prošla neopaženo s njemačke strane, te je dan poslije, 28. ožujka, izvršen organizirani napad na Drinjaču s obje obale Drine. Napad na to glavno partizansko uporište u tome dijelu istočne Bosne vodila je njemačka satnija iz Zvornika.⁴⁷⁹ Bila je to prva njemačka oružana akcija u istočnoj Bosni nakon Operacije Romanija, ali ujedno i događaj kojim je započeo novi ciklus njemačkoga bojnog djelovanja u središnjemu dijelu istočne Bosne.

9.6. Njemački napad na partizane u istočnoj Bosni

Partizanski plan prodora u Srbiju iz središnjega dijela istočne Bosne bio je kvalitetno organiziran i temeljito pripremljen, što se moglo zaključiti iz činjenice da su partizani uspostavili svoju vlast na području kojim je prethodno upravljao Dangić u iznimno kratku vremenu.

Međutim, slabost toga plana bila je u tome što je njegova provedba u velikoj mjeri ovisila o snazi partizana u zapadnoj Srbiji.⁴⁸⁰ Ti su partizani u drugoj polovini veljače bili izloženi neprestanim napadima njemačkih snaga,⁴⁸¹ te je njihovo bojno djelovanje krajem ožujka bilo u velikoj mjeri ograničeno. Premda se partizanski utjecaj osjećao u okolici mjesta u zapadnoj Srbiji poput Loznice i Krupnja,⁴⁸² partizanskih postrojba nije bilo u okolici Ljubovije. Kao posljedica toga, njemačke su snage uspostavile neometan nadzor nad onim dijelom srbijanske obale Drine koji je Proleterskoj udarnoj grupi predstavljao uporišnu točku za prodor u Srbiju i tako

muslimanskoj nošnji, premda nisu muslimani”. BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4916: Izvješće Vojne krajine od 29. 3. 1942.

⁴⁷⁶ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁴⁷⁷ Prema izvješću zapovjednika Oružničkoga krila Tuzla u Zvorniku, oružničkoga natporučnika Antona Posavca, jednoga njegova agenta su uhitili, te su ga okrutno likvidirali. Prema Posavčevim riječima, toga su zarobljenika „natakli živoga na ražanj i kasnije dozivali naše sa naših položaja da vide kako se izdajice peku na ražnju”. BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.

⁴⁷⁸ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.

⁴⁷⁹ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4920: Izvješće Vojne krajine od 2. 4. 1942.

⁴⁸⁰ *Zbornik*, II/2, 320.: Tito drugu Veljku 5. 2. 1942.

⁴⁸¹ *Zbornik*, XII/2, 192.-193.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 1. 3. 1942.

⁴⁸² BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

pravodobno uočile koncentraciju partizanskih snaga. Nakon toga, uslijedio je njemački napad na Drinjaču,⁴⁸³ glavno partizansko uporište na lijevoj obali Drine. Tim je napadom narušen plan o prelasku Drine jer su partizanske snage bile prisiljene orijentirati se na obranu zauzetih položaja, umjesto da započnu s pripremama za forsiranje rijeke.

Prva naznaka da je s njemačke strane uočena partizanska namjera prodora mogla se uočiti 25. ožujka kada je iz Ljubovije u Bajinu Baštu započelo preseljenje izbjeglih Srba iz istočne Bosne.⁴⁸⁴ U to vrijeme, Ljubovija je bila središte Dangićevih četnika,⁴⁸⁵ te se u njoj nalazio i sam Dangić u društvu njemačkih časnika,⁴⁸⁶ dok su se članovi obitelji Dangićevih četnika nalazili u okolnim selima.⁴⁸⁷ Također, velika skupina civila bila je smještena u Bratuncu,⁴⁸⁸ odnosno neposredno s druge strane Drine, što je u velikoj mjeri smanjivalo vidljivost posadi u Ljuboviji i time otežavalo njezinu zadaću. Najvjerojatnije zato donesena je odluka o preseljenju civila u Bajinu Baštu. Koncentracija izbjeglica u Bajinoj Bašti nije bila smetnja njemačkim interesima jer se na drugoj obali Drine nisu nalazili partizani, kao što je bio slučaj s Ljubovijom, nego Dangićevi četnici.⁴⁸⁹

Usporedno s odlaskom izbjeglica u Bajinu Baštu, srbijansku obalu Drine od sela Velika Rijeka na sjeveru do Ljubovije na jugu zauzela je satnija Ruskoga zaštitnog korpusa,⁴⁹⁰ postrojba ruskih emigranata u Srbiji koju je njemačka vojska ustrojila za potrebe nadzora važnijih industrijskih objekata.⁴⁹¹ Po 30 vojnika te satnije smješteni su u Ljuboviju, te sela Bukovicu i Veliku Rijeku.⁴⁹² Raspored snaga te satnije upućivao je na njezinu zadaću. S obzirom na to da se selo Velika Rijeka nalazi u blizini sela Culine, smještenoga na srbijanskoj obali Drine nasuprot Drinjači, dok se selo Bukovica nalazi između Velike Rijeke i Ljubovije, tim su rasporedom ruski vojnici na domet puške stavili partizanske štabove u Drinjači i Bratuncu. Također, svojim

⁴⁸³ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 61-7483: Izvješće Krilnog oružničkog zapovjedništva Tuzla od 1. 4. 1942.

⁴⁸⁴ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4916: Izvješće Vojne krajine od 29. 3. 1942.

⁴⁸⁵ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4924: Izvješće Vojne krajine od 11. 4. 1942.

⁴⁸⁶ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁴⁸⁷ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4916: Izvješće Vojne krajine od 29. 3. 1942.

⁴⁸⁸ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4916: Izvješće Vojne krajine od 29. 3. 1942.

⁴⁸⁹ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁴⁹⁰ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942. U izvješću Oružničkoga krila Vlasenica iz Zvornika od 27. ožujka navodi se da je „sva granica sa srbijanske strane” zauzeta od ruskih vojnika. Pri tome se ne navodi točan naziv te postrojbe, nego se koristi nazivom „Rusi koje su N[i]jemci u Srbiji regrutirali”. BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4922.: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.

⁴⁹¹ B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije*, 98.-101.

⁴⁹² BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

dolaskom ojačali su njemačku posadu u Ljuboviji, koja je imala 60 vojnika.⁴⁹³ Istoga dana u Zvornik je iz Srbije stigla ojačana ruska satnija od 150 vojnika, koja se nakon kraćega izviđanja okolnoga područja vratila na desnu obalu Drine, te je idući dan, 26. ožujka, zauzela položaje oko Ljubovije „kako se partizani iz Bosne ne bi prebacili u Srbiju”.⁴⁹⁴

Snage kojima je povjerena zadaća onemogućivanja partizanskoga prodora bile su njemačka 741. pukovnija i I. ruska bojna. Stožer 741. pukovnije nalazio se u Valjevu, a operativno područje njegovih triju bojna obuhvaćalo je desnu obalu Drine od Loznice na sjeveru do Ljubovije na jugu i lijevu obalu Drine u neposrednoj okolici Zvornika.⁴⁹⁵ Dvije bojne te pukovnije djelovale su oko Valjeva, dok je njezina I. bojna imala stožer u Zvorniku.⁴⁹⁶ Pukovnija je imala približno 4000 vojnika.⁴⁹⁷ Pod njezinim operativnim zapovjedništvom djelovala je I. ruska bojna s približno 1200 vojnika. Stožer te bojne nalazio se u Loznici.⁴⁹⁸

Nakon što su ruski vojnici pod svoj nadzor stavili desnu obalu Drine, idući dan, 27. ožujka, protekao je bez važnijih događaja. Partizani su regrupirali svoje snage, dok se njemačka strana pripremala za napad koji je uslijedio dan poslije.

Dana 28. ožujka u 13 sati njemačka satnija iz Zvornika zajedno je s jednom satnijom domobrana krenula prema Drinjači. Njezino kretanje pokušale su zaustaviti partizanske straže na okolnome području smještene u selima Glodi i Kamenica, kao i obližnoj šumi zvanoj Grkinja. Usporedno s njihovim kretanjem, u napad na Drinjaču krenula je ojačana taktička skupina od nekoliko stotina ruskih vojnika koja je sa srbijanske obale Drine pratila razvoj događaja. Ruski vojnici prešli su Drinu kod sela Đevanje u blizini Drinjače, te su u žestokim borbama potisnuli partizane iz toga mjesta. Nakon što su protjerani iz svojega glavnog uporišta, partizani su zauzeli položaje u obližnjemu selu Liješan, te su pojačali svoju posadu u Novoj Kasabi.⁴⁹⁹ Također, kao osvetu za to što su protjerani iz Drinjače, partizanski su ilegalci izveli nekoliko diverzija u Loznici, mjestu u zapadnoj Srbiji u kojem se nalazio stožer I. ruske bojne. Bojno djelovanje

⁴⁹³ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁴⁹⁴ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4922: Izvješće Vojne krajine od 6. 4. 1942.

⁴⁹⁵ *Zbornik*, XII/1, 822.: Više zapovjedništvo 65 704. diviziji 31. 12. 1941.; *Zbornik*, XII/2, 147.-148: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 17. 2. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 592.: Raspored postrojbi 714. divizije od 31. 7. 1942.

⁴⁹⁶ *Zbornik*, XII/2, 214., bilj. 2.

⁴⁹⁷ *Zbornik*, XII/2, 591., bilj. 2.

⁴⁹⁸ Ruske su bojne u svojem sastavu imale 12 satnija od kojih je svaka imala približno 100 vojnika. *Zbornik*, XII/2, 204.: Prilog dopisa zapovjednika Srbije od 3. 3. 1942.

⁴⁹⁹ U izvješću je navedeno kako je u napadu na partizane u Drinjači sudjelovala ruska bojna. Međutim, s obzirom na to da se njezin stožer nalazio u Srbiji i da je ona pokrivala relativno veliko područje, najvjerojatnije je bilo riječi o dijelu njezinih snaga. BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 66-4920: Izvješće Vojne krajine od 2. 4. 1942.

partizanskih ilegalaca u Loznici bilo je do te mjere učinkovito, da su se iz toga mjesta povukle njemačka i ruska posada te su nakon toga pucali „na Loznicu sa topovima i bacačima”.⁵⁰⁰ Iskorištavajući pozornost protivnika usmjerenu prema Loznici, partizani su već idućega dana, 29. ožujka, ponovno zauzeli Drinjaču,⁵⁰¹ čime su čitavu lijevu obalu Drine od Drinjače do Srebrenice stavili pod svoj nadzor.⁵⁰² Međutim, svoj glavni cilj – prelazak u Srbiju kod Ljubovije nisu uspjeli ostvariti.⁵⁰³

U idućim danima ni njemačke ni ruske snage nisu pokušale napasti partizane, nego su se ograničile na držanje zauzetih položaja na desnoj obali Drine i u neposrednoj okolici Zvornika. Također, nikakve namjere za bojnou djelatnošću nisu pokazivali ni partizani, te su idući dani protekli bez oružanih akcija.

9.7. Francetićevo zauzimanje Vlasenice

Za vrijeme dok su snage Proleterske udarne grupe potiskivale Dangićeve četnike iz njihovih uporišta, u Sarajevu su trajale pripreme za nastavak Francetićeve akcije. Nekoliko dana prije nego što su Dangićeve četnici zatvorili obruč oko Han Pijeska, Francetić se s manjom pratnjom preko Sokolca vratio u Sarajevo, dok je zapovjedništvo nad posadom u Han Pijesku preuzeo ustaški satnik Rafael Boban.⁵⁰⁴

Nakon povratka u Sarajevo, Francetić je ustrojio novu borbenu skupinu, sastavljenu od II. željezničke ustaške bojne i Pripremne bojne grada Sarajeva. Obje bojne bile su nedavno ustrojene, pri čemu je II. željeznička ustaška bojna službeno osnovana krajem veljače, a Pripremna bojna grada Sarajeva krajem ožujka.⁵⁰⁵ Za razliku od II. željezničke ustaške bojne, koja je u razdoblju od svojega osnutka do kraja ožujka bila angažirana u akcijama na putu koji je

⁵⁰⁰ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁵⁰¹ Iz dostupnih izvora nije moguće utvrditi tijek borba za Drinjaču prilikom kojih je ona zauzeta od partizana. Međutim, s obzirom na daljnji tijek događaja, uočljivo je kako se partizanska posada već 30. ožujka nalazila u Drinjači, što upućuje na zaključak da su to mjesto partizani zauzeli dan prije, odnosno 29. ožujka. BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁵⁰² *Zbornik*, XII/2, 268.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 31. 3. 1942.

⁵⁰³ *Zbornik*, XII/2, 269.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 31. 3. 1942.

⁵⁰⁴ HR-HDA-223, kutija 43, 2601/42: Kotarski predstojnik satnik Boban Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 18. 3. 1942. S obzirom na datum nastanka, Bobanov je kratak dopis znakovit jer je njegova jedina tema zahtjev za pomoć izbjeglicama koje se nalaze u Han Pijesku. Na temelju toga, mogao se barem djelomično steći dojam kako toga dana sigurnost u Han Pijesku nije bila ugrožena.

⁵⁰⁵ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 261., 421.

spajao Sarajevo preko Sokolca s Han Pijeskom,⁵⁰⁶ Pripremna bojna grada Sarajeva bila je bez bojnoga iskustva. Međutim, prednost obaju bojna bilo je iznimno kvalitetno naoružanje, pri čemu se isticala vojna oprema II. željezničke ustaške bojne. Prema zapisu jednoga od sudionika borba protiv te ustaške bojne, njezini su vojnici bili „izvanredno naoružani”, tako da je svaki peti pripadnik bojne bio naoružan strojnom puškom. Također, pripadnici bojne raspolagali su „sa masom teških mitraljeza i nešto bacača i topova”.⁵⁰⁷

Tri dana nakon što je osnovana, 26. ožujka Pripremna bojna grada Sarajeva krenula je u Han Pijesak. Idućega dana, 27. ožujka, ta je bojna uz minimalno napora ušla u Sokolac. Na putu su njezini vojnici napadnuti slabom puščanom vatrom tek pred Sokolcem, te su se u Sokolcu kratko odmorili i nastavili put prema Han Pijesku. Na putu od Sokolca do Han Pijeska bojna je nekoliko puta napadnuta, ali su napadi relativno lako odbijeni. U selu Žlijebovi kod Han Pijeska bojna je zatekla jednu satniju II. željezničke ustaške bojne koja joj je trebala osigurati put do Han Pijeska. Na putu od Žlijebova do Han Pijeska, na bojnu je izvršen žestok napad, ali se ona uspjela obraniti. Pri tome se posebno istaknula satnija II. željezničke ustaške bojne. U 6 sati poslije podne 28. ožujka bojna je ušla u Han Pijesak, a idući dan, 29. ožujka, u to je mjesto ušla i II. željeznička ustaška bojna, odnosno njezin veći dio. Dan poslije, 30. ožujka, ojačana posada u Han Pijesku u sastavu triju ustaških i jedne domobranske bojne napadnuta je od snaga koje su se nalazile na položajima oko Han Pijeska. Napad je prekinut uporabom topničke paljbe.⁵⁰⁸

Dana 31. ožujka nije bilo bojnoga djelovanja, što je posada Han Pijeska iskoristila za odmor. U zoru idućega dana, 1. travnja, Francetić je zapovijedio topničke napade po protivničkim položajima u okolici Han Pijeska.⁵⁰⁹ Nakon toga, II. željeznička ustaška bojna i Pripremna bojna grada Sarajeva krenule su u prodor prema Vlasenici. Na putu do Vlasenice bojne su napadane od posada razmještenih po okolnim selima sastavljenih od pripadnika Vlaseničkoga dobrovoljačkog odreda i II. crnogorskoga bataljuna Prve proleterske brigade. S približavanjem Vlasenici otpor je slabio, te je Vlasenica zauzeta bez borbe u 4 sata popodne.⁵¹⁰ Operativni štab za istočnu Bosnu tri sata prije dolaska ustaša zapovijedio je evakuaciju pučanstva iz Vlasenice, dok je svoju bolnicu s približno 80 ranjenika i bolesnika evakuirao u noći s 31. ožujka na 1. travnja.⁵¹¹ Premda su

⁵⁰⁶ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 423.

⁵⁰⁷ *Zbornik*, XIV/1, 329.: Momčilović Bačoviću 7. 6. 1942.

⁵⁰⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 423.

⁵⁰⁹ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

⁵¹⁰ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 424.

⁵¹¹ *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

članovi toga štaba pravodobno uočili da je posada u Han Pijesku 28. i 29. ožujka dobila pojačanje, te su predvidjeli Francetićeve namjeru da izvede napad na Vlasenicu, nisu organizirali obranu koja bi bila dovoljna da zadrži ustaški prodor jer nisu raspolagali s postrojbama koje bi to mogle učiniti. Istodobno s dolaskom dviju ustaških bojna u Han Pijesak, Operativni štab za istočnu Bosnu zatražio je od zapovjedništva Proleterske udarne grupe da uputi u okolicu Han Pijeska dio snaga iz svojega sastava. Međutim, to nije učinjeno jer su položaji prema Drini smatrani važnijima.⁵¹² Kao posljedica toga, snage su pod Francetićevim zapovjedništvom Vlasenicu zauzele relativno lako.

U idućim danima nije bilo oružanih akcija jer su snage Operativnoga štaba za istočnu Bosnu bile preslabe da zauzmu Vlasenicu, dok se ustaška posada u Vlasenici orijentirala na nadzor nad zauzetim položajima.

Francetićevo zauzimanje Vlasenice s pomoću nedavno ustrojenih ustaških bojna bio je jasan pokazatelj kako je partizanska vlast između Han Pijeska i Vlasenice bila iznimno slaba jer je ponajprije bila usmjerena prema nadzoru nad Dangićevim četnicima koji su prihvatili partizansko zapovjedništvo i ušli u sastav Vlaseničkoga dobrovoljačkog odreda. Nasuprot tomu, učinkovita obrana od snaga NDH iz smjera Han Pijeska bila je od drugorazredne važnosti. Međutim, vlast ustrojena na taj način bila je održiva jer je posada u Han Pijesku do dolaska dviju novih ustaških bojna bila usmjerena isključivo na obranu prethodno zauzetih položaja, te nije bila sposobna poduzimati nikakve oružane akcije na okolnome području. Stoga se može zaključiti kako je formiranje dviju novih ustaških bojna bio događaj koji je doveo do uspostave vlasti NDH u Vlasenici.

9.8. Sastanak u Ljubljani

Za vrijeme dok su trajale borbe za Drinjaču, u Ljubljani je 28. i 29. ožujka održan dvodnevni sastanak hrvatskih, njemačkih i talijanskih dužnosnika. Cilj je sastanka bio postići konačan plan provedbe vojne operacije u istočnoj Bosni.

Najvažnija odredba ljubljanskoga sastanka bila je ukinuće odredbe opatijskoga sastanka prema kojoj je suradnja s pobunjenicima zabranjena. Zabrana suradnje s četnicima i partizanima naglašena je u točki 10 sastanka u Opatiji:

⁵¹² *Zbornik*, IV/4, 116.-117.: Operativni štab za istočnu Bosnu Vrhovnom štabu 1. 4. 1942.

„Utvrđeno je da se ne smiju stvarati nikakvi sporazumi sa ustaničkim formacijama, kako s četničkim, tako i s komunističkim.”⁵¹³

Navedena odredba u vrijeme kada je donesena bila je ponajprije osuda Baderova pokušaja da se sklopi sporazum s Dangićem, te je bila sastavnim dijelom koncepta koji je na principu slamanja pobunjeničkih snaga vojnim, a ne političkim sredstvima trebao glavnu ulogu u predstojećoj vojnoj operaciji dati talijanskoj strani ulaskom talijanskih snaga na njemačko posadno područje.

Međutim, događaji tijekom ožujka u velikoj su mjeri promijenili odnos snaga na terenu, te su partizani nedugo prije održavanja sastanka u Ljubljani postali jedina pobunjenička skupina u središnjemu dijelu istočne Bosne. Zbog toga je točka 10 opatijskoga sporazuma na sastanku u Ljubljani stavljena izvan snage uz argument da se tako produbljuju nesuglasice između četnika i partizana, te se njihove „podijeljene snage mogu lakše potući”.⁵¹⁴ Drugim riječima, opravdanje suradnje s četnicima bilo je stajalište kako su četnici preslabi da budu samostalni čimbenik, te ih zato treba iskoristiti kao sredstvo slabljenja partizana koji su postali jedina realna snaga. To stajalište general Bader objasnio je sljedećim riječima:

„Pitanje velike Srbije neće odlučiti nekoliko četničkih zapovjednika. Zato to u ovom slučaju nije važno. Glavna stvar je početi sa umirenjem.”⁵¹⁵

Premda je tema suradnje s četnicima predložena s talijanske strane, odnosno od generala Roatte,⁵¹⁶ Bader se s njom vrlo brzo složio jer mu je omogućila da kao pomoćne postrojbe upotrijebi Dangićeve četnike koji su se nalazili u Srbiji i na južnome dijelu srebreničkoga kotara sa središtem u Skelanima.⁵¹⁷ Pokazatelj kako Bader nije odustao od svojega stajališta kako smirivanje stanja u istočnoj Bosni nije moguće bez uključivanja postrojba sastavljenih od Srba u vojne operacije protiv partizana, može se uočiti iz njegove izjave izrečene na ljubljanskome sastanku da se četnici, sastavljeni od Srba iz istočne Bosne i „pojačani Srbima iz Srbije”, bore

⁵¹³ Zbornik, XIII/2, 108.: Zapisnik sastanka u Opatiji od 3. ožujka 1942.

⁵¹⁴ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 287.: Izvješće Kaschea od 31. 3. 1942.

⁵¹⁵ Zbornik, XII/2, 244.: Zapisnik sastanka u Ljubljani od 29. 3. 1942.

⁵¹⁶ Zbornik, XII/2, 242.: Zapisnik sastanka u Ljubljani od 29. 3. 1942.

⁵¹⁷ BiH, ATK, RPINOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

protiv partizana i snaga NDH, ali ne i protiv njemačkih vojnika.⁵¹⁸ Također, činjenicu koju su u svojim izvješćima priznali i sami četnici, prema kojima su partizani u znatnoj većini sastavljeni od boraca srpskoga etničkog porijekla, Bader je relativizirao tvrdnjom da u partizanima ima i muslimana i Hrvata i Srba.⁵¹⁹ Bila je to najava nove suradnje s Dangićevim četnicima, koja se mogla uočiti na temelju toga što je Dangić boravio u Beogradu od 30. ožujka do 2. travnja,⁵²⁰ odnosno neposredno nakon završetka ljubljanskoga sastanka. Poslije ljubljanskoga sastanka Bader je imao opravdanje za otvorenu suradnju s četnicima jer je u zapisnik toga sastanka unesena izjava i generala NDH Vladimira Laxe kako obećava da će osigurati pristanak svoje vlade o pregovorima s četnicima u istočnoj Bosni.⁵²¹

Za razliku od pitanja suradnje s četnicima, sve su ostale teme bile u drugome planu, te zato ni na sastanku u Ljubljani nije dogovoren točan datum predstojeće vojne operacije. Zbog toga, u uvjetima kada je početak vojne operacije ponovno ostao nepoznanica, jedini konkretan zaključak ljubljanskoga sastanka bio je konsenzus svih njegovih sudionika kako je suradnja s četnicima poželjna. Taj je zaključak bio nada za Dangića da će osloncem na njemačke snage obnoviti svoj utjecaj u istočnoj Bosni, dok je, s druge strane, bio jasna poruka Vladi NDH da njihova stajališta o pobunjenicima u istočnoj Bosni ne podržavaju ni njemačka ni talijanska strana.

9.9. Partizansko povlačenje

Dva dana nakon što se Dangić vratio iz Beograda na srbijansku obalu Drine, započeo je novi njemački napad na partizane. Napad je izveden u noći s 4. na 5. travnja. Njemačka borbena skupina sastavljena od dijela I. bojne 741. pukovnije napala je partizansku posadu u Drinjači iz svojega stožera u Zvorniku. U napadu su partizanima zaplijenjeni arhiva i oružje. Nekoliko sati nakon protjerivanja partizana, njemačke su se snage povukle, te su u Drinjaču i sela u njezinoj

⁵¹⁸ Prema prijevodu uredništva *Zbornika* Baderove riječi glase ovako: „Četnici, ovo su Srbi iz okoline, pojačani Srbima iz Srbije. Bore se protivu komunista, a takođe i protivu Hrvata, ali ne i protivu njemačkih vojnika.” *Zbornik*, XII/2, 242: Zapisnik sastanka u Ljubljani od 29. 3. 1942.

⁵¹⁹ U prijevodu uredništva *Zbornika* ta Baderova izjava glasi: „Partizani, to su delovi Muslimana i Hrvata, ali takođe i Srba. Bore se protivu svih.” *Zbornik*, XII/2, 242: Zapisnik sastanka u Ljubljani od 29. 3. 1942.

⁵²⁰ *Zbornik*, XII/2, 333.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁵²¹ *Zbornik*, XII/2, 244.: Zapisnik sastanka u Ljubljani od 29. 3. 1942.

okolici ušli Dangićeви četnici.⁵²² Usporedno s time, skupina od 120 četnika predvođena Dangićevim bratom Vojinom zauzela je Bratunac.⁵²³

Proleterska udarna grupa nije pokušala ta mjesta vratiti pod svoj nadzor, nego se bez borbe povukla u smjeru juga.⁵²⁴ Najvjerojatniji razlog povlačenja bila su upozorenja dobivena od partizanskih ilegalaca među časnicima NDH da će u narednome razdoblju započeti vojna operacija slična Operaciji Romanija. Kao posljedica toga, partizani su se povukli kako bi pravodobno izbjegli zatvaranje protivničkoga obruča,⁵²⁵ dok je njemački napad na Drinjaču izveden u noći s 4. na 5. travnja po svemu sudeći shvaćen kao početak te nove vojne operacije. S obzirom na to da je i Operacija Romanija započela upravo na području Drinjače,⁵²⁶ procjena da bi na isti način mogla biti provedena nova vojna operacija imala je uporište u prošlim događajima.

U danima nakon 5. travnja uočeno je kako „mnogo komunista bježe preko sela kotara Srebreničkog put Rogatica – Višegrad”.⁵²⁷ Od postrojba koje su sudjelovale u napadu na četnike i neuspješnom pokušaju prodora u Srbiju, u središnjemu dijelu istočne Bosne ostao je samo Užički bataljun Druge proleterske brigade, koji se pridružio opsadi Rogatice,⁵²⁸ dok su se svi ostali bataljuni Proleterske udarne grupe povukli prema jugu, odnosno prema partizanskome području u južnome dijelu istočne Bosne.

Baderov stožer pratio je smjer povlačenja Proleterske udarne grupe, smatrajući izglednim da ta partizanska skupina pokuša prodrijeti u južni dio Srbije. Kako bi se ta mogućnost spriječila, u Užice je iz Čačka upućena III. bojna 737. pukovnije iz sastava njemačke 717. divizije.⁵²⁹ Međutim, partizani nisu pokušali prodrijeti u Srbiju kod Užica, nego su se nastavili povlačiti iz okolice Višegrada lijevom obalom Drine prema Goraždu. Osim zbog prethodnoga neuspjeha prilikom pokušaja prelaska Drine kod Ljubovije, najvjerojatniji razlog za izostanak pokušaja

⁵²² *Zbornik*, XII/2, 349., bilj. 7.: Mjesečno izvješće 714. divizije za travanj 1942.

⁵²³ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4924: Izvješće Vojne krajine od 11. 4. 1942.

⁵²⁴ *Zbornik*, XII/2, 276.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 10. 4. 1942.

⁵²⁵ *Zbornik*, XII/2, 384.: Izvješće Operativne skupine Bader 4. 5. 1942. Iz dostupnih izvora uočljivo je kako je partizansko vodstvo najkasnije 31. ožujka raspolagalo s podacima o predstojećoj vojnoj operaciji pod vodstvom njemačkih snaga. Prema radio-poruci Tita upućenoj Kominterni navedeno je „da će okupatori u prvoj polovini aprila početi u Bosni opštu ofanzivu protiv nas”. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 167.: Valter Djeđu 31. 3. 1942.

⁵²⁶ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 331.

⁵²⁷ BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4924: Izvješće Vojne krajine od 11. 4. 1942.

⁵²⁸ Sudjelovanje jednoga bataljuna Druge proleterske brigade u napadu na Rogaticu naveden je u izvorima snaga NDH, a potvrdio ga je u svojem dnevniku Dedijer, koji je zabilježio kako je riječ o Užičkome bataljunu (*Zbornik*, IV/4, 320.: Izvješće III. domobranskog zbora od 13. 4. 1942.; V. Dedijer, *Dnevnik*, I., 119.). Međutim, s obzirom na to da su se u sastavu Druge proleterske brigade nalazila dva uzička bataljuna, nije jasno o kojemu je bataljunu u ovome slučaju riječ – I. ili IV. uzičkim bataljunom te brigade. Lj. Đurić, *Sećanja*, 75.

⁵²⁹ *Zbornik*, XII/2, 275.: Zapovijed zapovjednika Srbije od 8. 4. 1942.

prodora u Srbiju kod Užica bio je u tome što su sobom nosili „opljačkanu robu i stoku”,⁵³⁰ odnosno „krda stoke i druge opljačkane stvari”.⁵³¹ Podatak prema kojemu su pripadnici Prve i Druge proletherske brigade na povlačenju nosili sa sobom plijen,⁵³² važan je zato što upućuje na to kako je prethodni partizanski pothvat, uz prodor u Srbiju, izveden i radi rješavanja prilično ozbiljnoga problema raširene gladi na partizanskome području.⁵³³

Zajedno s bataljunima Proletherske udarne grupe povukao se i dio dobrovoljačkih snaga iz središnjega dijela istočne Bosne. Skupina od približno 2000 dobrovoljaca povlačila se pod operativnim zapovjedništvom II. crnogorskoga i VI. beogradskoga bataljuna Prve proletherske brigade. Ta se skupina do kraja travnja uspjela neometano od talijanske posade u Višegradu povući u okolicu Goražda.⁵³⁴

Pripadnici dobrovoljačkih snaga najvjerojatnije su bili pripadnici Vlaseničkoga i Srebreničkoga dobrovoljačkog odreda jer se četnici iz zborničkoga kotara koji su prešli na partizansku stranu tom prilikom nisu povukli. Najočitiiji pokazatelj toga bila je činjenica da je njihov zapovjednik, Pero Đukanović, ostao na području s kojega se povukla Proletherska udarna grupa. Đukanović se sa skupinom svojih četnika smjestio u Kravicu,⁵³⁵ selo koje se nalazi između Drinjače i Bratunca. Činjenica da se Đukanović nije povlačio, usprkos tomu što je prethodno obnašao dužnost partizanskoga zapovjednika Drinjače,⁵³⁶ upućivala je na zaključak da je kod istaknutih četnika koji su prihvatili partizansku vlast prevladalo stajalište da će im Dangić oprostiti prelazak na partizansku stranu. Ta se procjena pokazala točnom jer Đukanović nije snosio posljedice za svoju suradnju s partizanima, nego je ponovno prihvaćen od strane Dangićevih četnika.⁵³⁷

⁵³⁰ *Zbornik*, XII/2, 384.: Izvješće Operativne skupine Bader 4. 5. 1942.

⁵³¹ *Zbornik*, XII/2, 312.: Operativna skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁵³² *Zbornik*, XII/2, 276.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 10. 4. 1942.

⁵³³ Prema podacima uredništva Titovih sabranih djela, neposredno pred početak napada na Dangićeve četnike stanje u najvažnijim mjestima partizanskoga područja bilo je iznimno teško jer je vladala potpuna nestašica gotovo svih živežnih namirnica. Najočitiiji primjer toga je da se kruh pekao od samljevenih suhih krušaka. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 257., bilj. 359.

⁵³⁴ M. Vuksanović, *Prva proletherska brigada*, 53.; *Zbornik*, XII/2, 384.: Izvješće Operativne skupine Bader 4. 5. 1942.

⁵³⁵ BiH, ATK, RPiNOBSB Z, 66-4924: Izvješće Vojne krajine od 11. 4. 1942.

⁵³⁶ *Zbornik*, XIV/2, 777.: Izvješće Pejića s kraja lipnja 1943.

⁵³⁷ Iz objavljenih radioporuka Ravnogorskoga četničkog pokreta iz ožujka 1943. godine, vidljivo je kako je Đukanović bio njihov član (*Zbornik*, XIV/2, 537.-538., 544.: Izvod iz knjige primljenih radio-poruka Mihailovićevo štaba od 14. 3. do 3. 4. 1943.). Djelomična potvrda toga jest i podatak uredništva *Zbornika* prema kojemu je navedeno da je Đukanović prešao u partizane 1943. godine, odnosno godinu dana nakon tih događaja. *Zbornik*, XIV/1, 31., bilj. 6.

Prema tome, partizanskim povlačenjem došlo je do obnove utjecaja Dangićevih četnika na teritoriju srebreničkoga i zborničkoga kotara. Međutim, premda je Dangić nad većinom mjesta kojima je vladao prije partizanskoga napada uspio uspostaviti nadzor, njegov utjecaj nije bio ni približno jak kao u prethodnome razdoblju. Uz broj njegovih četnika koji su se iz Srbije vratili u istočnu Bosnu, na taj zaključak upućuje i činjenica da je Dangić ostao u Srbiji, te je zapovjedništvo nad četničkim snagama prepustio svojem bratu Vojinu. Slabost obnovljene Dangićeve vlasti u istočnoj Bosni došla je do izražaja u idućim danima kada su snage NDH iz Vlasenice započele s napadom na četnička uporišta u srebreničkome i zborničkome kotaru.

9.10. Francetićev prodor na Drinu

Povlačenje Proleterske udarne grupe iz srebreničkoga i zborničkoga kotara uz Dangića iskoristio je i Francetić. Dva dana nakon što su njemačke snage zauzele Drinjaču, 7. travnja, ustaške bojne krenule su u napad iz Vlasenice.

Prodor iz Vlasenice prema Milićima započeo je 7. travnja u 3 sata ujutro. U napad na Miliće krenule su I. ustaška djelatna bojna i II. željeznička ustaška bojna, dok je Pripremna bojna grada Sarajeva ostala u Vlasenici. Nakon kratke, ali prilično oštre borbe Milići su zauzeti toga dana u 13 sati, te je neposredno zatim nastavljen prodor prema Novoj Kasabi. To je mjesto zauzeto nedugo nakon 17 sati. Nakon toga, put je nastavljen prema Drinjači, u koju su ustaše pod Francetićevim vodstvom ušli u 21 sat.⁵³⁸

Usporedno s ustaškim bojnama, u napad je krenula milicija iz Kladnja. Njezina je zadaća bila spojiti se s posadom u Vlasenici i tako onemogućiti pritisak snaga Birčanskoga partizanskog odreda na to mjesto.⁵³⁹ Birčanski partizani očito su u velikoj mjeri bili demoralizirani povlačenjem proleterskih brigada jer je prvoga dana napada zapovjednik kladanjske milicije, Avdaga Hasić, javio kako je partizanski otpor „skršen”, jer su se partizani „povukli u pravcu Šejkovića”.⁵⁴⁰

Idućega dana, 8. travnja, ustaške su bojne krenule u 12 sati iz Drinjače prema Bratuncu. Na putu do Bratunca četnici su im pružili otpor kod sela Poloma i Zelinja. Za razliku od prodora izvršenog dan prije, u okolici je Bratunca koncentracija četnika bila mnogo veća, te su se zato

⁵³⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 426.-427.

⁵³⁹ *Zbornik*, IV/4, 315.-316.

⁵⁴⁰ *Zbornik*, IV/4, 322.: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 14. 4. 1942.

ustaške bojne tim područjem kretale sporije. Također, na njihovo sporo kretanje utjecala je i činjenica da su prilikom svojega kretanja od Drinjače do Bratunca uspostavljali oružničke postaje. Prema podacima Oružničkoga krila Vlasenica smještenoga u Zvorniku, toga su dana pod okriljem ustaša uspostavljene oružničke postaje u Drinjači, Novoj Kasabi te selima Glodi i Zelinje.⁵⁴¹ Bratunac je zauzet u noći s 8. na 9. travnja bez borbe. Nakon toga, put je nastavljen do Srebrenice koja je također zauzeta bez borbe u 18 sati 9. travnja. Prilikom prodora do Srebrenice, u Bjelovcu, selu blizu Bratunca, zarobljen je Božidar Radivojević, zapovjednik Nedićevih snaga u selu Bukovica,⁵⁴² u kojemu se nalazila i manja postrojba Ruskoga zaštitnog korpusa.⁵⁴³ Radivojević je na ispitivanju priznao da „redoviti Nedićevi odredi krađu oružje od Ruskog korpusa koji je raspoređen na srpskoj granici i to oružje prodavaju i liferuju preko Drine u Hrvatsku”. Također, Radivojević je naveo da Dangić više nije u Ljuboviji, nego se preselio u Rogačicu „i tamo se slobodno šeta”.⁵⁴⁴ Radivojevićev iskaz Francetić je poslao njemačkoj 718. diviziji u Sarajevo, te je od njezina stožera zatražio sljedeće:

„Molim da mi se javi njemački raspored jedinica na Srpskoj strani jer smo mi prisiljeni da svaki ponovljeni pokušaj povrijede granice snagom vlastitog oružja najenergičnije spriječiti.”⁵⁴⁵

Ta je poruka bila pokazatelj kako je Francetić za prebacivanje oružja iz Srbije u istočnu Bosnu smatrao odgovornim ponajprije njemačke snage na srbijanskoj obali Drine, odnosno postrojbe njemačke 741. pukovnije. Nakon te poruke, ustaške su bojne nastavile pretraživati sela u okolici Bratunca i Srebrenice, te je tom prilikom došlo do razmjene vatre s njemačkim stražama na istočnoj obali Drine. Taj događaj zabilježen je u izvješću zapovjedništva Službe sigurnosti u Beogradu Glavnoj upravi za sigurnost Reicha od 12. travnja, u kojemu je navedeno da je na raznim mjestima uz Drinu došlo „do ozbiljnijih sukoba i čarki između njemačkih jedinica za osiguranje granice i ustaških odreda”. Prema tome izvoru, do razmjene vatre došlo je zbog zločina ustaša nad civilima srpskoga etničkog porijekla.⁵⁴⁶ Isti događaj u svojem izvješću od 13. travnja spomenuo je i njemački poslanik u NDH Kasche. Međutim, njegova je interpretacija bila drukčija. Premda nije doveo u pitanje navedene zločine, Kasche je naglasio kako je sa zločinima

⁵⁴¹ *Zbornik*, IV/4, 322.: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 14. 4. 1942.

⁵⁴² A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 427.

⁵⁴³ BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4921: Izvješće Vojne krajine od 4. 4. 1942.

⁵⁴⁴ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 427.-428.

⁵⁴⁵ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 428.

⁵⁴⁶ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 295.

prva započela srpska strana, pri čemu je naveo dvije važne činjenice. Prvo, da je pri prodoru ustaških snaga prema Drini na njih pucano sa srbijanske obale, i, drugo, da su Nedićeve snage prešle Drinu i poticale nemire unutar granica NDH.⁵⁴⁷

Međutim, ti okršaji bili su prolaznoga karaktera, a na smirivanje stanja utjecala su dva događaja. Dana 11. travnja, odnosno dva dana nakon što su ustaške bojne uspostavile nadzor nad posljednjim dvama mjestima u kojima su se nalazili Dangićeve četnici – Bratuncem i Srebrenicom – njemačke su snage kod Velje Glave blizu Zvornika napale Dangićeve četnike i „seljake neprijateljski raspložene prema Hrvatima”.⁵⁴⁸ Nekoliko sati poslije, u noći s 11. na 12. travnja, u Rogačici, mjestu u blizini Bajine Bašte, uhićen je Dangić.⁵⁴⁹ Zapovijed za uhićenje Dangića izdao je general Bader osobno.⁵⁵⁰ Po svemu sudeći, navedeni postupci njemačke strane u uvjetima kada su Dangićeve četnici bili poraženi i nisu bili ni vojni ni politički čimbenik, trebali su biti poruka vodstvu NDH da je njihov odnos prema Dangićevim četnicima završen. Na odluku o uhićenju Dangića u velikoj je mjeri utjecala i činjenica da je Kuntze saznao kako je Dangić boravio u Beogradu krajem ožujka i početkom travnja. Premda je Bader za suradnju s Dangićem imao opravdanje u vidu odredaba sastanka u Ljubljani, Kuntze je pitanje suradnje s Dangićem promatrao drukčije od Badera, što je vidljivo iz činjenice da je Baderu na njegovu poruku kako je Dangić uhićen odgovorio kako je Dangića trebalo uhititi prije. Svoje je stajalište prema Dangiću Kuntze stavio u kontekst svoje zapovijedi da se kontakti između Vlade Milana Nedića i pobunjeničkih snaga trebaju onemogućiti.⁵⁵¹

Dakle, za Kuntzea suradnja s Dangićem nije bila vojno pitanje – kao što je bila za Badera – nego primarno političko pitanje, odnosno nešto što je nakon zagrebačkoga sastanka od 27. veljače bilo strogo zabranjeno. Povezujući temu suradnje njemačkih snaga i Dangićevih četnika s Nedićevim pomaganjem pobunjenika u istočnoj Bosni, Kuntze je posredno podsjetio Badera na zaključke sastanka u Zagrebu održanoga krajem veljače na kojemu je naglašeno da o granici NDH i Srbije „nema diskusije”.⁵⁵² Tako je Kuntze problematizirao činjenicu da su Dangićeve

⁵⁴⁷ B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 292.

⁵⁴⁸ *Zbornik*, XII/2, 350., bilj. 7.: Izvješće njemačke 714. divizije za travanj 1942.

⁵⁴⁹ *Zbornik*, XII/2, 350., bilj. 7.: Izvješće njemačke 714. divizije za travanj 1942.

⁵⁵⁰ *Zbornik*, XII/2, 333.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942. Suprotno navedenu njemačkomu izvješću jugoslavenski povjesničar Milan Borković naveo je kako je zapovijed za uhićenje Dangića izdao Kuntze, a ne Bader. M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I., 282.

⁵⁵¹ *Zbornik*, XII/2, 333.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942. Suprotno navedenom njemačkom izvješću jugoslavenski povjesničar Milan Borković naveo je kako je zapovijed za uhićenje Dangića izdao Kuntze, a ne Bader. M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I., 282.

⁵⁵² *Zbornik*, XII/2, 189.: Poslanik u NDH njemačkom ministarstvu vanjskih poslova 28. 2. 1942.

četnici dobili utočište u Srbiji. Premda Baderov odnos prema Dangiću promatrano isključivo iz vojnoga kuta nije bio sporan, jer je u zapisnik ljubljanskoga sastanka unesena odredba o suradnji s četnicima u svrhu potiskivanja partizanskoga utjecaja,⁵⁵³ Kuntze je boravak Dangića u Srbiji smatrao neprihvatljivim jer su Dangićeви četnici u istočnoj Bosni dobivali pomoć od Nedićevih snaga nakon potiskivanja partizana. Odnosno, dajući podršku Dangiću u uvjetima kada za to nije bilo vojne potrebe – s obzirom na to da su partizani bili vojno potisnuti – Nedić je zapravo povrijedio vanjske granice NDH jer su se Dangićeви četnici nakon dolaska u istočnu Bosnu početkom travnja sukobljavali isključivo s ustaškim bojnama. Zbog toga su Dangićeви četnici bili sredstvo širenja Nedićeva utjecaja unutar granica NDH, a ne pomoćne vojne postrojbe angažirane u suzbijanju partizana koje postojeći politički poredak nisu dovodile u pitanje.

Zbog razloga koje je tom prilikom naveo Kuntze, uhićenje Dangića bilo je jedno od najvažnijih vojno-političkih događaja u istočnoj Bosni u razdoblju 1942. godine jer je time oružana pobuna na tome području ostala bez mogućnosti da s njemačke – ili eventualno s talijanske – strane dobije svoju legitimaciju na političkoj razini. Doduše, iz vojnoga kuta gledanja, privođenje Dangića nije imalo nikakvu važnost, jer su njegovi četnici bili potisnuti iz svih važnijih uporišta u srebreničkome i zvrničkome kotaru. Promatrano na taj način, njemačko uklanjanje Dangića uslijedilo je kao posljedica njegova poraza, te je bilo odraz pragmatizma njemačkih vojnih dužnosnika – kojima je u uvjetima kada su četnici bili poraženi, boravak Dangića na području pod njihovim nadzorom postao smetnja.

9.11. Uspostava uprave NDH u srebreničkome i vlaseničkome kotaru

Slomom Dangićevih četnika vlasti NDH došle su u priliku da u srebreničkome i vlaseničkome kotaru uspostave svoju upravu. Radi toga vrh je NDH donio tri odluke, kojima je cilj bio osigurati stabilnost toga područja na duže vrijeme.

Prva odluka bila je dovođenje dodatnih ustaških bojna neovisno o tome što su sukobi s ostacima četnika završeni. U skladu s njom, u noći s 9. na 10. travnja, odnosno nekoliko sati

⁵⁵³ *Zbornik*, XII/2, 244.: Zapisnik sastanka u Ljubljani od 29. 3. 1942.

nakon ustaškoga ulaska u Bratunac i Srebrenicu, na to su područje stigle III. ustaška bojna i dvije satnije IV. ustaške bojne.⁵⁵⁴

Njihovim dolaskom, na prostoru srebreničkoga, vlaseničkoga i zborničkoga kotara nalazilo se pet ustaških bojna s približno 2200 vojnika. Prema njihovu novom rasporedu, dvije su nove bojne zajedno sa sarajevskom pripremnom bojnom obavljale posadnu službu u Bratuncu, Srebrenici i Vlasenici, dok su I. ustaška bojna i II. željeznička ustaška bojna imale operativnu ulogu, odnosno zadaću da po potrebi djeluju na potencijalno ugroženom dijelu tih kotara.⁵⁵⁵

Pri tom razmještanju posebna zadaća dodijeljena je III. ustaškoj bojni, čiji je stožer s Prvom i Drugom satnijom smješten u Zvornik.⁵⁵⁶ Dolazak ustaških snaga u Zvornik uz prethodno povlačenje tamošnje bojne iz sastava njemačke 741. pukovnije bilo je dogovoreno sa stožerom zapovjednika Srbije, što je vidljivo iz Baderove zapovijedi od 24. travnja 1942., u kojoj je, uz ostalo, dogovorena promjena zborničke posade.⁵⁵⁷ Dolaskom u Zvornik, vlast Francetićevih ustaša proširena je i na taj kotar, čime je Francetić i s njemačke strane bio potvrđen kao glavna odgovorna osoba za nadzor granice sa Srbijom na području od Zvornika na sjeveru do Srebrenice na jugu.

Također, ta je odluka bila važna i za promjenu operativnoga područja 714. i 718. divizije, jer je u sklopu nje Bader odredio da u stožeru ustaške satnije u Zvorniku bude prisutan njemački

⁵⁵⁴ U izvješću 718. divizije nije zabilježen brojni sastav tih dviju ustaških bojna, nego je samo uočeno da su one stigle na njezino operativno područje. Međutim, iz internih izvješća vojnih tijela NDH jasno je vidljivo da je za razliku od IV. ustaške bojne u istočnu Bosnu pristigla III. ustaška bojna u punome sastavu. Polazak III. ustaške bojne iz Brčkoga u noćnim satima 9. travnja vidljiv je iz izvješća zapovjednika te bojne stožeru I. ustaške pukovnije Sarajevo. Izvješće je potpisao zapovjednik bojne, ustaški natporučnik Josip Kurelac, koji je naveo kako njegova bojna u svojem sastavu ima 5 časnika, 11 dočasnika i 575 ustaša, odnosno običnih vojnika. Okolnost da je u istočnu Bosnu upućena nepotpuna IV. ustaška bojna, odnosno samo njezine dvije satnije, može se zaključiti na temelju toga što se početkom kolovoza 1942. stožer te bojne zajedno sa svojom Trećom i Četvrtom satnijom nalazio u Bosanskoj Dubici, dok su Prva i Druga satnija te bojne zajedno s Drugom satnijom XVI. ustaške bojne djelovale u sastavu I. ustaške kombinirane bojne, koja je kao privremena vojna formacija djelovala od lipnja do rujna 1942. godine na području Gline. Početkom 1943. godine IV. ustaška bojna ponovno djeluje kao jedinstvena postrojba. *Records*, T315 / 2269, Washington, 1965., 44.: III. ustaška bojna I. ustaškoj pukovnji Sarajevo 9. 4. 1942. *Records*, T315 / 2269, 73.: Izvješće 718. divizije od 11. 4. 1942.; HR-HDA-1196, Fond: Oružničke pukovnije, kutija 2, 596/42: Izvješće Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 3. 8. 1942.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 226., 242.

⁵⁵⁵ *Zbornik*, XII/2, 322.: Iskaz Jure Francetića na sastanku u stožeru Operativne grupe Bader 20. 4. 1942.

⁵⁵⁶ Treća i Četvrta satnije te bojne nalazile su se u Bratuncu, na području srebreničkoga kotara. HR-HDA-1196, Fond: Oružničke pukovnije, kutija 2, 596/42: Izvješće Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 3. 8. 1942.

⁵⁵⁷ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 446.: Zapovijed Operativne grupe Bader od 27. 4. 1942.

časnik za vezu iz 718. divizije,⁵⁵⁸ čime je zvrnički kotar prestao biti dijelom operativnoga područja 714. divizije.

Stabilizacija uprave NDH dodatno je utjecala na omasovljavanje Ustaške vojnice jer je neposredno nakon ulaska ustaških snaga u Srebrenicu započelo formiranje novih ustaških postrojba od tamošnjih muslimana, što je kao svoju posljedicu imalo nastanak novih ustaških bojna.⁵⁵⁹ Nedugo zatim, dana 12. svibnja ukinuta je Vojna krajina,⁵⁶⁰ pri čemu je njezinih pet bojna rasformirano, dok su vojnicima iz njihova sastava popunjene lokalne domobranske postrojbe.⁵⁶¹ Odluka o ukinuću Vojne krajine bila je odraz tadašnjega prevladavajućeg stajališta u vodstvu NDH prema kojemu je domobranstvo, zbog svoje slabe bojne vrijednosti, na ugroženim dijelovima teritorija NDH bilo nužno zamijeniti većim postrojbama Ustaške vojnice.⁵⁶² To je stajalište u slučaju središnjega dijela istočne Bosne imalo svoju neposrednu potvrdu jer su upravo ustaške bojne potisnule Dangićeve četnike i postavile temelje za uspostavu uprave NDH.

Druga odluka bila je ustrojavanje nove oružničke pukovnije sa središtem u Tuzli. Zapovjedništvo nad tom pukovnijom preuzeo je oružnički dopukovnik Emanuel Mašek, koji je sudjelovao u borbama protiv Birčanskoga partizanskog odreda početkom travnja 1942. godine.⁵⁶³ Tuzlanska oružnička pukovnija preuzela je nadzor nad sjevernim dijelom istočne Bosne, odnosno nad teritorijem kotara Tuzla, Kladanj, Zvornik, Vlasenica i Srebrenica, dok je sarajevska oružnička pukovnija, koja je prema novoj numeraciji dobila broj 5, postala nadležna za područje zapadno i južno od Sarajeva.⁵⁶⁴ Budući da nova pukovnija nije imala dovoljan broj oružnika,

⁵⁵⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 446.: Zapovijed Operativne grupe Bader od 27. 4. 1942.

⁵⁵⁹ Formiranje novih ustaških bojna u istočnoj Bosni vidljivo je iz izvješća Vrhovnoga oružničkog zapovjedništva u kojemu se navodi razmještaj ustaških bojna prisutnih na tome području. HR-HDA-1196, kutija 2, 596/42: Izvješće Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 3. 8. 1942.

⁵⁶⁰ *Zbornik*, XIII/2, 417.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 14. 5. 1942.

Imovina te ukinute institucije prenesena je na kopnenu vojsku Ministarstva hrvatskog domobranstva. HR-HDA-223, kutija 89, 28300/42: Izvješće predstojnika državne riznice Vladimira Košaka od 22. 7. 1942.

⁵⁶¹ Ta odluka donesena 18. svibnja 1942. provedena je 1. lipnja iste godine. N. Barić, *Ustroj kopnene vojske*, 118.

⁵⁶² B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 410.: Izjava Poglavnika NDH dr. Ante Pavelića na sastanku hrvatskog i njemačkog državnog vrha od 23. 9. 1942.

⁵⁶³ *Zbornik*, IV/16, 524.-525.: Izvješće 4. oružničke pukovnije od 30. 8. 1943.

⁵⁶⁴ HR-HDA-1198, kutija 1, 364/42: 5. oružnička pukovnija Oružničkom krilu Bileća 8. 4. 1942.; HR-HDA-1502, kutija 7, 1187/42: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 6. 4. 1942.

oružničko je zapovjedništvo u cilju njezina jačanja na njezino operativno područje uputila dio oružnika iz Srijema.⁵⁶⁵

Treća odluka odnosila se na razdvajanje civilnih i vojnih funkcija. Ta je odluka kao svoju posljedicu imala početak građanske uprave koja je dotad imala tek provizoran karakter. Njezin inicijator bio je Francetić, koji je smatrao kako Boban zbog vođenja I. ustaške bojne ne može ujedno obnašati dužnost kotarskoga predstojnika u Vlasenici.⁵⁶⁶ Stoga je na Bobanovo mjesto kao privremeno rješenje postavljen ustaški natporučnik Josip Tomić Obrdalj.⁵⁶⁷ Međutim, ni on se na toj dužnosti nije dugo zadržao, te ga je nakon nešto više od mjesec dana zamijenio stanoviti Popović, čija je funkcija i službeno glasila „privremeni upravitelj”.⁵⁶⁸ Neprestane promjene čelne osobe vlaseničkoga kotara prestale su tek krajem 1942. godine, kad je tu dužnost preuzeo Rasim Kršlak.⁵⁶⁹ Prvi kotarski predstojnik Srebrenice nakon potiskivanja četnika bio je Luka Čaić, koji je tu dužnost obnašao do kolovoza 1942. godine.⁵⁷⁰ Nakon toga, na njegovo je mjesto došao stanoviti Mladenović, koji se očito pokazao pouzdanim jer je na toj funkciji zadržan i u idućoj, 1943. godini.⁵⁷¹

Drugi Francetićeov zahtjev poslan u istoj poruci u kojoj je tražio da se Bobana oslobodi dodijeljene mu dužnosti ticao se kotarskih činovnika. Francetić je od Ministarstva unutarnjih poslova NDH tražio da se u srebrenički i vlasenički kotar upute državni službenici koji bi mogli preuzeti tu ulogu.⁵⁷² Dolazak novoga, ali ujedno i iskusnoga ljudstva bilo je neophodno jer su gotovo svi državni službenici na prostoru srebreničkoga i vlaseničkoga kotara bili ili ubijeni ili izbjegli na druga područja. Primjerice, u Vlasenici su „za vrieme dok je Vlasenica bila u vlasti odmetnika” poginuli upravitelj kotara Abdulah Gruhonjić, njegova dva službenika, Osman Tihčić i Suljo Hasanefendić, te podvornik Hamdija Tihčić.⁵⁷³ U srebreničkome kotaru nitko od kotarskih

⁵⁶⁵ HR-HDA-223, kutija 53, 12501/42: Vrhovno oružničko zapovjedništvo Ministarstvu unutarnjih poslova 21. 4. 1942.

⁵⁶⁶ HR-HDA-223, kutija 53, 10806/42.: Francetić Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 13. 4. 1942.

⁵⁶⁷ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 63-4837: Kotarska oblast Vlasenica Velikoj župi Vrhbosna 18. 4. 1942.

⁵⁶⁸ HR-HDA-223, kutija 54, 20976/42: Kotarska oblast Vlasenica Ministarstvu unutarnjih poslova 26. 6. 1942.

⁵⁶⁹ BiH, ATKTK, RPINOBSB Z, 63-3324: Sporazum kotarske oblasti Vlasenica i četničkog zapovjednika Dušana Čolovića 11. 12. 1942.

⁵⁷⁰ BiH, ATKTK / Mikroteka – zbirka (dalje: MT – Z), Serija: MUP NDH, broj snimke 743: Ministarstvo unutarnjih poslova NDH Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 5. 8. 1942.

⁵⁷¹ Kontinuitet Mladenovićeova boravka na toj dužnosti vidljiv je iz njegovih izvješća od 16. listopada 1942. i 23. svibnja 1943. HR-HDA-223, kutija 10, 6745/43: Kotarska oblast Srebrenica Velikoj župi Usora i Soli 23. 5. 1943.; HR-HDA-223, kutija 92, 37232/42: Kotarska oblast Srebrenica Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 216. 10. 1942.

⁵⁷² HR-HDA-223, kutija 53, 10806/42.: Francetić Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 13. 4. 1942.

⁵⁷³ HR-HDA-223, kutija 87, 20452/42: Velika župa Vrhbosna Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 18. 6. 1942.

dužnosnika nije ubijen ili zlostavljan,⁵⁷⁴ ali su oni uslijed bojnoga djelovanja tijekom siječnja, ožujka i travnja na tome području najvjerojatnije izbjegli u druga, sigurnija područja.⁵⁷⁵ Stoga je dolazak novih činovnika bio neophodan. Međutim, s obzirom na to da srebrenički i vlasenički kotar nisu bila mjesta u koje bi državni činovnici iz sigurnijih krajeva NDH rado došli, kvaliteta novih službenika nije bila visoka. Taj zaključak moguće je donijeti na temelju molbe predstojnika srebreničkoga kotara od 20. studenoga 1942. za bilježničko-blagajničkim vježbenicima kod upravnih općina toga kotara. Molba je upućena iz razloga što je upravni aparat doveden nakon ustaškoga zauzimanja Srebrenice imao ulogu privremenoga rješenja, što upućuje na zaključak kako je rad svih administrativnih tijela toga kotara bio otežan i da se u izvanrednim okolnostima odvijao do kraja 1942. godine,⁵⁷⁶ a ne samo u prvih nekoliko mjeseci nakon početka rada uprave NDH. Molbu slična sadržaja uputio je Ministarstvu unutarnjih poslova NDH privremeni upravitelj vlaseničkoga kotara, koji je u svojoj brzojavci od 26. lipnja 1942. naveo kako su u kotarskome uredu potrebni dvojica uredskih činovnika i podvornik.⁵⁷⁷ Navedena molba bila je jasan pokazatelj kako kotarski predstojnik Vlasenice do toga datuma nije imao čak ni one zaposlenike koji su za minimum obavljanja njegova posla bili neophodni.

Uz manjak sposobnih činovnika, drugi veliki problem pri sređivanju stanja u srebreničkome i vlaseničkome kotaru bio je velik broj uništenih zgrada u većim mjestima. Takvo je, primjerice, bilo stanje u Vlasenici, u kojoj je bila srušena i džamija iz 16. stoljeća.⁵⁷⁸ S druge strane, u Srebrenici je bio uništen manji broj zgrada, ali je jedna od njih bila i zgrada kotarskoga predstojništva. Stoga je kotarski predstojnik Srebrenice zatražio popravak krova na zgradi, krećenje zidova i nabavku nove brave.⁵⁷⁹ U srebreničkome je kotaru uz stambene objekte u središtu kotara, znatnu materijalnu štetu pretrpjela i Općina Skelani, koja je u proteklome

⁵⁷⁴ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 243.: Kotarski predstojnik Srebrenice P. Uzumović Velikoj župi Vrhbosna 29. 1. 1942.

⁵⁷⁵ Izvor naveden u prethodnoj bilješci odnosio se na razdoblje do Operacije Romanija, dok za daljnje razdoblje ne postoje podatci. Međutim, s obzirom na to da uprava NDH nije uspostavljena na području srebreničkoga kotara nakon te vojne operacije, veliki broj civila muslimanske vjeroispovijesti otišao je u Drinjaču jer im njemačka vojska nije dopustila ulazak u Zvornik. Najvjerojatnije su se u toj skupini od čak 2500 izbjeglica nalazili i pripadnici upravnoga aparata srebreničkog kotara. V. Dediđer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 118.: Kotarska oblast Rogatica Velikoj župi Vrhbosna 28. 1. 1942.

⁵⁷⁶ HR-HDA-223, kutija 59, 14064/42: Kotarska oblast Srebrenica Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 20. 11. 1942.

⁵⁷⁷ HR-HDA-223, kutija 54, 20976/42: Kotarska oblast Vlasenica Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 26. 6. 1942.

⁵⁷⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 426.

⁵⁷⁹ HR-HDA-223, kutija 10, 6745/43: Kotarska oblast Srebrenica Velikoj župi Usora i Soli 23. 5. 1943.

vremenu bila snažno uporište Dangićevih četnika.⁵⁸⁰ U Skelanima je bila uništena zgrada općine a dodatni problem bio je i velik broj izbjeglica s okolnoga područja, što je dodatno onemogućivalo uspostavu normalnoga funkcioniranja toga dijela srebreničkoga kotara.⁵⁸¹

Na temelju navedenoga, očito je kako je manjak činovnika i veliki broj uništenih zgrada predstavljao otežavajući čimbenik za početak djelovanja uprave NDH na teritoriju srebreničkoga i vlaseničkoga kotara. Međutim, i ta je okolnost bila stanovit napredak u odnosu na prethodno razdoblje tijekom kojega je to područje neprestano bilo poprište neprestanoga bojnog djelovanja. Dakle, sredinom travnja 1942. godine na tome su području prvi put od ljeta 1941. godine prestale oružane akcije te su nastupili mirnodopski uvjeti. Na taj je način uprava NDH došla u priliku da usprkos mnogobrojnim problemima iz prošlosti započne sa svojim radom.

⁵⁸⁰ BiH, ATKT, RPiNOBSB Z, 66-4916: Izvješće Vojne krajine od 29. 3. 1942.

⁵⁸¹ HR-HDA-223, kutija 93, 38816/42: Općina Skelani Kotarskoj oblasti Srebrenica 17. 10. 1942.

X. OPERACIJA TRIO I

10.1. Promjena plana Operacije Trio

Na sastancima hrvatskih, njemačkih i talijanskih dužnosnika održanih u Opatiji i Ljubljani postignut je načelan dogovor oko nužnosti provedbe zajedničke vojne operacije u središnjemu dijelu istočne Bosne. Točan dan početka te vojne operacije dogovoren je dan nakon završetka sastanka u Ljubljani, 30. ožujka, kada je zapovjednik talijanske II. armije Roatta javio Baderovu stožeru kako će operacije početi 15. travnja.⁵⁸²

Do 10. travnja Bader je pri planiranju predstojeće vojne operacije polazio od pretpostavke kako će ona početi toga datuma.⁵⁸³ Međutim, toga dana iz Roattina mu je stožera došla poruka kako se tri talijanske divizije koje su trebale sudjelovati u toj vojnoj operaciji ne mogu prikupiti na svojim početnim položajima do 25. travnja, te da zato vojna operacija u istočnoj Bosni ne može početi prije toga datuma.⁵⁸⁴

Bila je to najava odgode predstojeće vojne operacije, izvedena po istome obrascu kao i prilikom pripreme Operacije Romanija, kada se tražila odgoda početka vojne operacije zbog kašnjenja divizije Ravenna.⁵⁸⁵ Talijanski je zahtjev Bader tada odbio jer u suprotnome u toj vojnoj operaciji ne bi mogla sudjelovati njemačka 342. divizija, koja je stožeru zapovjednika Srbije na raspolaganju bila do kraja siječnja.⁵⁸⁶ Međutim, predstojeća vojna operacija – nazvana Operacija Trio – bila je bitno drukčija jer su u njoj nositelji bojne djelatnosti bile talijanske postrojbe. S obzirom na to zapovjedništvo talijanske II. armije smatralo je da general Bader ne može započeti s provedbom operacije bez talijanskoga sudjelovanja.

Članove Roattina stožera Bader je držao u tome uvjerenju do 19. travnja kada ih je obavijestio da će zbog sloma pobunjeničkih snaga u srebreničkome i vlaseničkome kotaru njemačko-hrvatske borbene skupine započeti vojnu operaciju bez talijanske pomoći. Pritom je kao jedinu zadaću talijanske strane Bader iznio zahtjev da se njezine snage rasporede na njemačko-talijanskoj demarkacijskoj crti i da tako spriječe odstupanje pobunjenika na talijansko

⁵⁸² *Zbornik*, XIII/2, 126.: Talijanska II. armija generalu Baderu 30. 3. 1942.

⁵⁸³ *Zbornik*, XII/2, 285.: Zapovijed stožera Operativne skupine Bader od 10. 4. 1942.

⁵⁸⁴ *Zbornik*, XII/2, 332.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁵⁸⁵ *Zbornik*, XII/2, 35.: Zapisnik sastanka pripreme Operacije Romanije od 8. 1. 1942.

⁵⁸⁶ *Zbornik*, XIII/1, 703., bilj. 11.; *Zbornik*, XIII/2, 49., bilj. 7.

posadno područje.⁵⁸⁷ Drugim riječima, talijanska vojska dobila je istu zadaću kakvu je imala u posljednjoj verziji plana Operacije Romanija – kada je s njemačke strane procijenjeno da se dolazak predviđene talijanske divizije Ravenna ne može očekivati. Nova verzija plana predstojeće vojne operacije do te je mjere iznenadila Roattu, da je on zatražio od Badera da mu se taj plan usmeno iznese. Bader je ispunio njegov zahtjev, te mu je na sastanku održanome u Mostaru 21. travnja ponovio ono što mu je prethodno poslao pismenim putem.⁵⁸⁸

Novi plan bio je potpuna suprotnost od njegove stare verzije, prema kojoj su tri talijanske divizije imale glavnu ulogu, zbog čega je predstojeća vojna operacija trebala „početi sa crte Višegrad – Prača prema sjeveru”. Pritom je kao glavni razlog njezina potencijalnog neuspjeha navedena mogućnost da se pobunjenici povuku „prema sjeveru ili preko Drine”⁵⁸⁹. U razdoblju kada je stara verzija plana bila aktualna, trajalo je povlačenje Proleterske udarne grupe preko rogatičkoga kotara u smjeru juga.⁵⁹⁰ U skladu s time, Bader je očekivao kako će u narednome razdoblju doći do povratka te partizanske skupine uslijed napada triju talijanskih divizija na nju. Međutim, nakon što je talijanska strana javila kako predstojeća vojna operacija neće početi do 25. travnja, postalo je očito kako je prvi od njezinih dvaju osnovnih ciljeva – „uništenje ustanika u Bosni”⁵⁹¹ – neprovediv, jer se veći dio pobunjeničkih snaga povukao na talijansko posadno područje, odnosno izvan prostora na kojemu se ta vojna operacija trebala provesti. Stoga je Bader novom verzijom plana, u kojoj je talijanska uloga u znatnoj mjeri smanjena, odlučio ostvariti drugi deklarativni cilj te vojne operacije – pacifikaciju područja na kojemu se predstojeća operacija trebala provesti.⁵⁹² Nova verzija plana bila je moguća zbog talijanskoga zahtjeva za odgodom početka vojne operacije jer je dovela do toga da se pobunjenička skupina protiv koje je ta vojna operacija bila usmjerena povukla s područja na kojemu se ta vojna operacija trebala provesti. Kao posljedica toga, na prostoru predviđenome za provedbu predstojeće vojne operacije ostale su relativno slabe pobunjeničke postrojbe, koje su vlastitim snagama mogle poraziti njemačka 718. divizije i postrojbe NDH.

Pravi autor nove verzije plana nije bio Bader, nego Kuntze, koji je 11. travnja, odnosno dan nakon što je Roatta zatražio odgodu predstojeće vojne operacije, Baderu dao uputu da

⁵⁸⁷ *Zbornik*, XII/2, 313.: Operativna skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942

⁵⁸⁸ *Zbornik*, XII/2, 340.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁵⁸⁹ *Zbornik*, XII/2, 274.: Zapovijed Operativne skupine Bader od 8. 4. 1942.

⁵⁹⁰ *Zbornik*, XII/2, 276.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 10. 4. 1942.; BiH, ATKTK, RPiNOBSB Z, 66-4924: Izvješće Vojne krajine od 11. 4. 1942.

⁵⁹¹ *Zbornik*, XIII/2, 124.: Talijanska II. armija generalu Baderu 30. 3. 1942.

⁵⁹² *Zbornik*, XIII/2, 124.: Talijanska II. armija generalu Baderu 30. 3. 1942.

iskoristi „prodor Francetića” kako bi se područje sjeverno od demarkacijske crte očistilo od pobunjenika „prije početka zajedničkih operacija” s talijanskim snagama.⁵⁹³ Promjenu plana Bader je držao u tajnosti od talijanske strane do 19. travnja jer je tada bio zaokupljen praćenjem smjera kretanja Proleterske udarne grupe. U razdoblju od 11. do 19. travnja Bader je smatrao vrlo izglednim kako će ta partizanska skupina izvršiti prodor u južni dio Srbije, te je zato umjesto izrade novoga plana predstojeće vojne operacije u istočnoj Bosni bio zaokupljen s pripremama za obranu.

Štoviše, s obzirom na to da je Baderov plan obrane južne Srbije od partizanskoga prodora, sastavljen 13. travnja, predviđao prisutnost njemačkih snaga u Višegradu,⁵⁹⁴ za to je trebao ishoditi dopuštenje talijanske strane, te zato u tome razdoblju nije bio u prilici Roattu obavijestiti da će doći do promjene plana bojnoga djelovanja u istočnoj Bosni. Međutim, nakon što je nekoliko dana prije 19. travnja postalo očito kako Proleterska udarna grupa nema namjeru izvršiti prodor u Srbiju, nego se povući na područje pod svojim nadzorom, Bader je završio novu verziju plana predstojeće vojne operacije u istočnoj Bosni, te je o njoj obavijestio Roattu. Izmijenjenom verzijom plana Bader je poslao poruku Roatti kako su četiri posadne divizije s kojima on raspolaže sposobne bez talijanske pomoći provesti pacifikaciju vlastita posadnoga područja. Na taj način, osnovna strateška postavka sastanaka u Opatiji i Ljubljani stavljena je izvan snage jer je spriječen prelazak talijanskih snaga preko demarkacijske crte.

Međutim, premda je Roattu obavijestio o promjeni prvotnoga plana, koncept je njegove provedbe na taktičkoj razini Bader završio tek 20. travnja, odnosno dan nakon što je Roatti javio da je stara verzija plana odbijena. Na sastanku hrvatskih i njemačkih dužnosnika održanome u Sarajevu 19. i 20. travnja, ponovno je došlo do izražaja neslaganje Badera i Kuntzea oko temeljnih pitanja. Suprotno Kuntzeu koji se zalagao za to da ustaške bojne pod Francetićevim zapovjedništvom težište bojnoga djelovanja preuzmu na sebe, Bader se s time nije slagao – navodeći argument kako su ustaše počinili zločine nad Srbima, te da njihovo znatnije sudjelovanje može dovesti do ponovnoga širenja nemira.⁵⁹⁵ Tom prilikom Baderu je odmah replicirao Francetić, izjavivši kako su se zločini nad Srbima doista dogodili, ali da ih nisu

⁵⁹³ *Zbornik*, XII/2, 385.: Operativna skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 4. 5. 1942.

⁵⁹⁴ Prema Baderovu planu od 13. travnja čiji je cilj bio zaustavljanje partizanskoga prodora u Srbiju, cjelokupna 737. pukovnija njemačke 717. divizije trebala je bojno djelovati protiv partizana na teritoriju višegradskoga kotara, odnosno na području od Žepe preko Vardišta do Višegrada. *Zbornik*, XII/2, 275., bilj. 5.

⁵⁹⁵ *Zbornik*, XII/2, 321.-322.: Zapisnik sastanka u Baderovom stožeru od 19. i 20. 4. 1942.

počinile bojne pod njegovim zapovjedništvom, nego pripadnici Hadžiefendićeve milicije.⁵⁹⁶ Baderove kritike izrečene na račun Francetićevih ustaša Kuntze nije prihvatio, nego je ostao pri svojem prethodno izrečenom stajalištu. Nakon toga, Bader se složio s Kuntzeom, te je kao novi datum početka vojne operacije određen 22. travnja.⁵⁹⁷

Predstojeća vojna operacija, nazvana Operacija Trio I, imala je zadaću provesti deblokadu opkoljene posade NDH u Rogatici,⁵⁹⁸ pri čemu je glavni udar na pobunjeničke snage trebala provesti njemačka 718. divizija, uz pomoć jedne bojne njemačke 717. divizije i snaga NDH.⁵⁹⁹

Dan nakon završetka sastanka u Baderovu stožeru, 21. travnja, u Sarajevo su iz Mostara stigle prethodnice talijanske divizije Taurinense,⁶⁰⁰ ali njihov dolazak nije utjecao na novu verziju plana deblokade rogatičke posade u kojoj sudjelovanje talijanskih snaga nije bilo predviđeno.

Prema tome, 20. travnja plan predstojeće vojne operacije pod nazivom Trio I dobio je svoj konačan oblik, te je dva dana poslije, 22. travnja, započela njegova provedba. Ta je vojna operacija počela time što Borbena skupina Francetić⁶⁰¹ prikupila u selima u okolici Prače, Sokolca i Han Pijeska, te je stigla do Žepe i Slapa,⁶⁰² gdje je ostvarila kontakt s njemačkom 737. pukovnijom.⁶⁰³ Dolaskom u Žepu, smještenom 20 km sjeveroistočno od Rogatice i Slapa, 20 km sjeverozapadno od Višegrada,⁶⁰⁴ Francetićeve su snage od početka svoje aktivnosti u istočnoj Bosni došle najbliže njemačko-talijanskoj demarkacijskoj crti na tome području. Pritom otpora gotovo i nije bilo, jer su se partizani na tome području, koje se u izvješću bezlično definira terminom „odmetnici”, povukli u smjeru juga, odnosno prema Višegradu i Goraždu.⁶⁰⁵

Dolazak ustaških bojna na 20 km od Višegrada uzrokovao je početak talijanskoga bojnog djelovanja. Talijanska divizija Pusteria već je istoga dana krenula u napad na partizane. Međutim, bilo je riječi o iznuđenome pothvatu, odnosno o vojnome manevru koji je bio uvjetovan pokušajem da se zadrži Francetićeve snage što je moguće dalje od teritorija višegradskoga kotara. Jedino time može se objasniti što je dio snaga divizije Pusteria, smješten u Pljevljima, započeo s

⁵⁹⁶ *Zbornik*, XII/2, 321.-322.: Zapisnik sastanka u Baderovom stožeru od 19. i 20. 4. 1942.

⁵⁹⁷ *Zbornik*, XII/2, 318.: Zapisnik sastanka u Baderovom stožeru od 19. i 20. 4. 1942.

⁵⁹⁸ *Zbornik*, XII/2, 313.: Operativna skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942

⁵⁹⁹ *Zbornik*, XII/2, 301.-303.: Zapovijed 718. divizije od 14. 4. 1942.

⁶⁰⁰ *Zbornik*, XII/2, 316.: Izvješće Glaisea von Horstenaua od 21. 4. 1942.

⁶⁰¹ Prema njemačkome izvoru, ta je vojna formacija raspolagala s dvjema do trima ustaškim bojnama i jednim vodom brdskih topova. *Zbornik*, XII/2, 302.: Zapovijed 718. divizije od 14. 1. 1942.

⁶⁰² *Zbornik*, IV/4, 337.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 24. 4. 1942.

⁶⁰³ Ostvareni kontakt s njemačkom stranom može se zaključiti iz prethodno spomenutoga Baderova izvješća od 20. travnja, u kojemu se navodi da je 737. pukovnija zauzela ta mjesta. *Zbornik*, XII/2, 308.

⁶⁰⁴ *Zbornik*, IV/4, 337.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 24. 4. 1942.

⁶⁰⁵ *Zbornik*, IV/4, 337.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 24. 4. 1942.

napadom na partizane na okolnome području bez da je pričekao dolazak drugih dviju talijanskih divizija – Taurinense i Cacciatori delle Alpi.⁶⁰⁶ Posebna važnost napada talijanskih snaga na partizane bila je činjenica da je talijanska strana u tome napadu ostvarila velik uspjeh jer je u nepuna četiri dana, od 22. do 25. travnja, zauzela dva snažna partizanska uporišta, Čajniče i Goražde.

10.2. Talijansko zauzimanje Čajniča i Goražda

Prodor snaga divizije Pusteria započeo je 22. travnja iz Pljevalja, a već idućega dana, 23. travnja, zauzeta je Metaljka, mjesto udaljeno 6 km od Čajniča u smjeru istoka.⁶⁰⁷ Nakon toga, put prema Čajniču i Goraždu bio je otvoren, te je prvo od tih dvaju mjesta iz smjera istoka, Čajniče, zauzeto bez otpora.⁶⁰⁸ Prema partizanskim podacima, u napadu na njihova uporišta iz smjera Pljevalja sudjelovalo je ukupno 1400 talijanskih vojnika,⁶⁰⁹ što je s obzirom na raspored partizanskih snaga u mjestima koje je zauzela talijanska vojska bio relativno malen broj. U navedenim mjestima i njihovoj neposrednoj okolini nalazila su se tri od ukupno četiri bataljuna Druge proleTERSKE brigade,⁶¹⁰ kao i stanovite sandžačke partizanske postrojbe, odnosno snage pod zapovjedništvom partizanskoga Glavnog štaba za Sandžak.⁶¹¹

Razlog izostanka partizanskoga otpora bila je „velika panika” partizanske posade u Čajniču i njegovoj neposrednoj okolini, uslijed čega je talijanska vojska u Čajniče ušla gotovo mirnodopski, odnosno „poslije obazrivog nastupanja, a ne nadiranja”.⁶¹²

⁶⁰⁶ U trenutku napada te divizije, tek je manji dio divizije Taurinense stigao na predviđeni joj početni položaj, dok se divizija Cacciatori delle Alpi uopće nije prikupila. *Zbornik*, XII/2, 316. : Izvješće Glaisea von Horstenaue od 21. 4. 1942.

⁶⁰⁷ *Zbornik*, IV/5, 374.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 16. 5. 1942.

⁶⁰⁸ *Izvori za istoriju SKJ*, Serija A, Tom II, knjiga 4, Komunist, Beograd, 1987., 576., bilj. 623.

⁶⁰⁹ *Zbornik*, II/4, Beograd, 1955., 25.: Vrhovni štab Operativnom štabu za Hercegovinu 2. 5. 1942.

⁶¹⁰ Premda se iz dostupnih izvora ne može posve pouzdano utvrditi koji su se bataljuni Druge proleTERSKE brigade nalazili između Goražda i Čajniča u trenutku talijanskoga napada iz Pljevlja, iz izvješća Druge proleTERSKE brigade Vrhovnomu štabu od 28. travnja 1942. i zapovijedi Vrhovnoga štaba toj brigadi od istoga dana, očito je da su se najmanje tri bataljuna nalazila na tome području. *Zbornik*, II/3, 474.: Vrhovni štab Drugoj proleTERSKOJ brigadi 28. 4. 1942.; *Zbornik*, IV/4, 280., 282.: Druga proleTERSKA brigada Vrhovnom štabu 28. 4. 1942.

⁶¹¹ Prema odluci Vrhovnoga štaba od 14. travnja 1942. teritorij čajničkog kotara bio je sastavnim dijelom operativnoga područja Glavnog štaba za Sandžak. *Zbornik*, II/3, 379.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Sandžak 14. 4. 1942.

⁶¹² *Zbornik*, II/3, 431.: Vrhovni štab Glavnom štabu za Sandžak 24. 4. 1942.

Najvjerojatniji razlog za tu „veliku paniku” bila je okolnost da partizansko vodstvo zbog prethodnih postupaka talijanske vojske na području istočne Bosne nije očekivalo nikakvu talijansku vojnu aktivnost,⁶¹³ te je zato talijanski prodor iz Pljevalja imao karakter iznenađenja.

Ulazak talijanskih snaga u Čajniče izveden bez znatnijih napora s jedne strane, te zanemariv partizanski otpor s druge strane, vidljiv je iz njemačkoga izvješća u kojemu je navedena struktura gubitaka u Operaciji Trio I.

Prema tome njemačkom izvješću, prodor talijanske divizije Pusteria od Pljevalja do Goražda smatran je sastavnim dijelom vojne operacije deblokade rogatičke posade. To je vidljivo iz činjenice da je u tome izvješću navedeno koliko je protivničkih boraca zarobila njemačka, a koliko talijanska strana. Bio je to podatak koji je izostavljen iz izvješća u kojem je opisan tijek Operacije Romanija, što je za svoju posljedicu imalo nastanak izvješća u kojemu zarobljeni i ubijeni protivnički borci nisu razvrstani na taj način, nego su svi navedeni zbirno – neovisno o tome jesu li stradali od njemačke vojske ili od postrojba NDH.

Suprotno tomu, u tome njemačkom izvješću precizno je navedeno da je talijanska vojska imala trojicu poginulih i jednoga ranjenog, a partizanska strana 80 poginulih i 786 zarobljenih, pri čemu je njemačka vojska zarobila 298 partizana, a talijanska vojska, odnosno divizija Pusteria, čak 488 partizana.⁶¹⁴ Od broja partizana koje je zarobila talijanska strana, 473 partizana zarobljena su do 27. travnja od snaga divizije Pusteria.⁶¹⁵ S obzirom na kretanje divizije Pusteria do toga datuma, očito je kako su partizani koje je ona zarobila uhićeni prilikom zauzimanja Čajniča i Goražda. Ako se uzme u obzir da su bataljuni Druge proleterske brigade imali između 150 do 200 pripadnika,⁶¹⁶ partizanski gubitci navedeni u tome njemačkom izvješću bili su na razini dva jača ili tri slabija bataljuna. Na temelju toga, može se zaključiti da su se na pravcu talijanskoga napada iz smjera Pljevalja nalazile relativno brojne partizanske snage, te se njihovi gubitci ne mogu opravdati ničim drugim osim njihovom nespremnosti za borbu i nesnalaženjem njihova zapovjednoga kadra.

⁶¹³ Kako je prethodno navedeno, Tito je u radio-poruci Kominterni očekivao zajedničku operaciju njemačke i bugarske vojske, postrojbi NDH, te Nedićevih snaga u prvoj polovini travnja. Nasuprot tomu, ni u jednoj od njegovih poruka, kao ni u izvješćima ili zapovijedima drugih istaknutih partizanskih zapovjednika, mogućnost napada talijanskih snaga na partizane se ne spominje. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 167.: Valter Djeđu 31. 3. 1942.

⁶¹⁴ *Zbornik*, XII/2, 387., bilj. 19.

⁶¹⁵ *Zbornik*, XII/2, 343.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁶¹⁶ *Zbornik*, II/2, 379.: Vrhovni štab drugu Veljku 18. 2. 1942.

Navedeni zaključak, osim iz podataka u njemačkome izvješću, vidljiv je i iz reakcije načelnika Vrhovnoga štaba Arsa Jovanovića na talijanski prodor iz Pljevalja. Nakon što je saznao da su talijanske snage zauzele Čajniče, Jovanović je 24. travnja zapovijedio rušenje mostova kod Goražda, te je – zbog očita nepovjerenja u podređene – istoga dana otišao iz Foče u Goražde radi neposredna nadziranja zapovijedi koju im je uputio.⁶¹⁷ Neposredno nakon njegova dolaska u Goražde u tome su mjestu srušena sva tri mosta, od toga dva željeznička i jedan cestovni, „a prethodno su u dijelu grada na desnoj obali zapaljene neke zgrade, među kojima i željeznička stanica”.⁶¹⁸

Također, radi dodatna osiguranja od mogućega prodora protivnika iz drugih pravaca, Jovanović je istovremeno s rušenjem mostova kod Goražda zapovijedio rušenje mostova na još dvama mjestima. Prvo su srušeni viseći mostovi u okolici Foče, što je uočilo zrakoplovstvo NDH u svojem razviđanju prostora fočanskoga kotara provedenome do 24. travnja u 8 sati ujutro.⁶¹⁹ Nakon toga, uslijedilo je rušenje mosta kod Ustiprače,⁶²⁰ mjesta na željezničkoj pruzi Sarajevo – Višegrad kod kojega se rijeka Prača ulijevala u rijeku Drinu.⁶²¹ Fočanski mostovi srušeni su radi zaustavljanja potencijalnoga napada divizije Pusteria na Foču, dok se rušenjem mosta kod Ustiprače pokušalo zaustaviti daljnje napredovanje Borbene skupine Francetić i organizirati aktivna obrana na južnoj obali rijeke Prače.⁶²²

Dan nakon što su navedeni mostovi srušeni, 25. ožujka, prednji dijelovi talijanske divizije Pusteria zauzeli su dio Goražda koji se nalazi na desnoj obali rijeke Drine. Time su borbene skupine te divizije pod svoj puni nadzor stavile cjelokupan prostor između Goražda i Višegrada,⁶²³ odnosno područje dugo 29 km.⁶²⁴ Okolnost da je talijanska vojska u Goražde ušla dan nakon što je zauzela Čajniče, premda je putna udaljenost između tih dvaju mjesta iznosila samo 14 km,⁶²⁵ bila je neposredan pokazatelj do koje je razine ona nastupala oprezno, odnosno Jovanovićevim riječima, „obazrivo”. Međutim, i takav način spora i oprezna ulaska u Goražde bio je uspješan jer je partizanski otpor izostao.

⁶¹⁷ *Izvori za istoriju SKJ*, Serija A, Tom II, knjiga 4, 578., bilj. 649., 652.

⁶¹⁸ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 10, 247., bilj. 247.

⁶¹⁹ *Zbornik*, IV/4, 343.: Izvješće III. domobranskog zbora od 24. 4. 1942.

⁶²⁰ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, 10, 247., bilj. 247.

⁶²¹ *Zbornik*, XIII/2, 365.: Izvješće talijanske II. armije od 4. 5. 1942.

⁶²² Bio je to zaključak Ministarstva hrvatskoga domobranstva od 29. travnja. *Zbornik*, IV/4, 351.

⁶²³ *Zbornik*, XII/2, 342.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁶²⁴ *Zbornik*, XII/1, 784., bilj. 3.

⁶²⁵ *Zbornik*, XIII/2, 363.: Izvješće talijanske II. armije od 3. 5. 1942.

S druge strane, datum ulaska talijanskih strana u desni dio Goražda pokazao je kako je Jovanovićeve zapovijed bila pravodobna, odnosno ispravna, jer je odgodila daljnje talijansko napredovanje te je tako omogućila partizanima koji su se nalazili na lijevoj obali Drine da u miru organiziraju povlačenje u smjeru juga, odnosno na planinski prostor sjeverne Hercegovine.⁶²⁶ Usporedno s time, talijanskim snagama koje su ušle u Goražde organiziran je žestok otpor, te je njihov prvi pokušaj prelaska Drine na tome području, koji je izveden 28. travnja, onemogućen s partizanske strane.⁶²⁷

10.3. Politička pozadina talijanskoga zauzimanja Čajniča i Goražda

Usporedbom obaju planova Operacije Trio I s jedne strane te načinom na koji su, tijekom provedbe te vojne operacije, važna partizanska uporišta Čajniča i Goražde zauzeta od talijanskih snaga s druge strane, jasno je uočljiva suprotnost između početnih postavka te vojne operacije i njezine provedbe.

Ta je suprotnost obuhvaćala tri važna čimbenika. Prvo, Operacija Trio nije započela 15. travnja, kako je prvotno bilo zamišljeno, nego s tjedan dana zakašnjenja, odnosno 22. travnja. Uzrok te odgode bio je zahtjev stožera talijanske II. armije, koji je bio istovjetan zahtjevu za odgodom Operacije Romanija. Neposredna posljedica odgode početka Operacije Trio bila je promjena njezina prvotnog plana, a time i smanjivanje važnosti talijanske strane, koja je u novoj verziji plana imala posve sporednu ulogu.

Drugo, Operaciju Trio I nisu započele talijanske divizije, odnosno strana koja je u njezinoj provedbi prema prvotnome planu imala glavnu ulogu, nego postrojbe NDH. Razlog za tu promjenu uloga bila je odluka njemačkoga zapovjednika Jugoistoka generala Kuntzea, koji je vojni uspjeh ustaških bojna pod Francetićevim vodstvom odlučio iskoristiti za sprečavanje širenja talijanskoga utjecaja sjeverno od demarkacijske crte.⁶²⁸ Budući da je uspjeh Francetićevih snaga u velikoj mjeri bio uvjetovan partizanskim napadom na Dangićeve četnike – na što ni Francetić ni Kuntze nisu mogli utjecati – sama Kuntzeova odluka o početku Operacije Trio bila je donesena iznenada, odnosno bez prethodne pripreme.

⁶²⁶ Smjer partizanskoga povlačenja, osim iz rasporeda njemačkih i talijanskih snaga u to vrijeme, može se uočiti iz izvješća talijanske II. armije od 5. svibnja, u kojemu je navedeno kako se u sjeveroistočnoj Hercegovini nalazi „oko 2000 ustanika”. *Zbornik*, XIII/2, 375.: Izvješće talijanske II. armije od 5. 5. 1942.

⁶²⁷ *Zbornik*, IV/4, 351.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 29. 4. 1942.

⁶²⁸ *Zbornik*, XII/2, 313.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

Treće i ključno, nakon što je Operacija Trio I počela uz potpunu promjenu svojega prvotnog plana, u nju su se uključile postrojbe talijanske divizije Pusteria, koje su vlastitim snagama i uz relativno malen napor zauzela dva snažna partizanska uporišta, Čajniče i Goražde.

Ostvaren uspjeh talijanskih postrojba imao je dodatnu važnost jer su se na području koje je tom prilikom zauzeto nalazile znatne partizanske snage. S tim u vezi nužno je navesti da je iskazana bojna djelatnost divizije Pusteria bila potpuna suprotnost njezinu prethodnom odnosu prema partizanima. Naime, operativno područje te divizije od formiranja Prve proleterske brigade 21. prosinca 1941. do početka napada na partizane iz smjera Pljevalja 22. travnja 1942. bio je prostor na kojemu se nalazila glavnina partizanskih snaga u istočnoj Bosni. Obje proleterske brigade ustrojene su na operativnome području divizije Pusteria,⁶²⁹ te su od tamo partizani širili svoj utjecaj u smjeru sjevera, odnosno prema središnjemu dijelu istočne Bosne. Pritom im s talijanske strane nije pružen nikakav otpor, što ih je ohrabrilo na provođenje zahtjevne operacije prodora u Srbiju.⁶³⁰ Kad u tome nisu uspjeli, te su se istim putem kojim su stigli iz južnoga u središnji dio istočne Bosne vratili natrag, snage divizije Pusteria nisu ih ni pokušale zaustaviti.⁶³¹ Također, u razdoblju odsutnosti najkvalitetnijega dijela partizanskih snaga, zapovjedništvo divizije Pusteria nije ni pokušalo izvesti napad sličan onome od 22. travnja, premda bi, s obzirom na tadašnji odnos snaga, u prodoru provedenome u drugoj polovini ožujka zauzeto područje vjerojatno bilo još veće. Štoviše, u tome bi slučaju bilo krajnje upitno bi li se partizanske postrojbe upućene u središnji dio istočne Bosne uopće pokušale vratiti natrag ili bi, pod dojmom talijanskoga zauzimanja glavnine prostora koji su smatrali svojim glavnim uporištem, ostali na njemačkome posadnom području.⁶³²

Dakle, ulazak divizije Pusteria u Čajniče i Goražde, premda je činio uspjeh na taktičkoj razini, zbog toga što nije izveden barem dva tjedna ranije – na strateškoj je razini bio bez učinka,

⁶²⁹ Prva proleterska brigada u Rudom, a Druga proleterska brigada u Čajniču.

⁶³⁰ U zapovijedi Drugoj proleterskoj brigadi za napad na četnike, načelnik Vrhovnoga štaba Jovanović naglasio je kako se talijanska posada u Višegradu drži posve obrambeno. Bila je to jasna poruka zapovjedništvu te brigade da mogu bez problema proći uz neposrednu blizinu Višegrada. *Zbornik*, II/3, 22.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 3. 3. 1942.

⁶³¹ To je kao važnu činjenicu koja je utjecala na budući tijek događaja naveo Bader u svojem desetodnevnom izvješću od 20. travnja. *Zbornik*, XII/2, 312.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁶³² U njemačkim izvješćima u kojima je spomenuto povlačenje proleterskih brigada u prvoj polovini travnja iz središnjega dijela istočne Bosne, jasno se navodi da pripadnici tih brigada sa sobom vode „krda stoke i druge opljačkane stvari”, što je nesumnjivo usporavalo njihovu pokretljivost i otežavalo mogućnost obrane u slučaju kvalitetno izvedena napada. *Zbornik*, XII/2, 312.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 384.: Borbena skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 4. 5. 1942.

jer je glavnina partizanskih snaga uspjela izbjeći zatvaranje protivničkog obruča jer se neometana s talijanske strane pravodobno povukla.⁶³³

Spoj triju navedenih čimbenika ključan za početak Operacije Trio I uputio je na njezinu političku pozadinu, odnosno na okolnost da su uzrok što je ona uopće započela bili suprotstavljeni interesi NDH i talijanskih snaga, a ne zajednički deklarativni cilj potiskivanja partizana. S te strane, može se zaključiti kako je Baderova tvrdnja da je talijanskoj strani slamanje partizanskoga utjecaja bilo pitanje od sekundarne važnosti bila točna.⁶³⁴

Uostalom, brzina kojom je divizija Pusteria zauzela čajnički kotar bio je jasan pokazatelj kako je dugotrajan opstanak partizanske vlasti na tome području bio u znatno većoj mjeri uvjetovan talijanskom pasivnošću, nego snagom partizana. Jedino se tako može objasniti da je predviđena zajednička operacija deblokade Rogatice, koja je odgođena za tjedan dana i nakon toga provedena sa znatno slabijim snagama od njihova prvotno planiranoga broja, rezultirala potiskivanjem partizana iz njihovih dvaju dotadašnjih uporišta, Čajniča i Goražda, premda to tada uopće nije bilo predviđeno.

10.4. Borbe za Rogaticu

Od uspostave vlasti NDH u većim mjestima rogatičkoga kotara krajem siječnja 1942. godine, postrojbe NDH na tome području nalazile su se u teškome položaju jer su ih pobunjeničke snage nepuna dva tjedna po završetku Operacije Romanija počele napadati. Oružane akcije nižega intenziteta postupno su prerasle u frontalne udare, što je neposredno ugrozilo opstanak uprave NDH na tome području.

Već u prvim danima veljače, Romanijski partizanski odred zauzeo je Renovicu,⁶³⁵ mjesto na željezničkoj pruzi Sarajevo – Višegrad, udaljeno 5 km istočno od Prače⁶³⁶ i 11 km jugozapadno od Rogatice.⁶³⁷ Nakon što su svladali tamošnju domobransku posadu, romanijski su partizani zaplijenili njihovu cjelokupnu opremu, u sklopu koje se nalazio i telefon, što im je

⁶³³ Bader je bio svjestan te okolnosti, te ju je u izvješću Kuntzeu od 20. travnja objasnio sljedećim riječima: „S jednim daljnjim neometanim odlaskom ustanika moralo se računati pri ponovljenom odlaganju akcija.” Međutim, na to odgađanje početka Operacije Romanija nisu mogli utjecati ni Kuntze ni Bader. *Zbornik*, XII/2, 312.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁶³⁴ *Zbornik*, XII/2, 312.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁶³⁵ *Zbornik*, II/2, 326.: Vrhovni štab Tempu 6. 2. 1942.

⁶³⁶ *Zbornik*, XIII/2, 388.: Izvješće talijanske II. armije od 8. 5. 1942.

⁶³⁷ *Zbornik*, IV/4, 351.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 29. 4. 1942.

omogućilo neposrednu komunikaciju s Vrhovnim štabom u Foči.⁶³⁸ Uz Renovicu, druga dva ugrožena mjesta bila su Rogatica i Sokolac. Dok je u Sokolac, s obzirom na to da se nalazi 31 km sjeveroistočno od Sarajeva,⁶³⁹ sarajevska posada slala pojačanje u vojnicima i opremi, Rogatica se nalazila u mnogo težem položaju jer se do nje iz Sarajeva moglo doći isključivo preko Sokolca. Stoga su pripadnici vojnih tijela NDH iz Sarajeva, poput III. domobranskoga zbora i 5. domobranske divizije, osobno posjetili posadu u Sokolcu,⁶⁴⁰ dok se komunikacija između snaga NDH u Sarajevu i Rogatici održavala isključivo radiovezom.⁶⁴¹

Dodatan razlog teška položaja posade u Rogatici bio je izostanak četničko-partizanskoga sukoba u njezinoj široj okolini. Premda su nakon završetka Operacije Romanija višegradski četnici proširili svoj utjecaj na teritorij rogatičkoga kotara, što je kao svoju posljedicu imalo formiranje Rogatičkoga četničkog odreda, zapovjedništvo toga odreda nije bilo jedinstveno po pitanju odnosa prema partizanima. Dokaz za to bio je sljedeći događaj. Sredinom veljače pripadnici su toga odreda prema odluci njegova zapovjednika, Bogdana Marjanovića, zarobili štab Romanijskoga partizanskog odreda. Međutim, zarobljene je partizane protivno Marjanovićevoj odluci oslobodio njegov zamjenik Radomir Nešković, predratni narednik vojske Kraljevine Jugoslavije.⁶⁴² Usprkos tome što je Marjanović bio formalno nadređen Neškoviću, stvarnu je vlast u odredu imao Nešković, koji je neposredno zapovijedao pripadnicima toga odreda, dok se Marjanović uglavnom nalazio u okolini Višegrada pod zaštitom talijanske vojske.⁶⁴³ Kao posljedica toga, sve su svoje snage četnici i partizani na rogatičkome području usmjerili protiv rogatičke posade.

Dana 9. veljače četnici iz Borike napali su domobransku ophodnju u okolini Rogatice, te su tom prilikom ubili 12 domobrana, a zarobili njih 34, od kojih je jedan bio časnik.⁶⁴⁴ Desetak dana poslije Rogaticu su počeli ugrožavati partizani, što je vidljivo iz pisma Vrhovnoga štaba Svetozaru Vukmanoviću od 20. veljače 1942., u kojemu se navodi kako se je „pre par dana” u Rogaticu probilo „400 ustaša”, pri čemu ih tamošnje partizanske postrojbe nisu zaustavile jer je

⁶³⁸ *Zbornik*, II/3, 304.: Vrhovni štab Kraljevačkom bataljunu Prve proleterske brigade 31. 3. 1942.

⁶³⁹ *Zbornik*, XII/2, 159.: Glaise von Horstenau zapovjedniku Jugoistoka 20. 2. 1942.

⁶⁴⁰ *Zbornik*, IV/3, 483.: Izvješće Velike župe Vrhbosna od 16. 2. 1942.

⁶⁴¹ *Zbornik*, IV/3, 482.: Izvješće Velike župe Vrhbosna od 16. 2. 1942.

⁶⁴² *Zbornik*, XIV/1, 170.-171.: Bogdan Marjanović Zdravku Stjepanoviću 5. 3. 1942.

⁶⁴³ *Zbornik*, XIV/2, 775.: Pejićevo izvješće u drugoj polovici lipnja 1943.

⁶⁴⁴ *Zbornik*, IV/3, 502.-503.: Izvješće III. domobranskog zbora od 27. 2. 1942.

na njih izvršen prodor od dijela rogatičke posade.⁶⁴⁵ Napadi na domobranske ophodnje u okolici Rogatice izvedeni tijekom veljače početkom ožujka prerasli su u otvorenu opsadu grada.⁶⁴⁶ U napadu na Rogaticu sudjelovalo je približno 2000 četnika pod Neškovićevim vodstvom.⁶⁴⁷

Zapovjednik Rogatice satnik Marko Vrkljan zato je zatražio od vodstva III. domobranskoga zbora da zrakoplovnim udarima iz sarajevske zračne luke onemogući njihove daljnje planove. S poslanim zahtjevom zastupnik zapovjednika III. domobranskoga zbora, pukovnik Anton Prohaska, nije se složio uz argument da su sela koja je trebalo napasti preblizu Rogatici i još nezauzetim selima u kojima je bio smješten dio rogatičke posade, te da zato postoji mogućnost da u zračnome napadu „budu bombardirane i naše čete”. Također, Prohaska je zahtjev smatrao neopravdanim jer je rogatička posada, za koju je naveo da je „dosta jaka”, raspolagala vlastitim topništvom „sa kojim može gađati sva sela u okolici Rogatice”.⁶⁴⁸ Budući da su se u Rogatici tada nalazile II. bojna 13. domobranske pukovnije,⁶⁴⁹ III. bojna Vojne krajine⁶⁵⁰ i glavčina Oružničkoga krila Višegrad,⁶⁵¹ Prohaska je smatrao da je rogatička posada dovoljno snažna da se obrani vlastitim snagama. Argument u tome pravcu bila mu je činjenica da je rogatička raspolagala vlastitim topništvom „sa kojim može gađati sva sela u okolici Rogatice”.⁶⁵² Međutim, daljnji razvoj događaja Prohasku je prisilio na promjenu mišljenja, te je u noći sa 17. na 18. ožujak zapovijedio „jako bombardiranje iz krilaša”, odnosno napad zrakoplovstvom na okolicu Rogatice. Prohaska je odobrio udare zrakoplovstvom po pobunjeničkim položajima nakon što je saznao da je III. bojna Vojne krajine prethodne noći teško stradala prilikom svojega nasilnog izviđanja okolice Rogatice.⁶⁵³ Intervencijom zrakoplovnih snaga iz Sarajeva popustio je

⁶⁴⁵ *Zbornik*, II/2, 401.: Tito Tempu 20. 2. 1942. U Rogaticu se tada probila taktička skupina sastavljena od I. ustaške bojne i III. bojne Vojne krajine. A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 438., bilj. 822.

⁶⁴⁶ Prema njemačkim podacima, Rogatica je od 10. ožujka 1942. bila opkoljena. *Zbornik*, XII/2, 313.: Operativna grupa Bader zapovjedništvu Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁶⁴⁷ *Zbornik*, XIV/1, 174.-175.: Đurić Mihailoviću 26. 3. 1942.

⁶⁴⁸ *Zbornik*, IV/3, 525.-526.: Izvješće III. domobranskog zbora od 5. 3. 1942.

⁶⁴⁹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 436.-438.; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, 263., 290, bilj. 437., 743.

⁶⁵⁰ Prisustvo III. bojne u Višegradu do talijanskoga dolaska zabilježeno je u knjizi N. Barića, *Ustroj kopnene vojske domobranstva*, 117.-118., a visoku vrijednost višegradske posade naveo je Glaise von Horstenau. *Zbornik*, XII/1, 779.: Izvješće Glaisea von Hostenau od 14. 12. 1941.

⁶⁵¹ *Zbornik*, IV/3, 593.: Izvješće 4. oružničke pukovnije od 26. 3. 1942.

⁶⁵² *Zbornik*, IV/3, 525.-526.: Izvješće III. domobranskog zbora od 5. 3. 1942.

⁶⁵³ *Zbornik*, IV/3, 561.: Izvješće III. domobranskog zbora od 19. 3. 1942.

pobunjenički obruč oko Rogatice, te je položaj rogatičke posade ojačan. No, to stanje nije dugo potrajalo, jer je novi napad započeo tri tjedna poslije, odnosno 6. travnja.⁶⁵⁴

Travanjski napad bio je bolje organiziran nego prethodni, što je vidljivo iz okolnosti da je započeo topničkom paljbom.⁶⁵⁵ Također, u njemu su, osim rogatičkih četnika, sudjelovali i partizani. Iz okolice Sokolca 4. travnja snage Romanijskoga partizanskog odreda krenule su prema Rogatici.⁶⁵⁶ Osim pripadnika toga odreda, u napad na Rogaticu uključili su se i Užički bataljun Druge proleterske brigade i ojačani Čajnički dobrovoljački bataljun Gojka Krezovića, koji je preimenovan u Drinski dobrovoljački odred.⁶⁵⁷ Nakon topničkih udara, drugoga dana napada, 7. travnja, dobrovoljci i partizani slomili su otpor domobranske posade i prodrli u gradsko središte Rogatice. Nakon toga, uslijedile su iscrpljujuće borbe prsa u prsa u kojima su domobranci i oružnici uspjeli napadače potisnuti izvan grada.⁶⁵⁸

Novi napad na Rogaticu onemogućila je pojava velike izbjegličke kolone koja se iz okolice Srebrenice povlačila u smjeru juga.⁶⁵⁹ U toj koloni nalazile su se dvije proleterske brigade, 2000 dobrovoljaca i još 3000 civila koji su sobom vodili krda stoke i veliku količinu živežnih namirnica.⁶⁶⁰ Ta se kolona kretala putem koji se križao s cestom između Rogatice i Višegrada.⁶⁶¹

Nekoliko dana nakon prolaza te kolone započeo je pothvat deblokade Rogatice, odnosno Operacija Trio I. Pojavom njemačkih i hrvatskih snaga u široj okolici Rogatice 22. travnja došlo je do povlačenja pobunjeničkih postrojba.⁶⁶² Premda su oružane akcije oko Rogatice trajale do 28. travnja,⁶⁶³ žestokih okršaja zapravo nije ni bilo⁶⁶⁴ jer su se partizani i dobrovoljci praćeni

⁶⁵⁴ *Zbornik*, IV/4, 318.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 4. 1942.

⁶⁵⁵ *Zbornik*, IV/4, 318.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 4. 1942.

⁶⁵⁶ *Zbornik*, IV/4, 312.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 5. 4. 1942.

⁶⁵⁷ *Zbornik*, IV/4, 320.: Izvješće III. domobranskog zbora od 13. 4. 1942.; *Zbornik*, IV/35, 64., bilj. 9.

⁶⁵⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 437.

⁶⁵⁹ BiH, ATK, RPiNOBSB Z, 66-4924: Izvješće Vojne krajine od 11. 4. 1942.

⁶⁶⁰ U dnevnome izvješću Ministarstva Hrvatskoga domobranstva od 8. svibnja navedeno je kako se do 6. svibnja na operativnome području 718. divizije „oko 5000 bjegunaca vratilo kućama od kojih je dio bio naoružan”. U monografiji Prve proleterske brigade zabilježeno je kako je kod Goražda zapovjedništvo te brigade naredilo skupini od 2000 dobrovoljaca da se vrati kućama jer su bili „onesposobljeni za teške borbe”. Po svemu sudeći, veći dio te skupine od 2000 pripadnika dobrovoljačkih snaga bili su naoružani dio veće skupine od 5000 civila. *Zbornik*, IV/5, 361.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 5. 1942.; M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, 53.

⁶⁶¹ *Zbornik*, IV/4, 335.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 23. 4. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 312.:

Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 384.: Borbeni skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 4. 5. 1942.

⁶⁶² *Zbornik*, IV/4, 337.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 24. 4. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 342.: Izvješće zapovjedništva Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁶⁶³ *Zbornik*, XII/2, 345.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁶⁶⁴ *Zbornik*, XII/2, 343.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

dijelom civila povukli prema Goraždu,⁶⁶⁵ dok su se rogatički četnici raspršili u manje skupine i skrivali po šumama.⁶⁶⁶ Zbog toga kontakt između rogatičke posade i taktičkih skupina 718. divizije uspostavljen je 27. travnja,⁶⁶⁷ odnosno samo pet dana nakon početka Operacije Trio I.

Slab otpor pobunjeničkih snaga bio je neočekivan, te je bio u suprotnosti s procjenom generala Badera da će deblokada Rogatice trajati „oko 14 dana”.⁶⁶⁸ Želju za otporom pokazao je jedino Nešković, koji se u pokušaju organiziranja djelotvornog otpora obratio partizanskomu Vrhovnomu štabu za pomoć.⁶⁶⁹ Međutim, partizanska strana nije ni pomišljala na otpor, nego je svoje snage povukla južno od rijeke Prače, a nakon toga je 24. travnja srušila most kod Ustiprače,⁶⁷⁰ kako bi onemogućila prelazak s jedne na drugu obalu te rijeke.⁶⁷¹ Službeni završetak Operacije Trio I proglašen je 30. travnja,⁶⁷² a dva dana prije, 28. travnja, stožer 718. divizije privremeno je premješten u Rogaticu.⁶⁷³ Uz vojne razloge, dolazak stožera te divizije imao je snažan promidžbeni učinak, te je bio poruka tamošnjemu stanovništvu da je grad osiguran njemačkom vojnom silom.

U borbama za deblokadu Rogatice njemačko-hrvatske taktičke skupine pod operativnim zapovjedništvom 718. divizije nanijele su velike gubitke dobrovoljcima i partizanima, dok su njihovi gubitci bili razmjerno mali. Prema podacima Operativne skupine Bader, njemačka vojska imala je četvoricu poginulih i 11 ranjenih, a postrojbe NDH devetoricu poginulih i 11 ranjenih. Nasuprot tomu, partizani i dobrovoljci imali su 298 zarobljenih pripadnika od njemačke vojske i 80 poginulih (pri čemu se u izvješću ne navodi odnosi li se to na gubitke u borbama oko Rogatice

⁶⁶⁵ *Zbornik*, IV/5, 361.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 5. 1942.

⁶⁶⁶ Prema Bačoviću, tako se tijekom Operacije Trio I „u bosanskim šumama” prikriilo 2000 četnika. *Zbornik*, XIV/1, 235.: Bačović Mihailoviću 6. 5. 1942.

⁶⁶⁷ *Zbornik*, XII/2, 344.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁶⁶⁸ *Zbornik*, XII/2, 337.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁶⁶⁹ *Zbornik*, II/3, 472.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 27. 4. 1942.

⁶⁷⁰ Taj most srušen je 24. travnja. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, 10, 247., bilj. 247.

⁶⁷¹ Krajem travnja i početkom svibnja Nešković se nalazio kod Pešurića, odnosno sjeverno od Ustiprače (*Zbornik*, XIV/1, 371.: Petar Bačović i Rudolf Perhinek Zahariju Ostojiću 15. 6. 1942.). U pismu Drugoj proleterskoj brigadi u kojemu je Neškovićeva molba za pomoć spomenuta, načelnik Vrhovnoga štaba Jovanović naveo je kako će Neškoviću biti poslan poručnik Martinović, koji će ustrojiti „te mještanske čete” kojima je Nešković zapovijedao. Po svemu sudeći, Jovanovićeva tvrdnja da će Neškoviću biti poslana pomoć napisana je najvjerojatnije iz promidžbenih razloga, odnosno zato što je štab Druge proleterske brigade proslijedio Neškovićev zahtjev, te je Jovanović bio svjestan kako mu pitanje pomoći Neškoviću ne može prešutjeti. *Zbornik*, II/3, 472.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 27. 4. 1942.

⁶⁷² *Zbornik*, XII/2, 429.: Operativna skupina Bader zapovjedniku Srbije 20. 5. 1942.

⁶⁷³ Prisustvo stožera 718. divizije u Rogatici vidljivo je iz zapovijedi toga stožera od 28. travnja 1942., a potvrđeno je u zapovijedi istoga stožera od 2. svibnja iste godine, u kojoj se navodi da će divizijsko zapovjedno mjesto još neko vrijeme ostati u Rogatici. *Zbornik*, XII/2, 328., 382.

ili oko Čajniča s talijanskom vojskom).⁶⁷⁴ Međutim, ostvaren uspjeh bio je umanjen time što je „glavnina snaga” dobrovoljaca i partizana „pravovremenim povlačenjem” s prostora rogatičkoga kotara u pravcu juga izbjegla „pritisku akcije čišćenja”.⁶⁷⁵

Završetak borba oko Rogatice doveo je do smirivanja prilika, te su time prvi put od početka oružane pobune u rogatičkome kotaru u ljeto 1941. godine stvoreni uvjeti da uprava NDH na tome području počne funkcionirati u mirnodopskim uvjetima.

⁶⁷⁴ *Zbornik*, XII/2, 387., bilj. 19.

⁶⁷⁵ *Zbornik*, XII/2, 348.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 30. 4. 1942.

XI. OPERACIJA FOČA

11. 1. Provedba Operacije Foča

Brza deblokada Rogatice dovela je do priprema za sljedeću vojnu operaciju čiji je cilj bio okruživanje i zarobljavanje partizanske skupine koja se prethodno povukla iz središnjega dijela istočne Bosne. Nova vojna operacija nazvana je Foča, s obzirom na to da se središte partizanskih snaga nalazilo u tome mjestu. Autor plana Operacije Foča bio je general Bader, koji je konačnu verziju plana završio 29. travnja,⁶⁷⁶ odnosno dan prije službenoga završetka Operacije Trio I.⁶⁷⁷

U Operaciji Foča težište bojne djelatnosti bilo je na talijanskim snagama, odnosno na talijanskim divizijama Cacciatori delle Alpi i Taurinense, koje su trebale napasti područje pod partizanskim nadzorom. Divizija Cacciatori delle Alpi kretala se iz smjera juga, odnosno iz sjeverne Hercegovine, dok je početni položaj divizije Taurinense bilo Sarajevo, odakle je trebala izvršiti prodor u okolicu Trnova. Treća talijanska divizija uključena u tu vojnu operaciju, divizija Pusteria, trebala je držati položaje koje je zauzela do 25. travnja i tako onemogućiti prelazak partizana s lijeve na desnu obalu Drine.⁶⁷⁸ Njemačka 718. divizija podijeljena u pet taktičkih skupina, od kojih je jedna bila sastavljena od snaga NDH, trebala je zauzeti široko područje od Foče do Trnova, pri čemu je svoje kretanje trebala uskladiti s divizijama Pusteria i Taurinense.⁶⁷⁹

Operacija Foča započela je 4. svibnja, kada su snage 718. divizije započele s prelaskom rijeke Prače, pri čemu su partizani na južnoj obali te rijeke pružili otpor. Prijelaz rijeke završen je taj dan, te su njemački vojnici pristupili pročešljavanju područja između Mesića, Ustiprače i Goražda,⁶⁸⁰ koje je trajalo do 6. svibnja.⁶⁸¹ Usporedno s time, manja skupina njemačkih vojnika bez borbe je zauzela dio Goražda na lijevoj obali Drine.⁶⁸² U okolini Goražda njemačke su snage u razdoblju do 8. svibnja zarobile „oko 5000 bjegunaca”, te su im nakon toga dopustili povratak kućama. Tek manji dio njih bio je naoružan.⁶⁸³ Bio je to jasno uočljiv akt milosrđa koju njemačka

⁶⁷⁶ *Zbornik*, XII/2, 430.: Izvješće Operativne skupine Bader od 20. 5. 1942.

⁶⁷⁷ *Zbornik*, XII/2, 429.: Izvješće Operativne skupine Bader od 20. 5. 1942.

⁶⁷⁸ *Zbornik*, XII/2, 354.: Zapovijed Operativne skupine Bader od 30. 4. 1942.

⁶⁷⁹ *Zbornik*, XII/2, 380.-381.: Zapovijed 718. divizije od 2. 5. 1942.

⁶⁸⁰ *Zbornik*, XIII/2, 374.: Izvješće talijanske II. armije od 5. 5. 1942.

⁶⁸¹ *Zbornik*, XIII/2, 374.: Izvješće talijanske II. armije od 5. 5. 1942.; *Zbornik*, XIII/2, 377.: Izvješće talijanske II. armije od 6. 5. 1942.

⁶⁸² *Zbornik*, IV/5, 360.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 7. 5. 1942.

⁶⁸³ *Zbornik*, IV/5, 361.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 5. 1942.

strana nije pokazivala prema pripadnicima partizanskoga pokreta u drugim dijelovima NDH,⁶⁸⁴ kao ni u Operaciji Romanija, kada je skupinu zarobljenih partizana likvidirana po zarobljavanju.⁶⁸⁵

Najvjerojatniji razlog što su njemačke snage u tome slučaju postupile na opisani način bio je u tome što su zarobljenici uglavnom bili pripadnici dobrovoljačkih postrojba, odnosno bivši četnici koje su partizani stavili pod svoje operativno zapovjedništvo. Navedeni zaključak može se uočiti iz monografije Prve proleterske brigade, u kojoj je navedeno kako je zapovjedništvo te brigade veći dio skupine od 2000 naoružanih dobrovoljaca koji su se nalazili između Goražda i Foče raspustila, te ih uputila da se vrate na svoje matično područje.⁶⁸⁶

Iz Goražda su njemačke snage započele s pokretom prema Foči 8. svibnja,⁶⁸⁷ u koju su ušle četiri dana poslije, 12. svibnja.⁶⁸⁸ U smjeru njezina kretanja nalazio se dio snaga Prve proleterske brigade, koji joj nije pružio otpor, nego se bez borbe povukao prema jugu. Prije povlačenja iz Foče, partizani su u Foči zapalili zgradu željezničke stanice, vojne objekte, zapovjedništvo mjesta, zgradu suda i važnije radionice,⁶⁸⁹ uslijed čega je u talijanskome vojnom izvješću od 12. svibnja zabilježeno da se Foča „djelomično nalazi u plamenu”.⁶⁹⁰ Po svemu sudeći, glavne zgrade u Foči je zapalio III. kragujevački bataljun Prve proleterske brigade, koji se od svih partizanskih postrojba posljednji povukao iz Foče 10. svibnja.⁶⁹¹ Partizani su se iz Foče povukli u Čelebić, mjesto udaljeno oko 21 km od Foče u smjeru jugoistoka.⁶⁹² Dijelovi njemačkih snaga stacioniranih u Foči nisu krenuli za njima, nego su se uputili na zapad, odnosno prema Kalinoviku. Cilj je toga puta bio čišćenje dijela ceste koja je Foču povezivala s Kalinovikom od mnogobrojnih prepreka koje su postavili partizani. Njemački vojnici zauzeli su istočni dio te ceste do potoka Bistrica, koji se nalazio 14 km istočno od Kalinovika.⁶⁹³

⁶⁸⁴ Usporedbe radi, nakon završetka vojne operacije na Kozari, planine u sjeverozapadnoj Bosni, prema odluci prijekih sudova strijeljano je 300 partizanskih zarobljenika. B. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 449.: Kasche njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova 23. 7. 1942.

⁶⁸⁵ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 339.

⁶⁸⁶ M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, 53.

⁶⁸⁷ *Zbornik*, XIII/2, 388.: Izvješće talijanske II. armije od 8. 5. 1942.

⁶⁸⁸ *Zbornik*, XIII/2, 410.: Izvješće Višeg zapovjedništva Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

⁶⁸⁹ *Zbornik*, XIII/2, 406., bilj. 2.

⁶⁹⁰ *Zbornik*, XIII/2, 406.: Izvješće Višeg zapovjedništva Slovenija – Dalmacija od 12. 5. 1942. Dan poslije, 13. svibnja, isto vojno tijelo potvrdilo je podatke iz toga izvješća, navevši da su u Foči zapaljene kasarna, zgrada kotarskog središta i „važnije javne građevine”. *Zbornik*, XIII/2, 410.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

⁶⁹¹ M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, 54.

⁶⁹² *Zbornik*, XIII/2, 410.: Izvješće Višeg zapovjedništva Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

⁶⁹³ *Zbornik*, XIII/2, 410.: Izvješće Višeg zapovjedništva Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

Zauzimanjem dijela ceste između Foče i Kalinovika, uloga 718. divizije u Operaciji Foča bila je završena.

Usporedno s tim, drugi dio 718. divizije trebao je u suradnji s talijanskom divizijom Taurinense zauzeti partizansko područje u široj okolici Trnova.⁶⁹⁴ Međutim, tu zadaću talijanske su snage provele samostalno, odnosno bez pomoći s njemačke strane. U prvim danima Operacije Foča, snage divizije Taurinense pročešljavale su okolicu Sarajeva, odnosno manja mjesta na širem sarajevskom području koja su bila izvan nadzora vlasti NDH,⁶⁹⁵ da bi nakon toga započele s napadom na pripadnike Kalinovičkoga partizanskog odreda, koji su djelovali na tome području. Područje Trnova bio je iznimno zahtjevan teren jer su tamošnji partizani imali kontinuitet vlasti od početka studenoga 1941. godine, odnosno od slamanja uprave NDH na tome području.⁶⁹⁶

Prvo snažno partizansko uporište koje se našlo na udaru talijanskih snaga bilo je Kijevo, mjesto udaljeno 11 km od Sarajeva u smjeru juga. Partizani nisu pružili otpor nego su se povukli. U Kijevu su nađeni radioaparati, telefon, opljačkana roba i veliko skladište živežnih namirnica. Prema procjeni divizijskoga stožera, partizani iz Kijeva bili su dijelom jedinstvene partizanske postrojbe, čiji se stožer nalazio u Trnovu. Ta skupina imala je u svojem sastavu između 700 do 1000 partizana. Od vojne opreme posjedovala je brdski top, dvije do tri strojnice, 26 strojnih pušaka i puške M 24. Jedina slabost bila joj je nedostatak streljiva.⁶⁹⁷ Talijanski su se vojnici u Kijevu odmorili dva dana, te su nakon toga nastavili put prema Trnovu, koje su 9. svibnja zauzeli bez borbe. Nakon zauzimanja Trnova, idući je cilj bio Dobro Polje, mjesto 8,5 km udaljeno od Trnova u smjeru jugoistoka. Pri prodoru prema Dobrome Polju, na talijanske je snage izvršen snažan napad kod Dugačke Kose, mjesta 3,5 km južno od Trnova. U žestokoj borbi, talijanski su vojnici uspjeli zauzeti to mjesto, pri čemu su partizanima naneseni veliki gubitci. Tom prilikom prebrojano je 83 partizana ubijena u borbi.⁶⁹⁸ Na talijanskoj strani poginulo je 8 vojnika, dok ih je 10 ranjeno.⁶⁹⁹ Tijekom istoga dana, skupina od približno 700 partizana napala je talijanske snage kod Videša, mjesta 5,5 km jugoistočno od Trnova. Napad je odbijen, te su partizanima naneseni

⁶⁹⁴ Trnovo je udaljeno 20 km od Sarajeva te 18 km od Kalinovika. *Zbornik*, IV/5, 361.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 5. 1942.; *Zbornik*, XIII/2, 379.: Izvješće talijanske II. armije od 6. 5. 1942.

⁶⁹⁵ *Zbornik*, XIII/2, 363.: Izvješće talijanske II. armije od 3. 5. 1942.; *Zbornik*, XIII/2, 365.: Izvješće talijanske II. armije od 4. 5. 1942.; *Zbornik*, XIII/2, 374.: Izvješće talijanske II. armije od 5. 5. 1942.

⁶⁹⁶ „Kalinovički NOP odred“, *Vojna enciklopedija*, svezak 4, drugo izdanje, 202.

⁶⁹⁷ *Zbornik*, XIII/2, 377.-379.: Izvješće talijanske II. armije od 6. 5. 1942.

⁶⁹⁸ *Zbornik*, XIII/2, 391.: Izvješće talijanske II. armije od 9. 5. 1942.

⁶⁹⁹ *Zbornik*, XIII/2, 388.: Izvješće talijanske II. armije od 8. 5. 1942.

teški gubitci, nakon čega su se povukli.⁷⁰⁰ Tijekom opisana talijanskoga potiskivanja partizana, njemačke snage nisu stupile u borbu, nego su ostale na svojim početnim položajima. Uslijed toga, prvi kontakt između njemačkih i talijanskih vojnika na trnovskome je području ostvaren tek 10. svibnja, odnosno nakon što je Kalinovički partizanski odred potisnut s većega dijela područja koje je nadzirao.⁷⁰¹ Idući dani protekli su bez borbe, te su jedini važniji događaji bili zauzimanje Dobroga Polja 11. svibnja i deblokada posade u Kalinoviku 12. svibnja.⁷⁰²

Za razliku od 718. divizije i divizije Taurinense, oružane akcije na operativnome području drugih dviju divizija uključenih u Operaciju Foča započele su prije njezina predviđenoga početka. Razlog tome bila je okolnost što se na predviđenim polaznim položajima tih divizija nalazila velika koncentracija partizanskih snaga.

Na operativome području divizije Pusteria prvi napad nakon njezina zauzimanja Čajniča i Goražda zabilježen je u noći s 26. na 27. travnja, kada su partizani izvršili udar na Miljeno i Luku, pri čemu su zapalili tamošnje drvarnice. Taj napad prouzročio je intervenciju talijanskih snaga iz Čajniča i Goražda, koje su partizane potisnuli iz tih mjesta.⁷⁰³ Novi partizanski napad na tome području uslijedio je četiri dana poslije, odnosno 1. svibnja. Napad je bio mnogo ambiciozniji od prethodnoga, što je vidljivo iz činjenice da je napadnuto Čajniče. U borbi koja je trajala tri sata talijanska se posada uspjela obraniti.⁷⁰⁴

Nakon nekoliko dana bez važnijih događaja, oružane akcije partizana ponovno su uslijedile u razdoblju od 4. do 7. svibnja, kada je izvršeno nekoliko napada na talijanske vojnike između Čajniča i Miljena, mjesta koje se nalazi 9 km jugoistočno od Goražda⁷⁰⁵ i 6 km sjeverozapadno od Čajniča.⁷⁰⁶ U žestokoj borbi vođenoj 5. svibnja, talijanska posada u Miljenu uspjela je odbiti snažan partizanski napad pri čemu je imala jake gubitke.⁷⁰⁷ Novi partizanski

⁷⁰⁰ Tri dana poslije, 13. svibnja, uočeno je kako se taj partizanski bataljun povukao u okolicu Foče s ciljem da se preko planinskoga područja sjeverno od Gacka povuče u Crnu Goru. *Zbornik*, XIII/2, 410.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

⁷⁰¹ *Zbornik*, XIII/2, 394.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 10. 5. 1942.

⁷⁰² *Zbornik*, XIII/2, 409.-410.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

⁷⁰³ *Zbornik*, IV/4, 280., 287.: Druga proleterska brigada Vrhovnom štabu 28. 2. 1942.

⁷⁰⁴ *Zbornik*, XIII/2, 363.: Izvješće talijanske II. armije od 3. 5. 1942.

⁷⁰⁵ *Zbornik*, IV/5, 358.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 7. 5. 1942.

⁷⁰⁶ *Zbornik*, IV/5, 361.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 5. 1942.

⁷⁰⁷ *Zbornik*, IV/5, 360.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 7. 5. 1942. Radi podizanja morala ostalih partizanskim snagama, u Vrhovnom štabu je naglašavana važnost tog napada, premda tom prilikom partizani Miljeno nisu uspjeli zauzeti. U pismu Glavnome štabu za Crnu Goru i Boku navedeno je kako je tada ubijeno i zarobljeno „preko 150 Talijana”, što je najvjerojatnije bilo višestruko uvećan broj gubitaka na talijanskoj strani. Prema istome izvoru, partizani koji su napadali Miljeno su navodno imali samo 8 ranjenih boraca. *Zbornik*, II/4, 39.:

napad uslijedio je dan poslije, 6. svibnja, kada je napadnuta talijanska opskrbna kolona u okolici Čajniča. Talijanski vojnici uspjeli su se obraniti,⁷⁰⁸ te su partizanske snage smještene između Čajniča i Miljena u idućih nekoliko dana prestale s oružanim akcijama. Partizani iz okolice Miljena podijelili su se u dvije skupine, od kojih se jedna povukla prema Rudom, odnosno u smjeru sjevera, a druga prema Pljevljima, odnosno u smjeru istoka.⁷⁰⁹ Prema dostupnim podacima, do 8. svibnja divizija je Pusteria u borbama s tim dvjema partizanskim skupinama imala 20 mrtvih i 30 ranjenih vojnika.⁷¹⁰ Ponovni partizanski napad na Miljeno uslijedio je 10. svibnja. Talijanska snaga uspjela ga je relativno lako odbiti,⁷¹¹ nakon čega prisutnost partizana na prostoru između Čajniča i Goražda više nije uočena. Najvjerojatniji razlog tomu bila je okolnost da su se svi partizani s toga područja povukli u okolicu Pljevlja,⁷¹² odnosno u mjesta Obarde i Komorani, smještena 13, odnosno 23 km jugoistočno od Pljevlja, koja su bila snažna partizanska uporišta.⁷¹³ Dana 16. svibnja u okolici Pljevlja zabilježena je prisutnost „dva partizanska stožera”,⁷¹⁴ što su – s obzirom na tadašnji raspored partizanskih snaga – najvjerojatnije bili štabovi partizanskih bataljuna koji su djelovali u sastavu Druge proletherske brigade. U to vrijeme, u Drugu prolethersku brigadu privremeno su uključeni IV. kraljevački i V. šumadijski bataljun Prve proletherske brigade.⁷¹⁵ Iz okolice Pljevlja Druga se proletherska brigada do 18. svibnja povukla prema Foči, koju je napala u noći s 18. na 19. svibnja. U borbi koja je trajala dva sata talijanska je posada imala dva poginula časnika i dva poginula vojnika te „nekoliko ranjenih”, dok su gubitci partizanske strane ostali nepoznati.⁷¹⁶ Taj je napad bila posljednja zabilježena oružana akcija na operativnome području divizije Pusteria u razdoblju Operacije Foča.

Za to vrijeme znatno žešće borbe trajale su na operativnome području divizije Cacciatori delle Alpi. U Operaciji Foča zadaća divizije Cacciatori delle Alpi bila je okruživanje partizanskoga područja iz smjera juga i spajanje s drugim dvjema talijanskim divizijama kod Foče i Dobroga Polja,⁷¹⁷ mjesta udaljenih 8,5 km jugoistočno od Trnova.⁷¹⁸ S obzirom na to da je

Vrhovni štab Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku 6. 5. 1942.; *Zbornik*, II/4, 49.: Vrhovni štab Operativnom štabu za Hercegovinu i južnu Dalmaciju 7. 5. 1942.

⁷⁰⁸ *Zbornik*, XIII/2, 389.: Izvješće talijanske II. armije od 8. 5. 1942.

⁷⁰⁹ *Zbornik*, XIII/2, 381.: Izvješće talijanske II. armije od 7. 5. 1942.

⁷¹⁰ *Zbornik*, IV/5, 361.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 8. 5. 1942.

⁷¹¹ *Zbornik*, IV/5, 394.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 10. 5. 1942.

⁷¹² *Zbornik*, IV/5, 374.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 16. 5. 1942.

⁷¹³ *Zbornik*, XIII/2, 381.: Izvješće talijanske II. armije od 7. 5. 1942.

⁷¹⁴ *Zbornik*, IV/5, 374.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 16. 5. 1942.

⁷¹⁵ M. Vuksanović, *Prva proletherska brigada*, 54.

⁷¹⁶ *Zbornik*, XIII/2, 439.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 21. 5. 1942.

⁷¹⁷ *Zbornik*, XIII/2, 369.-370.: Zapovijed divizije Pusteria od 4. 5. 1942.

divizija Cacciatori delle Alpi trebala do završetka Operacije Foča zauzeti Dobro Polje i Foču, njezino zapovjedništvo odlučilo je njezine snage podijeliti u dvije taktičke skupine i iz prostora sjeverne Hercegovine prodrijeti do tih mjesta. Međutim, zbog snažna partizanskoga otpora na koji je naišla, njezine snage nisu uspjele zauzeti ni jedno od tih dvaju mjesta. Osnovni problem te divizije bilo je zauzimanje Gacka – mjesta koje je bilo određeno kao njezin početni položaj u Operaciji Foča. Budući da se Gacko nalazilo pod opsadom tamošnjih partizana, talijanske su snage to prvo morale izvesti deblokadu toga mjesta kako bi uopće mogle započeti s provedbom Operacije Foča. Deblokada Gacka trajala je od 25. do 28. travnja,⁷¹⁹ pri čemu su talijanski gubitci bili iznimno visoki, te su iznosili sedam poginulih, 34 ranjena i 54 nestala vojnika.⁷²⁰

Dana 6. svibnja, odnosno osam dana nakon ulaska u Gacko, divizija Cacciatori delle Alpi započela je s prodorom prema sjeveru.⁷²¹ Sjeverno od Gacka nalazile su se dvije partizanske skupine. Prva je skupina bila smještena u selima Slivlje, Dubljevići i Jugovići, udaljenima 20, 15 odnosno 13 km sjeverozapadno od Gacka. Prema talijanskoj procjeni, ta je skupina u svojem sastavu imala približno 2000 partizana.⁷²²

Druga skupina, koja se nalazila zapadno od nje, nadzirala je cestu koja Gacko povezuje s Kalinovikom preko Nevesinja i Uloga. Snage te skupine, koja je prema talijanskoj procjeni u svojem sastavu imala 1300 partizana,⁷²³ nalazile su se u selima smještenima u blizini te ceste. Glavno uporište tih snaga bio je Ulog, mjesto udaljeno 16 km jugozapadno od Kalinovika,⁷²⁴ u kojemu se nalazila utvrda iz razdoblja Austro-Ugarske.⁷²⁵

Snage divizije Cacciatori delle Alpi koje su bile usmjerene prema skupini sa središtem u Ulogu napredovale su prilično sporo, te su Ulog zauzele 8. svibnja u 14 sati.⁷²⁶ Zauzimanje Uloga neposredno je nadzirao stožer te divizije, koji je bio smješten u obližnjemu selu Pandurica,

⁷¹⁸ *Zbornik*, XIII/2, 391.: Izvješće talijanske II. armije od 9. 5. 1942.

⁷¹⁹ *Zbornik*, IV/5, 352., 355.: Izvješće Vojne krajine od 4. 5. 1942.; V. Šumanović, „Kronologija događaja”, *Polemos*, 43.-44.

⁷²⁰ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 442.

⁷²¹ *Zbornik*, XIII/2, 378.: Izvješće talijanske II. armije od 6. 5. 1942.

⁷²² *Zbornik*, XIII/2, 375.: Izvješće talijanske II. armije od 5. 5. 1942. U organizacijskom smislu ta je skupina bila ustrojena u Sjeverno-hercegovački partizanski odred. *Zbornik*, II/4, 64.: Arso Titu 10. 5. 1942.

⁷²³ *Zbornik*, XIII/2, 392.: Izvješće talijanske II. armije od 9. 5. 1942.

⁷²⁴ *Zbornik*, IV/5, 363.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 9. 5. 1942. Partizanske snage sa središtem u Ulogu bile su dio Kalinovičkog partizanskog odreda. *Zbornik*, II/4, 19.: Jovanović drugu Radi 2. 5. 1942.; *Zbornik*, II/4, 47.: Vrhovni štab Operativnom štabu za Hercegovinu i južnu Dalmaciju 7. 5. 1942.

⁷²⁵ V. Dedijer, *Dnevnik*, I., 119.; Manuel Martinović, „Austrougarske utvrde u Hercegovini – Obrambena crta: Kalinovik, Ulog – Obrnja, Nevesinje, Stolac (*die zweite linie*)”, *Hercegovina*, vol. XXVI., br. 1., 2015., 230.-232.

⁷²⁶ *Zbornik*, XIII/2, 389.: Izvješće talijanske II. armije od 8. 5. 1942.

udaljenom 3,5 km jugozapadno od Uloga.⁷²⁷ Daljnji prodor prema Kalinoviku bio je još teži, što je vidljivo iz činjenice da je najsjevernije mjesto koje su talijanske snage zauzele do 10. svibnja bilo selo Strane, udaljeno 2,5 km sjeveroistočno od Uloga.⁷²⁸ Dva dana poslije, 12. svibnja, snage divizije Cacciatori delle Alpi uspjele su potisnuti partizane, te su došle do razorenoga mosta kod Gradine, mjesta udaljenoga 4,5 km od Kalinovika u smjeru jugozapada.⁷²⁹ Budući da su toga dana snage divizije Taurinense pod svoj nadzor stavile Kalinovic,⁷³⁰ postrojbe divizije Cacciatori delle Alpi vratile su se u Nevesinje.⁷³¹ Drugi dio snaga divizije Cacciatori delle Alpi koji je trebao zauzeti Foču također nije uspio ostvariti svoju zadaću, te je mjesto najbliže Foči koje su njegovi vojnici do 13. svibnja zauzeli bilo Čemerno, udaljeno 10 km sjeveroistočno od Gacka.⁷³² Kao posljedica toga, partizanske snage koje su se nalazile na planini Zelengori između Foče i Gacka uspjele su izbjeći planirani otpor talijanskih snaga, te su se povukle u Crnu Goru.⁷³³

Stoga je Operaciju Foča Bader ocijenio neuspješnom, pri čemu je glavnim krivcem označio diviziju Cacciatori delle Alpi, uz argument da je ta divizija svojim sporim napredovanjem partizanima omogućila neometano povlačenje.⁷³⁴ Premda je ta ocjena bila ispravna iz činjeničnoga kuta gledanja, u uzročno-posljedičnom smislu nju se nije moglo smatrati točnom.

Suprotno Baderovoj interpretaciji, glavni krivac za neuspjeh Operacije Foča bio je on sam jer je bio autor plana provedbe te vojne operacije. Baderova odgovornost bila je u tome što je divizijama koje su u njoj sudjelovale dodijelio neravnomjerno zahtjevne uloge. Diviziju Cacciatori delle Alpi usmjerio je na područje na kojem su se nalazile dvije skupine partizana koje su imale ukupno do 3300 boraca, dok je otpor partizana na operativnome području njemačke 718. divizije – uz iznimku prelaska rijeke Prače – bio zanemariv.

Taj razvoj događaja mogao se predvidjeti u obama slučajevima. Naime, 20. travnja, odnosno deset dana prije izrade završnoga plana Operacije Foča, Bader je bio informiran kako će

⁷²⁷ *Zbornik*, XIII/2, 392.: Izvješće talijanske II. armije od 9. 5. 1942.

⁷²⁸ *Zbornik*, XIII/2, 393.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 10. 5. 1942.

⁷²⁹ *Zbornik*, XII/2, 433.: Izvješće Operativne skupine Bader od 20. 5. 1942.

⁷³⁰ *Zbornik*, XIII/2, 409.-410.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

⁷³¹ *Zbornik*, XIII/2, 418., 424.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 15. 5. 1942.

⁷³² *Zbornik*, XIII/2, 410.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.;

Zbornik, XIII/2, 418.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 15. 5. 1942.

U izvješću od 13. svibnja pogrešno je navedeno da se Čemerno nalazi jugoistočno od Gacka. Točan položaj Čemernoga u odnosu na Gacko navedeno je u izvješću od 15. svibnja.

⁷³³ *Zbornik*, XII/2, 432.: Izvješće Operativne skupine Bader od 20. 5. 1942.

⁷³⁴ *Zbornik*, XII/2, 432.-434.: Izvješće Operativne skupine Bader od 20. 5. 1942.

zbog velike koncentracije partizana divizija Cacciatori delle Alpi u okolicu Kalinovika stići tek 8. ili 9. svibnja.⁷³⁵ Premda se to upozorenje naknadno pokazalo netočnim, s obzirom na to da su postrojbe te divizije u okolicu Kalinovika došle tek 12. svibnja,⁷³⁶ ono je bilo važno kao pokazatelj da se na području koje je ta divizija trebala zauzeti nalazila velika skupina partizana. Također, slab otpor partizana na operativnome području 718. divizije mogao se predvidjeti iz dvaju razloga. Prvi je razlog bio u tome što partizani protiv kojih je bila usmjerena bojna djelatnost dijela snaga 718. divizije nisu pokazali želju za borbom ni u prethodnome razdoblju, odnosno tijekom Operacije Trio I.⁷³⁷ Drugi je razlog bio povezan s činjenicom da je prostor istočno od rijeke Drine nadzirala divizija Pusteria uslijed čega partizani na području od južne obale Prače do Foče nisu mogli dobiti pojačanje iz toga smjera. Prema tome, s obzirom na to da na području na kojemu se Operacija Foča trebala provesti partizani nisu bili ravnomjerno raspoređeni, Bader je u skladu s time divizijama uključenima u njezinu provedbu trebao dodijeliti adekvatne uloge, a ne zadaće koje nisu u stanju provesti. Budući da on to nije učinio, predviđeni obroč oko partizanskih snaga nije se mogao zatvoriti.

Za razumijevanje razloga zašto je Bader osmislio plan provedbe koji je se s obzirom na deklarativni cilj te vojne operacije – okruživanje i slamanje glavnine partizanskih snaga – pokazao neučinkovitim, nužno je razumijeti Baderovo stajalište prema pitanju potiskivanja partizanskog utjecaja s fočanskoga područja.

Dana je 20. travnja Bader u izvješću generalu Kuntzeu iznio prijedlog prema kojemu bi talijanska strana vlastitim snagama trebala umiriti dio istočne Bosne koji se nalazi južno od demarkacijske crte, odnosno unutar njezina posadnog područja, dok bi njemačke snage trebalo poštediti od sudjelovanja u tome.⁷³⁸ U Kuntzeovu stožeru Baderov je prijedlog shvaćen krajnje ozbiljno, što je vidljivo iz činjenice da nije odbijen, nego je dan poslije, 21. travnja,⁷³⁹ proslijeđen njemačkomu Vrhovnom zapovjedništvu na daljnje razmatranje i konačnu odluku. Za razliku od Kuntzea, njemački je vojni vrh odbio Baderov prijedlog, uz komentar da je bilo kakvo odstupanje od dogovorena plana zajedničke vojne operacije u Opatiji zabranjeno, zato što „planirano okruženje” pobunjenika dotad nije uspjelo.⁷⁴⁰

⁷³⁵ *Zbornik*, XII/2, 312.: Operativna skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁷³⁶ *Zbornik*, XII/2, 433.: Izvješće Operativne skupina Bader od 20. 5. 1942.

⁷³⁷ *Zbornik*, XII/2, 343.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁷³⁸ *Zbornik*, XII/2, 314.: Borbena skupina Bader zapovjedniku Jugoistoka 20. 4. 1942.

⁷³⁹ *Zbornik*, XII/2, 339.-340.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

⁷⁴⁰ *Zbornik*, XII/2, 341.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 30. 4. 1942.

Nakon što je njegov zahtjev odbijen, Bader je pristupio izradi plana provedbe Operacije Foča, u kojoj je njemačka 718. divizija dobila politički najuočljiviju, a vojno najjednostavniju zadaću. Premda je tu vojnu operaciju nakon što je ona završila ocijenio neuspješnom,⁷⁴¹ s njezinim je ishodom Bader bio zadovoljan. Taj zaključak uočljiv je iz njegova prethodno navedenoga prijedloga Kuntzeu prema kojem njemačke snage uopće ne bi trebale sudjelovati u provedbi te vojne operacije. Baderov zahtjev za izuzećem njemačkih vojnika iz Operacije Foča bio je važan kao pokazatelj da Bader nije bio zainteresiran za nominalni cilj te vojne operacije, odnosno za zatvaranje obruča oko pobunjeničkih snaga. Suprotno tomu, Bader je bio usmjeren isključivo na to da dio istočne Bosne u kojemu je on bio nositelj vojne uprave pacificira tako da od tamo potisne partizane, dok stanje javne sigurnosti u dijelu istočne Bosne koji se nalazio unutar talijanskoga posadnog područja nije bilo predmetom njegova interesa.

S obzirom na to, njegov plan provedbe Operacije Foča nije bio postavljen u skladu s deklarativnim ciljem te vojne operacije, nego je ponajprije bio usmjeren na to da gubitci njemačkih vojnika budu što manji. Budući da su u Operaciji Foča ranjena samo dvojica njemačkih vojnika, dok poginulih ili nestalih nije ni bilo,⁷⁴² može se smatrati da je Bader svoju namjeru uspio ostvariti. Međutim, tako postavljen plan vojne operacije utjecao je na to da ni protivnička strana nije imala znatnijih gubitaka. Prema podacima stožera generala Kuntzea, u Operaciji Foča ubijeno je 107, a ranjeno 230 partizana, dok je 741 osoba „privremeno zarobljena”,⁷⁴³ odnosno amnestirana nakon kratkotrajna boravka u zatvoru. Premda su ti podatci jednim dijelom zasigurno bili nepotpuni, oni su s obzirom na broj partizana na tome području bili iznimno niski. Kao posljedica toga, Vrhovni štab i partizanske snage koje su ga pratile uspjeli su izbjeći zarobljavanje u drugoj vojnoj operaciji na području istočne Bosne usmjerenoj protiv njih.

11.2. Posljedice Operacije Foča

Operacija Foča dovela je do znatne promjene u odnosu snaga na području na kojemu je provedena. Ta se promjena očitovala u trima važnim posljedicama.

Prva i najvažnija posljedica bio je nestanak partizana kao vojno-političkoga čimbenika. Premda dvije glavne partizanske postrojbe, Prva i Druga proleTERSka brigada, nisu pretrpjele

⁷⁴¹ *Zbornik*, XII/2, 434.: Izvješće Operativne skupine Bader od 20. 5. 1942.

⁷⁴² *Zbornik*, XII/2, 455.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 31. 5. 1942.

⁷⁴³ *Zbornik*, XII/2, 455.: Izvješće zapovjednika Jugoistoka od 31. 5. 1942.

znatne gubitke u ljudstvu i vojnoj opremi, potisnute su u Crnu Goru, čime je tromjesečna vlast partizanskoga pokreta u južnome dijelu istočne Bosne bila završena. Najjača lokalna partizanska postrojba na tome području, Kalinovički partizanski odred, raspao se uslijed dezerterstva njegovih pripadnika, te je u ljeto 1942. godine u svojem sastavu imao „oko 50 boraca”.⁷⁴⁴ Znatno oslabljeni odred odbacio je partizansku simboliku, te se počeo nazivati četničkim.⁷⁴⁵

Druga važna posljedica bila je formiranje Dobrovoljne protukomunističke milicije. Tu poluvojnu formaciju ustrojile su talijanske snage radi lakša nadzora svojega posadnog područja.⁷⁴⁶ U istočnoj Bosni milicija je osnovana u Čajniču, Goraždu, Kalinoviku i Zakmuru kod Foče, a njezina glavna značajka bila je okolnost da je njome onemogućena uspostava uprave NDH na prostoru koji je ona nadzirala. U razdoblju koje je prethodilo njezinu nastanku, vlasti NDH nisu smjele bez prethodna dopuštenja talijanske vojske ustrojiti svoju miliciju na dijelu svojega teritorija koji se nalazio unutar talijanskoga posadnog područja. Takve zahtjeve talijanski su časnici u većini slučajeva odbijali, uz opravdanje da su oni „u načelu protiv naoružanja građanskih lica”, odnosno civila.⁷⁴⁷ U rijetkim prilikama u kojima su to dopustili, kao što je to bilo kod Stoca u istočnoj Hercegovini, gdje je VI. korpus II. armije odobrio prijedlog za naoružanje 300 osoba, uvjet je bio taj da se tamošnjoj talijanskoj posadi dostavi popis osoba od kojih bi milicija bila sastavljena s podacima o njihovoj dobi i mjestu stanovanja.⁷⁴⁸ Prema tome, odluka o formiranju milicije koja bi imala položaj pomoćnih snaga talijanske vojske bila je jasna potvrda da talijanska strana u narednome razdoblju ne namjerava područje s kojeg su potisnuti partizani prepustiti utjecaju vlasti NDH. Uostalom, neposredna potvrda toga bila je činjenica da je većina pripadnika te milicije bila srpskoga etničkog porijekla, dok je samo skupina iz okolice Čajniča bila sastavljena od muslimana.

Čajnička milicija imala je svoje posade u Bukovici, Ifsaru i Metaljci,⁷⁴⁹ mjestima koja su okruživala mjesto Čajniče iz pravca zapada, istoka i juga na udaljenosti do 10 km.⁷⁵⁰ Njezina

⁷⁴⁴ *Izvori za istoriju SKJ*, Serija A / Tom II / Knjiga 5, Komunist, Beograd, 1986., 587., bilj. 536.

⁷⁴⁵ *Zbornik*, XIV/1, 468.: Jevđević Baćoviću u drugoj polovici srpnja 1942.

⁷⁴⁶ Njezino službeno ime bilo je *Milizia Volontaria Anticomunista*. N. Kisić Kolanović, *NDH i Italija*, 265.

⁷⁴⁷ HR-HDA-1502, kutija 7, 1000/42: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 12. 3. 1942.

⁷⁴⁸ HR-HDA-1502, kutija 7, 1131/42: Šesta divizija Velikoj župi Dubrava 6. 3. 1942.

⁷⁴⁹ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 464.-465.: Oružnički vod Goražde 5. oružničkoj pukovniji 12. 2. 1943.

⁷⁵⁰ Bukovica se nalazila 10 km južno od Čajniča, Ifsar 7 km zapadno od Čajniča, a Metaljka 6 km istočno od Čajniča. *Zbornik*, IV/5, 374.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 16. 5. 1942.; *Zbornik*, XIII/2, 392.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 9. 5. 1942.; Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 464.: Oružnički vod Goražde 5. oružničkoj pukovniji 12. 2. 1943.

najjača postrojba bila je ona u Metaljci, koja je imala 700 pripadnika odjevenih u talijanske odore.⁷⁵¹ Tri postrojbe čajničke milicije imale su ukupno u svojem sastavu između 1500 do čak 2000 pripadnika.⁷⁵² Usporedbom između njezina razmještaja i broja pripadnika te broja pučanstva čajničkoga kotara istočno od rijeke Drine, koji je iznosio približno 20 000 stanovnika,⁷⁵³ može se zaključiti da se u sastavu čajničke milicije tijekom druge polovine 1942. godine nalazio gotovo svaki vojno sposoban musliman toga područja.⁷⁵⁴ Na organizacijskoj razini, čajnička je milicija bila sastavnim dijelom veće milicijske skupine kojom je na jedinstvenome prostoru Pljevlja, Priboja i desnoga dijela Čajniča zapovijedao Hamdija Kriještolac.⁷⁵⁵

O razmještaju njezinih snaga, broju pripadnika i vojnoj opremi vlasti NDH s okolnoga područja nisu imale podatke, za što je neposredan dokaz izvješće oružničkoga natporučnika Milana Štimca iz lipnja 1942. godine. Opisujući stanje na prostoru čajničkoga i fočanskoga kotara, Štimac je važnija mjesta na tome području podijelio u tri kategorije. U prvu kategoriju ubrojio je ona u kojima su oružničke postaje uspostavljene. Druga su kategorija bila mjesta koja su ostala pod nadzorom pobunjenika, pri čemu nije precizirao je li riječ o četnicima ili o partizanima, dok je u treću kategoriju uvrstio mjesta za koja ne zna „tko ih nadzire jer talijanska vojska autoru izvješća o tome nije dala podatke”. U mjesta o kojima nije imao podataka Štimac je uvrstio Čajniče, Metaljku i Ifsar,⁷⁵⁶ dok Bukovicu nije ni spomenuo. Preostali dio čajničkoga kotara na desnoj obali Drine talijanske su vlasti prepustile četničkomu zapovjedniku Obrenu Stojanoviću, koji je zapovijedao milicijskom skupinom koja je nadzirala prostor od Goražda na zapadu do sela Miljeno na istoku.⁷⁵⁷ Ključna komunikacija čajničkoga kotara, odnosno cesta Čajniče – Goražde, ostala je pod čvrstim talijanskim nadzorom, ali na način da je osiguravanje puta prepušteno lokalnoj miliciji. Na temelju toga, očito je kako uprava NDH nije bila uspostavljena u dijelu čajničkoga kotara istočno od rijeke Drine nakon završetka Operacije Foča, odnosno nakon potiskivanja partizana s toga područja. Osnovni razlog tomu bilo je stajalište

⁷⁵¹ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 464.-465.: Oružnički vod Goražde 5. oružničkoj pukovniji 12. 2. 1943.

⁷⁵² *Zbornik*, XIV/1, 794.: Jovan Jelovac Draži Mihailoviću 25. 12. 1942.; HR-HDA-223, kutija 4, 60/43.: Kotarska ispostava Goražde Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 13. 1. 1943.

⁷⁵³ HR-HDA-223, kutija 4, 60/43.: Kotarska ispostava Goražde Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 13. 1. 1943.

⁷⁵⁴ Spomenuti zaključak još je izraženiji ako se uzme u obzir broj poginulih i raseljenih čajničkih muslimana.

⁷⁵⁵ *Izvori za istoriju SKJ*, Serija A / Tom II / Knjiga 5, 554., bilj. 200.

⁷⁵⁶ HR-HDA-1198, kutija 1, 931/42: Oružničko krilo Foča Oružničkom krilu Bileća 6. 6. 1942.

⁷⁵⁷ AHNŽ-ZUDD, kutija 12, 180/42: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 19. 6. 1942.

vodstva Superalbe, koje nije dopuštalo uspostavu vlasti NDH na prostoru koji su nadzirale njezine snage.

U fočanskome kotaru formirane su dvije milicijske skupine, od kojih su obje vodili bivši partizani – Vasilije Bodiroma i Slobodan Nešić. U razdoblju partizanske vlasti u Foči, Bodiroma je bio njezin istaknuti pripadnik, te je u tome svojstvu postavljen za zapovjednika Prve čete (satnije) Prvoga zakmurskog bataljuna Fočanskoga dobrovoljačkog odreda.⁷⁵⁸ Nakon sloma partizanske vlasti, Bodiroma se predao talijanskim vlastima u Kalinoviku, te je njihovom odlukom postavljen za zapovjednika skupine koja je nadzirala južni dio fočanskoga kotara sa središtem u šumi Zakmur.⁷⁵⁹ Njegova skupina imala je 300 pripadnika.⁷⁶⁰ Slobodan Nešić, zapovjednik milicijske skupine sa stožerom u Kalinoviku, bio je predratni kapetan jugoslavenske vojske i bivši pripadnik partizanskoga pokreta. Njegova je skupina imala 400 pripadnika,⁷⁶¹ od kojih je većina bila u sastavu partizanskih snaga na trnovskome području. Okolnost da je većina pripadnika Nešićeve milicije bila sastavljena od bivših partizana uočljiva je iz dvaju primjera zabilježenih od strane upravnih tijela NDH. Dana 24. svibnja u oružničku postaju u Trnovu pristupilo je 19 partizana i predalo svoje oružje. Oružnici su o tome događaju izvijestili mjesnu talijansku posadu, nakon čega je ona oružnicima oduzela uhićenike i njihovo oružje, te ih uputila u Kalinovic i uključila u svoje pomoćno vojno osoblje,⁷⁶² odnosno Nešićevu skupinu. Istovjetan događaj uslijedio je 30. svibnja u Dobrome Polju, kada se velika skupina od približno 220 partizana predala tamošnjoj talijanskoj posadi. Nakon toga, talijanski su ih vojnici odveli u Kalinovic.⁷⁶³

Početakom kolovoza 1942. godine milicija je u fočanskome kotaru dobila jasan četnički politički predznak. Razlog tomu bio je dolazak povjerenika Ravnogorskoga četničkog pokreta za istočnu Bosnu i Hercegovinu, Dobroslava Jevđevića, u pratnji „dva biv[ša] Jugoslovenska

⁷⁵⁸ Također, Bodiromu kao važan oslonac partizanske vlasti u Foči spominje načelnik Vrhovnoga štaba Jovanović u svojoj zapovijedi od 23. veljače 1942. *Zbornik*, II/2, 439., bilj. 4.

⁷⁵⁹ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 307.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna u drugoj polovici kolovoza 1942.

⁷⁶⁰ Spomenutu brojku u svojim izvješćima navode zapovjednik Oružničkoga krila Foča oružnički natporučnik Milan Štimac i četnički zapovjednik Vojislav Lukačević prilikom opisa borba s partizanima u okolici Foče. Nasuprot tomu, Ilija Trifunović Birčanin je prilikom navođenja četničkih postrojba koje su se stavile pod njegovo zapovjedništvo spomenuo i Bodiromu skupinu, uz vjerojatno pretjeran broj od 800 naoružanih pripadnika. HR-HDA-1198, kutija, 931/42: Oružničko krilo Foča Oružničkom krilu Bileća 6. 6. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 420.: Ilija Trifunović Birčanin Draži Mihailoviću 16. 7. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 473.: Vojislav Lukačević Zahariju Ostojiću krajem srpnja 1942.

⁷⁶¹ *Zbornik*, XIV/1, 419.: Ilija Trifunović Birčanin Draži Mihailoviću 16. 7. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 429.-430.: Petar Bačović Draži Mihailoviću 16. 7. 1942.

⁷⁶² HR-HDA-491, kutija 23, 8217/42: Ustaška nadzorna služba Ministarstvu vanjskih poslova NDH 9. 6. 1942.; HR-HDA-491, kutija 23, 8217/42: Opće upravno povjereništvo Ustaškoj nadzornoj službi 11. 8. 1942.

⁷⁶³ AHNŽ-ZUDD, kutija bb (šifra 2005-2257), 1/42: Izvješće Ustaške nadzorne službe od 9. 6. 1942.

oficira” iz Nevesinja u Kalinovik.⁷⁶⁴ Jevđević je bio najistaknutiji pripadnik ravnogorskih četnika koji je ciljeve pokreta pokušao ostvariti povezivanjem s talijanskom vojskom. Glavni zagovornik suradnje s Jevđevićem bio je zapovjednik talijanskoga VI. korpusa, general Renzo Dalmazzo, u čijem se operativnome području nalazio Kalinovik. Dalmazzo je Jevđevića u svojem izvješću stožeru talijanske II. armije opisao sljedećim riječima:

„Bivši poslanik Jevđević, vatreni nacionalist, kandidat za četiri saziva Skupštine kao predstavnik istočne Bosne, vođa »Orjune« i vođa opozicije za vrijeme autoritativnog režima kralja Aleksandra, vidi u potpunoj okupaciji Bosne i Hercegovine od talijanskih jedinica jedinu mogućnost da otrgne Srbe ovih pokrajina od ustaških pokolja i denacionalizacije. Priželjkuje stvaranje Bosansko-hercegovačke države, sa srpskom vladavinom, pod talijanskim pokroviteljstvom. U više prilika je pokazao da raspolaže značajnim utjecajem na srpske i muslimanske mase istočne Bosne i volju da s nama surađuje.”⁷⁶⁵

Premda se u Kalinoviku nalazila domobranska posada od 140 vojnika,⁷⁶⁶ ona zbog svoje malobrojnosti, kao i zbog operativne podređenosti talijanskim snagama, nije mogla spriječiti jačanje Jevđevićeva utjecaja koji je imao neposrednu zaštitu talijanskih snaga, te je tijekom druge polovine 1942. godine Kalinovik postao najjače uporište Ravnogorskoga četničkog pokreta na teritoriju NDH.⁷⁶⁷ Takav je razvoj događaja iznimno nepovoljno utjecao na tamošnje muslimane, kojima je kretanje izvan Kalinovika prema izvješću tamošnje oružničke postaje postalo „opasno i gotovo nemoguće”. Na to je, osim prisustva tamošnje milicije, utjecala i činjenica da je Jevđević doveo veliku skupinu od 1500 četnika, koji su imali stožer u kalinovičkome selu Jažići. Bili su to četnici rodom iz istočne Bosne, odnosno s čajničkoga, fočanskoga, rogatičkoga i srebreničkoga područja.⁷⁶⁸ Nakon njihova dolaska, Jevđević je svoj utjecaj pokušao proširiti u smjeru sjevera, odnosno prema Trnovu, pri čemu ga je zaustavilo odlučno stajalište njemačke 718. divizije, čiji

⁷⁶⁴ HR-HDA-491, kutija 26, 8481/42: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 10. 8. 1942.

⁷⁶⁵ *Zbornik*, XIII/2, 52.: Talijanski VI. korpus talijanskoj II. armiji 17. 1. 1942. U kontekstu navođenja plana o nastanku bosansko-hercegovačke države na dijelu teritorija NDH vrijedi navesti kako je Jevđević u jednome od svojih pisama naveo kako je taj plan bio izvorno talijanski i da ga je Italija planirala ostvariti u slučaju ratne pobjede Trojnoga pakta (*Zbornik*, XIV/1, 470.: Jevđević Bačoviću krajem srpnja 1942.). Iz konteksta Jevđevićeva pisma, nije moguće sa sigurnošću navesti je li Jevđević doista vjerovao u to što je napisao ili je to naveo kako bi svoje suradnike uvjerio u ispravnost svoje politike prema Italiji.

⁷⁶⁶ HR-HDA-491, kutija 26, 8481/42: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 10. 8. 1942.

⁷⁶⁷ U četničkim izvješćima u razdobljima do partizanskoga zauzimanja Kalinovika, to je mjesto nazivano „baza”. *Zbornik*, XIV/2, 143.: Jevđević Mihailoviću krajem siječnja 1943.

⁷⁶⁸ HR-HDA-491, kutija 26, 8481/42: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 10. 8. 1942.

su mu predstavnici na sastanku početkom rujna 1942. godine zabranili prelazak njemačko-talijanske demarkacijske crte.⁷⁶⁹ Snaga Jevđevićevih četnika, čiji se utjecaj osjećao i na južnome dijelu njemačkoga posadnog područja, mogla se uočiti time što je u terminologiji stožera 718. divizije naziv „antikomunist” u kontekstu opisa događaja u istočnoj Bosni bio sinonim za četnika koji je djelovao pod talijanskim okriljem.⁷⁷⁰ Bojnu vrijednost Jevđevićevih četnika časnici 718. divizije koji su s njima uspostavili dodir iznimno su cijenili, smatrajući je znatno višom od postrojba NDH. Tu procjenu dao je jedan od njemačkih sudionika sastanka na kojemu je Jevđević zatražio prelazak u dio istočne Bosne koji se nalazio unutar njemačkoga posadnog područja. Na kraju izvješća u kojemu je opisao tijek toga sastanka, autor izvješća, vojnik Geitner, zapisao je sljedeće:

„Prisutni četnici oficiri ostavljali su dobar dojam u svojim čistim srpskim uniformama. Oni su napeto pratili razgovor pokazujući živu zainteresiranost i povremenim primjedbama pokazivali da vrlo dobro poznaju njemački jezik. Četnici koji su se mogli primijetiti kao straže bili su kršni ljudi, dobrog vojničkog izgleda, uhranjeni i disciplinirani. Naoružanje im se sastojalo od talijanskih karabina ili automata. Borbena vrijednost ovih ljudi je očigledno daleko iznad hrvatskih jedinica i ustaša [odnosno postrojbi domobranstva i Ustaške vojnice].”⁷⁷¹

Treća važna posljedica Operacije Foča bila je uspostava uprave NDH u dijelu područja koje se prethodno nalazilo pod partizanskom vlašću. To je područje, s obzirom na opisane talijanske postupke, obuhvaćalo istočni dio fočanskoga kotara, odnosno istoimeno kotarsko središte, te teritorij dviju općina u čajničkome i sarajevskome kotaru, Općinu Goražde i Općinu Trnovo. Neposredno nakon završetka Operacije Foča, 18. svibnja, Ministarstvo hrvatskoga domobranstva u svojem je dnevnom izvješću navelo da je jedna domobranska satnija upućena u Trnovo, dok se druga domobranska bojna spremala zauzeti područje Goražda zaključno s Ustikolinom,⁷⁷² mjestu udaljenom 4 km od Foče u smjeru sjevera.⁷⁷³ Također, u Goražde i okolna mjesta do kraja svibnja bile su raspoređene snage Oružničkoga krila Foča. Krajem svibnja manja

⁷⁶⁹ *Zbornik*, XII/2, 720.: Izvješće 718. divizije od 5. 9. 1942.

⁷⁷⁰ *Records*, T315 / 2271, 167.: Izvješće 718. divizije od 26. 12. 1942. Spomenuta njemačka ocjena može se prihvatiti točnom. Ustrojstvo Dobrovoljne protukomunističke milicije u istočnoj Hercegovini do Kalinovika detaljno je opisano u pismu Dobroslava Jevđevića Iliji Trifunoviću Birčaninu nepoznatog datuma u drugoj polovini lipnja 1942. *Zbornik*, XIV/1, 397.-405.

⁷⁷¹ *Zbornik*, XII/2, 720.: Izvješće 718. divizije od 5. 9. 1942.

⁷⁷² *Zbornik*, IV/5, 378.: Izvješće Ministarstva hrvatskog domobranstva od 18. 5. 1942.

⁷⁷³ *Zbornik*, XIII/2, 410.: Izvješće Višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija – Dalmacija od 13. 5. 1942.

postrojba od 70 oružnika upućena je u Foču, te je na čelu sa svojim zapovjednikom, oružničkim natporučnikom Milanom Štimcem, 7. lipnja od zapovjednika mjesne talijanske posade preuzela vlast u Foči.⁷⁷⁴ Uspostava uprave NDH u navedenim mjestima bila je uvjetovana dvama čimbenicima. Prvi je bio pomicanje njemačko-talijanske demarkacijske crte u smjeru juga, odnosno proširenje njemačkoga posadnog područja na prostoru sarajevskoga kotara. Drugi je čimbenik bio povlačenje talijanskih snaga s teritorija fočanskoga kotara do sredine lipnja: talijanska posada napustila je Foču 9. lipnja, a Kalinovik 15. lipnja.⁷⁷⁵ Do navedenih se datuma u Foči nalazila posada iz sastava divizije Pusteria, dok je u Kalinoviku bio stožer divizije Taurinense. Povlačenje iz Foče bilo je sastavnim dijelom odluke o povratku divizije Pusteria u Italiju,⁷⁷⁶ a povlačenje iz Kalinovika uslijedilo je nakon što je divizija Taurinense izdvojena iz Superslode i uključena u Superalbu, što je kao posljedicu imalo njezin premještaj u Crnu Goru.⁷⁷⁷

Prema tome, kraj svibnja i početak lipnja 1942. godine označio je početak procesa koji je u istočnoj Bosni doveo do novoga odnosa snaga, odnosno do nastanka stanja u kojemu je istočna Bosna od najistaknutijega pobunjeničkog područja postala relativno stabilan prostor na kojemu sustav vlasti uspostavljen do kraja prve polovine 1942. godine uglavnom nije bio doveden u pitanje. Uzrok te promjene bilo je povlačenje partizanskoga Vrhovnog štaba i snaga oko njega. Premda odlaskom partizana suprotstavljeni interesi ostalih četiriju vojno-političkih subjekata

⁷⁷⁴ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 306.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna u drugoj polovici kolovoza 1942.

⁷⁷⁵ *Zbornik*, IV/5, 412.-413.: Izvješće III. domobranskog zbora od 10. 6. 1942.; *Zbornik*, IV/5, 444.: Izvješće III. domobranskog zbora od 23. 6. 1942. Premda u dijelu historiografije postoji stajalište da je povlačenje talijanskih snaga iz fočanskoga kotara bilo povezano s potpisivanjem Zagrebačkoga sporazuma između poglavnika NDH dr. Ante Pavelića i zapovjednika Superslode generala Marija Roatte 19. lipnja 1942., to se može smatrati netočnim, jer je u tome sporazumu navedeno koja su mjesta s talijanske strane napuštena do toga datuma, a koja će naknadno biti napuštena. Kao mjesta koja su napuštena do ratifikacije Zagrebačkoga sporazuma navedeni su Jastrebarsko, Bihać, Bosanski Petrovac, Glamoč, Bugojno, Prozor i Konjic. S obzirom na mjesta koja će naknadno biti napuštena, navedeno je kako će do 10. srpnja 1942. talijanske snage biti povučene iz Drvara, Bosanskoga Grahova, Livna, Tomislavgrada i Gacka, dok će Supersloda naknadno odrediti kojega će datuma napustiti Imotski, Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Bileću i „eventualno neka druga mjesta”. Dakle, u Zagrebačkome se sporazume ne spominju Foča i Kalinovik. Razlog tomu jest činjenica što je Foča bila dijelom operativnoga područja Superalbe, dok se iz Kalinovika malobrojna posada VI. korpusa formalno nije povukla. Dokaz za to prethodno je navedeno izvješće Kotarske ispostave Goražde iz sredine kolovoza 1942. godine u kojemu je navedeno kako su Bodiugini četnici pod nadzorom talijanskih časnika iz Kalinovika. *Zbornik*, V/32, Beograd, 1964., 303.-310.; Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 307.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna u drugoj polovici kolovoza 1942.

⁷⁷⁶ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 10, 278., bilj. 575.

⁷⁷⁷ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 10, 283., bilj. 620. Operativno područje divizije Taurinense vidljivo je iz izvješća talijanskoga VI. korpusa u kojem se navodi da se dijelovi te divizije nalaze u okolini Višegrada, te u Pljevlju i Priboju, kao i da se posada Čajniča iz sastava te divizije povukla u Pljevlje (*Zbornik*, III/5, Beograd, 1954., 314.: Talijanski VI. korpus Višem zapovjedništvu oružanih snaga Slovenija – Dalmacija 12. 4. 1943.; *Zbornik*, III/5, 353.: Talijanski VI. korpus Višem zapovjedništvu oružanih snaga Slovenija – Dalmacija 8. 5. 1943.). Stožer divizije Taurinense nalazio se u Pljevljima, što je vidljivo iz izvješća načelnika Općine Bukovica Latifa Močevića upućenom njezinu vodstvu 1. ožujka 1943. Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 480.-481.

prisutnih u istočnoj Bosni (njemačke i talijanske vojske, uprave NDH te četničkih snaga) nisu uklonjeni, oni su u znatnoj mjeri promijenili svoj karakter jer više nisu dolazili do izražaja prilikom vojnih operacija u kojima bi istodobno sudjelovale njemačka i talijanska strana, nego su se manifestirali kroz proces stabilizacije vlastitoga područja utjecaja u kojemu je svaki od navedenih vojno-političkih subjekata pokušao održati svoj sustav vlasti.

XII. FORMIRANJE PARTIZANSKE BRIGADE U ŠEKOVIĆIMA

Nakon vojnih operacija provedenih u središnjemu i južnome dijelu istočne Bosne tijekom travnja i svibnja 1942. godine, partizanski pokret u istočnoj Bosni našao se u velikoj krizi, te je njegov utjecaj sužen do razine da je obuhvaćao isključivo prostor Birča, odnosno rubno područje vlaseničkoga, kladanjskoga i zvorničkoga kotara.

Na tome području djelovao je Birčanski partizanski odred, čije se središte nalazilo u Šekovićima, malome mjestu od oko 500 stanovnika⁷⁷⁸ udaljenom 30 km jugoistočno od Tuzle⁷⁷⁹ i 15 km sjeverozapadno od Vlasenice.⁷⁸⁰ Odred je bio sastavljen od stanovnika okolnih sela u kojima nije postojao nikakav politički utjecaj osim partizanskoga.

Razlog zašto su pripadnici partizanskoga pokreta zadržali nadzor nad birčanskim područjem bio je u tome što su sve druge vojno-političke formacije u prethodnome razdoblju zaobišle to područje. Slično kao i u slučaju šire okolice Trnova do Operacije Foča, područje Birča bio je prostor koji su partizani nadzirali od početka oružane pobune, odnosno od ljeta 1941. godine. Do druge polovine 1942. godine Šekoviće su njemačke snage zauzele samo jednom, odnosno tijekom Operacije Romanija.⁷⁸¹ Međutim, to nije uzdrimalo partizane na tome području jer su se u to mjesto vratili neposredno nakon završetka te vojne operacije.⁷⁸² U narednome razdoblju, snaga birčanskih partizana dodatno je ojačala slomom vlasti Dangićevih četnika jer je jedan od četničkih bataljuna s teritorija vlaseničkoga kotara prešao u sastav Birčanskoga partizanskog odreda.⁷⁸³

Opisano stanje nastavilo se nakon uspostave uprave NDH na teritoriju vlaseničkoga kotara tijekom travnja 1942. godine. Premda su šekovičke partizane civilna i vojna tijela NDH smatrala protivničkom skupinom, snage NDH protiv njih nisu poduzele ni jednu oružanu akciju. Pasivnost vlasti NDH prema birčanskim partizanima bila je prouzročena odlaskom bojno najkvalitetnijih ustaških postrojba iz istočne Bosne. Zbog jačanja partizanskoga utjecaja na dijelu teritorija NDH koji se nalazio južno od njemačko-talijanske demarkacijske crte, do početka

⁷⁷⁸ Prema popisu stanovništva iz 1971., mjesto Šekovići imalo 542 stanovnika, dok je istoimena općina imala 10 570 stanovnika. „Šekovići”, *Vojna enciklopedija*, svezak 9, drugo izdanje, Beograd, 1975., 487.

⁷⁷⁹ BiH, ATK, RPINOBSB Z, 66-4902: Opća bojna relacije Treće pješačke divizije za veljaču 1942.

⁷⁸⁰ BiH, ATK, RPINOBSB Z, 63-4861: Kotarska oblast Vlasenica Velikoj župi Vrhbosna 10. 3. 1943.

⁷⁸¹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 334.

⁷⁸² *Zbornik*, IV/4, 242.: Glavni štab za BiH Vrhovnom štabu 28. 2. 1942.

⁷⁸³ Bio je to Zalukovički četnički bataljun. *Zbornik*, IV/4, 109.: Glavni štab za BiH Vrhovnom štabu 31. 3. 1942.

kolovoza 1942. godine iz istočne Bosne povukle su se I. ustaška djelatna bojna i dvije satnije II. ustaške djelatne bojne.⁷⁸⁴

Na stabilnost uprave NDH na teritoriju vlaseničkoga kotara posebno je nepovoljno djelovao odlazak I. ustaške djelatne bojne, koja je do svojega odlaska iz istočne Bosne djelovala na prostoru toga kotara.⁷⁸⁵ Tu ustašku bojnu zamijenila je XXVIII. ustaška bojna,⁷⁸⁶ koja je formirana 1. srpnja 1942. godine,⁷⁸⁷ odnosno po završetku vojnih operacija u istočnoj Bosni vođenih u prvoj polovini 1942. godine. Zbog toga je ta ustaška bojna bila bez iskustva, te je bila osposobljena isključivo za obnašanje posadne uloge u Vlasenici i nekoliko naselja u njezinoj neposrednoj okolici.

Kao posljedica toga, jedinstveni prostor vlaseničkoga i kladanjskoga kotara na kojemu su Srbi bili većinsko stanovništvo, nalazio se izvan dosega vlasti NDH. Ta okolnost omogućila je daljnju stabilizaciju vlasti birčanskih partizana, te je prostor njihova utjecaja za manje partizanske skupine s okolnoga područja bio svojevrsna sigurna zona, odnosno uporište koje se našlo izvan bojnoga djelovanja različitih protivničkih snaga. U skladu s time, Birčanski partizanski odred bio je glavna partizanska postrojba koja je jedina nakon sloma partizanske vlasti u središnjemu i južnome dijelu istočne Bosne imala dovoljnih ljudskih i materijalnih kapaciteta za obnovu partizanskoga utjecaja na tome području.

Birčanski su partizani znatno ojačali početkom kolovoza 1942. godine, kada je u Šekoviće stigla partizanska skupina pod Vukmanovićevim vodstvom. Vukmanovići partizani došli su iz srednje Bosne, odnosno s planine Ozren kod Doboja.⁷⁸⁸ Njihovim dolaskom broj partizana na području Birča dosegnuo je respektabilnu brojku, te je u Šekovićima osnovana partizanska brigada. Dosljedno numeraciji Vrhovnoga štaba, ta je partizanska brigada dobila ime Šesta proleterska (istočnobosanska) brigada.⁷⁸⁹

Formiranje te brigade uočio je stožer njemačke 718. divizije, koji je u izvješću od 10. kolovoza 1942. naveo da se u Šekovićima nalazi približno 1000 partizana.⁷⁹⁰ Stoga je njemačka strana započela s pripremama za pothvat protiv birčanskih partizana koji je trebao započeti 25.

⁷⁸⁴ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 248.-249.

⁷⁸⁵ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 237.

⁷⁸⁶ HR-HDA-1196, kutija 2, 596/42: Izvješće Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 3. 8. 1942.; A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 238.

⁷⁸⁷ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 222.

⁷⁸⁸ Rudi Petovar, Savo Trikić, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982., 129.-132.

⁷⁸⁹ R. Petovar, S. Trikić, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, 132.-133.

⁷⁹⁰ *Records*, T315 / 2271, 75.-76.: Izvješće 718. divizije od 10. 8. 1942.

kolovoza.⁷⁹¹ Cilj toga pothvata – nazvan Operacija S – bio je okružiti i zarobiti tu partizansku skupinu. Šesta proleterska brigada činila je opasnost za njemačke interese jer je imala kvantitativnu premoć u odnosu na prosječne posade NDH na tome području, koje su prosječno imale 500 vojnika, a u pojedinim slučajevima i manje.⁷⁹²

Plan napada bio je zamišljen na način da u njemu sudjeluju četiri njemačke bojne, tri do četiri ustaške bojne,⁷⁹³ ali i postrojbe lokalnih četnika. Broj četnika i njihovu ulogu stožer 718. divizije definirao je na sljedeći način:

„Uključiti one četnike koji su se prije početka akcije iskazali želju da se s nama bore protiv partizana. Postaviti ih tako da više od jedne satnije četnika ne ostane kompaktno i stalno ih držati između dvije njemačke, hrvatske ili ustaške satnije. Iza četničke satnije upotrijebiti još jednu našu vojnu formaciju kao osiguranje. Razoružati i zarobiti one četnike koji se ne priključe akciji, nego ostanu pasivni. One četnike koji pruže otpor smatrati pobunjenicima.”⁷⁹⁴

Odluka zapovjednika 718. divizije, generala Johanna Fortnera, da uključi četnike u vojnu operaciju protiv partizana bila je iznimno važna za daljnji razvoj događaja na području sjevernoga dijela istočne Bosne jer je imala važnu političku dimenziju. Od sloma Dangićevih četnika njemačke vojne ustanove u istočnoj Bosni jasno su se distancirale od suradnje s četničkim skupinama, te su svoje interese pokušale ostvariti jačanjem novoformiranih ustaških bojna. Promatrano s te strane, Fortnerova odluka o uključivanju lokalnih četnika u borbu protiv partizana bila je odstupanje od toga načela i faktični povratak Baderovu konceptu pacifikacije istočnobosanskoga prostora posredstvom četnika.

Doduše, u razdoblju koje je prethodilo Operaciji S vlasti su NDH sklopile niz sporazuma s lokalnim četničkim skupinama na području zapadne i srednje Bosne, odnosno na širokome prostoru između Banje Luke i Doboja,⁷⁹⁵ te se na prvi pogled i Fortnerov plan uključivanja četnika u borbu protiv partizana mogao smatrati dijelom te politike. Međutim, osnovna razlika u

⁷⁹¹ *Records*, T315 / 2270, 377.; *Zbornik*, XII/2, 627.: Zapovijed 718. divizije od 17. 8. 1942.

⁷⁹² Popis svih ustaških bojna s ukupnim brojem njihova ljudstva formiranih od osnutka NDH u travnju 1941. godine do ljeta 1943. godine objavljen je u knjizi A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 213.-226.

⁷⁹³ *Records*, T315 / 2270, 381.; *Zbornik*, XII/2, 631.-632.: Zapovijed 718. divizije od 17. 8. 1942.

⁷⁹⁴ *Records*, T315 / 2270, 380.: Zapovijed 718. divizije od 17. 8. 1942.

⁷⁹⁵ U dopisu Glavnoga stana Poglavnika civilnim, redarstvenim i vojnim tijelima NDH od 24. srpnja 1942. navedeno je kako je sporazum o suradnji postignut sa srednjobosanskim četnicima podijeljenima na ozrensku, trebavsku i zeničku skupinu, te s krajiškim četnicima podijeljenim na manjačku, mrkonjićgradsku skupinu i skupinu Obilić. BiH, ATKT, RPiNOBSB Z, 71-5064: Dopis Glavnog stana Poglavnika od 24. 7. 1942.

navedenim dvama slučajevima bila je u tome što su zapovjednici četničkih odreda iz zapadne i srednje Bosne prilikom sklapanja sporazuma pismenim putem naveli da priznaju NDH kao svoju državu i poglavnika dr. Antu Pavelića kao nositelja državnoga suvereniteta,⁷⁹⁶ čime su se na simboličnoj razini distancirali od svojih prvotnih ciljeva o rušenju NDH i obnovi Kraljevine Jugoslavije.

Nasuprot tomu, četnici koje je Fortner planirao uključiti u vojnu operaciju protiv partizana nisu potpisali sporazum o suradnji s vlastima NDH. Ta se činjenica može zaključiti iz dopisa 718. divizije ustaškomu pukovniku Juri Francetiću u kojemu se navodi da će u Operaciji S sudjelovati i četnici koji će kao znak raspoznavanja imati bijelu traku oko rukava s četničkim pečatom, te da se s tom činjenicom trebaju upoznati svi pripadnici snaga NDH uključeni u tu vojnu operaciju kako prilikom njezine provedbe ne bi došlo do oružanih sukoba s četnicima.⁷⁹⁷ Četničke snage uključene u napad na šekovičke partizane bile su ustrojene u dvije postrojbe – Majevički četnički odred Radivoja Kerovića i Vlaseničko-zvornički odred Dušana Kovačevića.⁷⁹⁸ Dok četnička skupina pod Kovačevićevim vodstvom nije ni pristupila pregovorima s vlastima NDH, Kerovići su četnici bili spremni priznati NDH, ali uz uvjete koji su bili slični Dangićevim zahtjevima. Na sastanku u Loparima dana 15. lipnja 1942. godine Kerović je u prvj točki svojega prijedloga o suradnji zatražio da se na cjelokupnome području Bosne i Hercegovine „potpuno ukinu sve ustaške postrojbe i svi razni dobrovoljački zdrugevi te da Hrvatsko Domobranstvo bude direktno povrgnuto Njemačkoj Komandi”.⁷⁹⁹ Budući da vodstvo NDH na to nije pristalo, sporazum s Kerovićevim odredom nije potpisan.⁸⁰⁰

Sukladno navedenom, koncept Operacije S faktički je negirao suverenitet NDH jer je jedini kriterij vrednovanja četnika bilo četnički odnos prema partizanima. Drugim riječima, dajući mogućnost učešća u vojnoj operaciji protiv partizana četničkim skupinama koje nisu bile spremne priznati NDH, njemačka je strana posredno onemogućivala stabilizaciju uprave NDH jer je stanovništvu na tome području poslana poruka kako politički interesi NDH i Njemačke nisu

⁷⁹⁶ Predstavnicima ozrenskih i trebavskih četnika pismeno su priznali NDH i Poglavnika u navedenom kontekstu, dok su borjanski četnici priznali samo NDH. HR-HDA-254, kutija 4, 1761/42: Izvešće II. domobranskog zbora od 31. 5. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 276.-280.: Zapisnik o sporazumu četničkih odreda Ozren, Trebava i Kralj Petar II. s predstavnicima NDH od 28. 5. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 335.-338.: Zapisnik o sporazumu Četničkog odreda Borje i predstavnika NDH od 9. 6. 1942.

⁷⁹⁷ *Records*, T315 / 2270, 415.: 718. divizija Borbenoj skupini Francetić 22. 8. 1942.; *Records*, T315 / 2270, 416.: Borbena grupa Fanning 718. diviziji 22. 8. 1942.

⁷⁹⁸ *Records*, T315 / 2270, 382.-385.: Borbena skupina Fanning 718. diviziji 31. 8. 1942.

⁷⁹⁹ *Zbornik*, XIV/1, 454.: Izvešće Radivoja Kerovića od 18. 7. 1942.

⁸⁰⁰ BiH, ATKT, RPiNOBSB Z, 71-5058: Zapovijed Glavnog stana Poglavnika od 2. 7. 1942.

nužno podudarni, te da je sporazum s njemačkom vojskom moguće ostvariti i bez priznavanja NDH.

Međutim, neovisno o svojoj političkoj pozadini, osnovni nedostatak Operacije S iz pozicije njemačkih vojnih interesa na tome području bila je okolnost da je sudjelovanje četnika u toj vojnoj operaciji bilo iznimno skromno. Prema njemačkim podacima, u oružanim akcijama protiv partizana u Šekovićima sudjelovalo je približno stotinu četnika,⁸⁰¹ odnosno četnička postrojba u jačini satnije. Bila je to znatno manja skupina od predviđenoga broja četnika, što su časnici 718. divizije koji su bili zaduženi za nadziranje četnika uključenih u tu vojnu operaciju pokušali opravdati tvrdnjom prema kojoj je za izostanak četnika odgovorna milicija iz okolnih muslimanskih sela.⁸⁰²

Malen broj četnika uključen u tu vojnu operaciju predstavljao je njemački politički poraz u sjevernome dijelu istočne Bosne jer je bio neposredan dokaz kako njemačka vojska ne može na svoju stranu pridobiti većinu lokalnoga stanovništva srpskoga etničkog porijekla. Kao posljedica toga, Operacija S nije ostvarila svoju svrhu jer su partizani iz Šekovića samo potisnuti sa svojega matičnog područja, ali nisu doživjeli vojni poraz. Taj je zaključak jasno naveden u izvješću generala Badera od 31. kolovoza 1942. godine:

„Akcija koju su dijelovi [718.] divizije sproveli sjeverozapadno od Vlasenice nije dala očekivani uspjeh, pošto je neprijatelju pošlo za rukom da se na vrijeme povuče i raziđe.”⁸⁰³

Nedugo nakon završetka Operacije S i posljedičnoga povlačenja borbenih skupina pod vodstvom 718. divizije s prostora Birča, partizani su se ponovno vratili u mjesta koja su prethodno nadzirali,⁸⁰⁴ čime se ishod te vojne operacije pokazao dvostruko neuspješnim. S jedne strane, njezin cilj nije ispunjen, dok je, s druge strane, njemačka vojska na tome području ušla u savezništvo s četnicima usprkos tome što većina tih četnika nije sudjelovala u borbama protiv partizana. Po svemu sudeći, nepovoljnih posljedica saveza s četnicima bili su svjesni i časnici 718. divizije, ali su oni takvo stanje opravdavali time da bi otvorena konfrontacija s četnicima za njemačke interese bila još nepovoljnija. Pri tome su kao osnovni argument navodili tvrdnju kako

⁸⁰¹ *Records*, T315 / 2270, 392: Borbena skupina Fanninger 718. diviziji 3. 9. 1942.

⁸⁰² Prema tome tumačenju, skupina od 350 četnika odustala je od sudjelovanja u Operaciji S, jer je lokalna milicija napala njihova sela. *Records*, T315 / 2270, 382.-383.: Borbena skupina Fanninger 718. diviziji 31. 8. 1942.

⁸⁰³ *Zbornik*, XII/2, 698.: Zapovjednik Srbije zapovjedniku Jugoistoka 31. 8. 1942.

⁸⁰⁴ Prema njemačkim podacima, partizani su se u Šekoviće vratili 7. rujna. *Records*, T315 / 2271, 87.: Izvješće 718. divizije od 22. 9. 1942.

su ti četnici brana od jačanja utjecaja partizana i Dragoslava Račića, glavnoga predstavnika Mihailovićeve četničkoga pokreta na tome području.⁸⁰⁵ Slično stajalište imali su i politički predstavnici NDH na teritoriju bijeljinskoga kotara, koji su smatrali da bi stanje na tome području moglo izmaknuti njihovu nadzoru ako Račić sa svojim suradnicima, „bivšim Jugoslavenskim časnicima”, majevičke četnike stave „u službu Londona”.⁸⁰⁶

Prihvaćajući načelo da je nesigurno primirje s Kerovićevim i Kovačevićevim četnicima povoljnije od otvorene konfrontacije s njima, zapovjednik Treće domobranske divizije sa središtem u Tuzli potpukovnik Mifek je u izvješću II. domobranskomu zboru od 14. listopada 1942. godine zatražio da se prihvati zahtjev njemačke 750. pukovnije prema kojemu se „četnici ranjeni u borbi protiv partizana i odmetnika mogu liječiti u bolnici kao i ostali pripadnici domobranstva”. Taj položaj, navodi Mifek, bio je omogućen četnicima trebavskoga i ozrenskoga odreda nakon sklopljenoga sporazuma s predstavnicima vlasti NDH, ali se zbog toga što dogovor slične vrste nije postignut na tome prostoru nije odnosio i na postrojbe majevičkih i vlaseničko-zvorničkih četnika jer s njihovim predstavnicima „nisu pregovori za mir okončani”, te zato ljudstvo tih odreda nije imalo spomenute povlastice.⁸⁰⁷

Praktični učinak toga zahtjeva davao je četnicima položaj branitelja NDH, premda su oni, ne želeći potpisati sporazum o prestanku sukoba, bili njezini protivnici. Međutim, za interese NDH prava koja su uživali pripadnici tih četničkih odreda bila su nepovoljna zbog još jednoga razloga.

Nakon što je u travnju 1942. godine zapovjednik Jugoistoka general Kuntze Baderu zabranio suradnju s četnicima, svaki je novi pokušaj u tome pravcu za Badera bio krajnje opasan jer se izlagao riziku da ga nadređeno vojno tijelo sankcionira (a ne samo opomene). Stoga snage 718. divizije s pripadnicima tih četničkih odreda nisu surađivale neposredno, nego putem vojnih tijela NDH. Svrha te posredne suradnje uočljiva je iz Fortnerova izvješća od 13. studenoga 1942. godine, u kojemu se tvrdi kako 718. divizija „nije ulazila ni u kakva povezivanja sa četnicima”, nego je samo s njihovim predstavnicima uspostavila neposrednu komunikaciju kako bi ih se upozorilo da će svako ometanje cestovnoga i željezničkoga prometa biti sankcionirano vojnim

⁸⁰⁵ *Records*, T315 / 2270, 392.-393: Borbena skupina Fanninger 718. diviziji 3. 9. 1942.

⁸⁰⁶ HR-HDA-254. kutija 6, 3641/42: Ustaški tabor Zabrđe Ustaškom logoru Bijeljina 22. 9. 1941.

⁸⁰⁷ BiH, ATKT / Mikroteka – zbirka (dalje: MT – Z), Serija: MUP NDH, broj snimke 723: Treća pješaka divizija II. domobranskom zboru 14. 10. 1942.

sredstvima. Također, u istome se izvješću tvrdi da je sporazume s četnicima na operativnome području divizije sklopila Vlada NDH, premda je vodstvo divizije protiv toga uložilo protest.⁸⁰⁸

Obje tvrdnje navedene u Fortnerovu izvješću bile su netočne, za što je dokaz, osim plana Operacije S, bio i dopis stožera 718. divizije upućen hrvatskomu časniku za vezu pri zapovjedništvu divizije generalu Lukiću od 20. srpnja 1942. godine. U tome je dopisu naveden pokušaj zapovjednika domobranske posade na Palama da postigne sporazum s tamošnjim četnicima bez odobrenja 718. divizije. U dopisu je naglašeno kako se pregovori s četnicima na operativnome području 718. divizije ne mogu voditi bez odobrenja njezina stožera,⁸⁰⁹ te se time daje na znanje Lukiću da se slični slučajevi neće tolerirati.

Osim zbog dviju navedenih netočnih tvrdnja, spomenuto Fortnerovo izvješće važno je i zato što je u njemu naglašeno kako eventualno razoružavanje četnika neće dovesti do pacifikacije bosanskoga područja ako se usporedno s time ne provede udaljavanje Ustaške vojnice i milicije.⁸¹⁰ Taj prijedlog – neovisno o tome što je formuliran u hipotetskome obliku – bio je važan iz razloga što je na razini sadržaja bio istovjetan zahtjevu koji je predstavnicima vlasti NDH uputio Kerović. Na temelju toga može se zaključiti kako su se Fortnerova i Kerovićeve stajališta u velikoj mjeri podudarala jer su polazila od pretpostavke da je ključni razlog nestabilnoga stanja u sjevernome dijelu istočne Bosne politički sustav u NDH. Kako bi to dokazao, Fortner je naveo dvije netočne tvrdnje od kojih je svaka imala svrhu – prikriti pred njegovim nadređenima činjenicu da je on podupirao suradnju s četnicima.

⁸⁰⁸ *Records*, T315 / 2270, 811.; *Zbornik*, XII/2, 870.-871.: 718. divizija zapovjedniku Srbije 13. 11. 1942.

⁸⁰⁹ *Records*, T315 / 2270, 301.: 718. divizija hrvatskom generalu pri 718. diviziji 20. 7. 1942.

⁸¹⁰ *Records*, T315 / 2270, 812.; *Zbornik*, XII/2, 872.: 718. divizija zapovjedniku Srbije 13. 11. 1942.

XIII. PRELAZAK MAJEVIČKIH ČETNIKA NA PARTIZANSKU STRANU

Suradnja njemačke 718. divizije s četničkim odredima sjeveroistočne Bosne dovela je do legalizacije četničke vlasti u naseljima s većinskim stanovništvom srpskoga etničkog porijekla u tome području. Takva je politika kao svoju neposrednu posljedicu imala vidno nezadovoljstvo među tamošnjim pučanstvom muslimanske vjeroispovijesti,⁸¹¹ što je kao svoju neposrednu posljedicu imalo slabljenje morala među pripadnicima domobranstva, kod kojih je prema njemačkoj procjeni „nestalo volje za borbu”.⁸¹²

Premda su prekidom otvorena neprijateljstva sukobi domobrana i četnika prestali, napadi su se četnika na manje skupine domobrana i lokalne muslimane nastavili.⁸¹³ Premda je stožer 750. pukovnije četničkoga zapovjednika Kerovića upozorio da će na svaki napad na pripadnike domobranstva, muslimanske milicije ili oružništva uslijediti odmazda njemačke vojske,⁸¹⁴ četnički napadi slabijega intenziteta nisu sankcionirani. To je kao svoju posljedicu dovelo do toga da se domobranske postrojbe nisu usudile u manjim skupinama prelaziti preko područja za koje su ocijenile da se nalazi pod četničkim nadzorom. Također, neprestani strah običnih pripadnika domobranstva očitovao se u paljenju logorske vatre po noći, čime su otkrivali svoj položaj, i u preuveličavanju protivničkih vijesti, odnosno prenošenju raznovrsnih glasina lokalnoga pučanstva kao točnih informacija.⁸¹⁵

⁸¹¹ To nezadovoljstvo naveo je u svojem izvješću od 6. studenoga 1942. godine ustaški logornik u Zvorniku Ćazim Tulić, uz obrazloženje da „napetost a uz to i najveća potištenost vlada kod našeg naroda” zbog toga što „očima gleda kako mu neprijatelj jednoga sina po jednoga izabire i kolje, a nesmiye reagirati, nesmiye pucati na neprijatelja”. A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 373.: Ustaški logor Zvornik Ustaškom stožeru Tuzla 6. 11. 1942.

⁸¹² Navedenim riječima opisano je ljudstvo 3. i 6. pješačke pukovnije koje se nalazilo u bijeljinskome i zvorničkome kotaru. Nasuprot tomu, 8. pješačka pukovnija smještena na području Tuzle i Kladnja ocijenjena je u istome izvješću iznimno povoljno. *Records*, T315 / 2270, 1073.; *Zbornik*, XII/2, 969.: Izvješće zapovjednika njemačke vojske u Hrvatskoj od 28. 12. 1942.

⁸¹³ Primjer četničkoga napada na manju skupinu domobrana jest događaj u selu Balatun u bijeljinskome kotaru na dan 15. kolovoza 1942. kada je veća skupina četnika bez povoda napala domobrane, pri čemu je domobran Ivan Glagulin izranjavan nožem do smrti, dok je drugi domobran Martin Kožić otet. Preostala tri domobrana čija imena nisu navedena u izvješću uspjela su pobjeći. Od njih trojice samo je jedan sa sobom ponio svoje oružje, dok su naoružanje četvorice domobrana zaplijenili četnici. HR-HDA-254, kutija 5, 3009/42: Izvješće Kotarske oblasti Bijeljina od 18. 8. 1942.

⁸¹⁴ Njemačko upozorenje Keroviću vidljivo je iz Kerovićeva pisma četničkim bataljunima koji su se nalazili pod njegovim vodstvom. U pismu je Kerović, među ostalim, naglasio sljedeće: „Ako ma ko od četnika samo jedan metak opali na Nijemca, Hrvata, Miliciju ili [Hadžiefendićevu] legiju, onda će njemačka vojska odmah preduzeti opšti napad na cijelu Majevicu, t. j. poslaće kaznenu ekspediciju, u tom slučaju bićemo sami krivi za propast srpskog naroda na Majevisi. Milosti neće biti nikakve i ni prema kome.” *Zbornik*, XIV/1, 538.: Zapovjedništvo majevičke brigade komandantima bataljuna 14. 8. 1942.

⁸¹⁵ *Records*, T315 / 2270, 1073.; *Zbornik*, XII/2, 969.: Izvješće zapovjednika njemačke vojske u Hrvatskoj od 28. 12. 1942.

Sve izrazitija slabost domobranskoga ljudstva nije za njemačke interese bila problem sve dok partizani nisu obnovili svoj utjecaj na prostoru sjeveroistočne Bosne. Oružane akcije partizanskih snaga ponovno su došle do izražaja nakon što se početkom studenoga 1942. godine Šesta proleterska brigada vratila iz Srijema osnažena Srijemskim partizanskim odredom, čime je broj partizana u navedenom dijelu istočne Bosne iznosio približno 1200 boraca.⁸¹⁶

Premda je vodstvo 718. divizije suradnju s četnicima provodilo ponajprije u ime zajedničke borbe protiv partizana, dolazak Šeste proleterske brigade na obronke Majevice prouzročio je znatno osipanje četničkoga ljudstva. Partizanske su snage napale dana 15. studenoga 1942. godine Lopare, mjesto koje je bilo jedno od glavnih uporišta Kerovićevih četnika. Prema podacima tamošnje oružničke posade četnici su partizanima „klicali kao svojim osloboditeljima”, te je cijeli Jablanički četnički bataljun s 250 naoružanih pripadnika prešao na partizansku stranu.⁸¹⁷

Deset dana poslije partizani su Keroviću nanijeli još teži udarac, kojim je njegov odred doveden do samoga ruba opstanka. Novi partizanski napad na Kerovićeve četnike izveden je tijekom Operacije Tuzla I, vojne akcije koja je pod zapovjedništvom 718. divizije provedena protiv partizana u široj okolici Lopara. Cilj te vojne operacije bio je udarom iz dvaju pravaca, sjevernoga i južnoga, okružiti partizane i slomiti glavninu njihovih snaga. U napadu su, pored njemačke vojske, sudjelovale 6. i 8. pukovnija Treće domobranske divizije, te majevički četnici.⁸¹⁸ Međutim, napad nije uspio, jer su se partizani, na jednak način kao i u slučaju Operacije S, navrijeme povukli prije početka vojne akcije, te su izbjegli protivnički обруч.⁸¹⁹

Nakon probijanja iz obruča, Šesta je proleterska brigada glavninu svojih snaga usmjerila na postrojbe majevičkih četnika, kojima je u nekoliko dana žestokih borba nanijela teške gubitke. Prema podacima zapovjedništva njemačke 718. divizije, Kerovićeva četnička grupa doživjela je „potpuni raspad”,⁸²⁰ koji je osim u visokim gubitcima među običnim pripadnicima četničkih

⁸¹⁶ Spomenutom brojkom partizansku borbenu skupinu nepoznata sastava na majevičkome području procijenili su izviđački dijelovi njemačke 718. divizije. *Records*, T315 / 2270, 804.: Izviđačka satnija 718. diviziji 12. 11. 1942. U jugoslavenskoj historiografiji navedeno je da je snaga Šeste proleterske brigade ojačane Srijemskim partizanskim odredom iznosila 1300 boraca. R. Petovar, S. Trikić, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, 191.

⁸¹⁷ Jablanica je selo udaljeno 3 km sjeverozapadno od Lopara. *Zbornik*, IV/8, Beograd, 1954., 548., 550.: Izvješće 4. oružničke pukovnije od 1. 12. 1942.

⁸¹⁸ *Zbornik*, IV/8, 508.: Opća bojna relacija Treće pješačke divizije za mjesec studeni 1942.

⁸¹⁹ R. Petovar, S. Trikić, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, 202., bilj. 18.

⁸²⁰ *Records*, T315 / 2271, 150.: Izvješće od 6. 12. 1942.

postrojba bio vidljiv na temelju činjenice da su u sukobu s partizanima smrtno stradali zapovjednici četničkih bataljuna Đuro Bižić, Jovo Prnjatović i pop Dimitrije Stefanović.⁸²¹

U uvjetima rasapa koji je zahvatio majevičke četnike, na partizansku stranu prešao je Vukašin Subotić,⁸²² prvi Kerovićev suradnik i načelnik stožera Majevičke četničke brigade.⁸²³ Premda se na temelju dostupnih izvora ne može pouzdano utvrditi način na koji je Subotić prešao u partizane, odnosno jesu li stanoviti kontakti između njega i predstavnika Šeste proletherske brigade postojali od prije ili se na pristupanje partizanima odlučio nakon što je zarobljen, iz činjenice da je Subotić nakon prelaska u partizane obnašao važne dužnosti,⁸²⁴ očito je kako ga je partizansko vodstvo smatralo pouzdanim. Na taj zaključak upućuje i podatak da je istoga dana kada je završena višednevna bitka partizana s majevičkim četnicima, 28. studenoga 1942. godine,⁸²⁵ ustrojen Majevički partizanski odred, koji je prilikom nastanka imao tristotinjak pripadnika.⁸²⁶ U tome odredu Subotić je imenovan načelnikom stožera.⁸²⁷

Prema tome, partizanska pobjeda nad majevičkim četnicima ostvarena u posljednjim danima studenoga 1942. godine bila je prekretnica u razvoju partizanskoga pokreta na području sjeveroistočne Bosne jer je ona kao jednu od svojih posljedica imala osnutak novoga partizanskog odreda od bivših četnika, čime se utjecaj partizanskoga pokreta u tome dijelu istočne Bosne proširio i na njihove dotadašnje protivnike.

⁸²¹ U njemačkome izvješću Stefanović je pogrešno imenovan kao „Stevovic” (*Records*, T315 / 2271, 150.: Izvješće od 6. 12. 1942.). Njegovo je pravo ime u kontekstu toga događaja navedeno u članku Steve Popovića, „Narodnooslobodilački pokret na Majevidi i u Semberiji do formiranja Petnaeste majevičke brigade”, *Petnaesta majevička brigada: Sjećanja i članci*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979., 34.

⁸²² Subotićev prelazak iz majevičkih četnika u partizane potvrđen je u jugoslavenskoj historiografiji, ali nije detaljnije vremenski određen, osim što je smješten ujesen 1942., niti je na bilo koji način objašnjen. Međutim, na temelju činjenice što Šesta proletherska brigada nakon Operacije S nije dolazila u doticaj s majevičkim četnicima, te do sredine studenoga 1942. nije boravila na području istočne Bosne, može se zaključiti da je Subotić prešao u njezine redove upravo tijekom tih borba. *Zbornik*, XIV/1, 285., bilj. 4.

⁸²³ Funkcija koju je Subotić obnašao u četničkoj postrojbi pod Kerovićevim vodstvom vidljiva je iz teksta neratificiranoga sporazuma o suradnji između vlasti NDH i Kerovićevih četnika. U prijepisu toga sporazuma prevedenome na njemački jezik Subotićevo se ime nalazi neposredno ispod Kerovićeva, te je uz njega navedena oznaka njegova položaja u Majevičkoj četničkoj brigadi – načelnik stožera. *Records*, T314 / 566, 746.-747.: Prijevod sporazuma o suradnji između vlasti NDH i Kerovićevih četnika od 15. 6. 1942.

⁸²⁴ Nakon prelaska u partizane Subotićev je utjecaj neprestano rastao, što se može zaključiti iz činjenice da je dužnost načelnika stožera obnašao u 15. majevičkoj brigadi, Šestoj proletherskoj brigadi, 17. istočnobosanskoj diviziji, Glavnomu štabu Vojvodine i III. jugoslavenskoj armiji. *Zbornik*, XIV/1, 285., bilj. 4.

⁸²⁵ R. Petovar, S. Trikić, *Šesta proletherska istočno-bosanska brigada*, 202.-208.; „Proletherske brigade”, *Vojna enciklopedija*, svezak 7, drugo izdanje, 378.; S. Popović, „Narodnooslobodilački pokret”, *Petnaesta majevička brigada*, 34.

⁸²⁶ „Majevički NOP odred”, *Vojna enciklopedija*, svezak 5, drugo izdanje, Beograd, 1973., 211.

⁸²⁷ R. Petovar, S. Trikić, *Šesta proletherska istočno-bosanska brigada*, 210.

Drugi razlog zašto se taj događaj može smatrati prekretnicom bio je povezan s činjenicom da je Kerović kao pojačanje doveo velik broj četnika s Ozrena.⁸²⁸ Dolaskom ozrenske četničke skupine čije je vodstvo priznavalo NDH, odnosi su se između uprave NDH i lokalnih četnika poboljšali, te je Kerović prema vlastima NDH postao znatno pomirljiviji.⁸²⁹ Međutim, kvalitetniji odnosi postrojba NDH i četnika na Majevidici nisu podigli bojnu vrijednost ni jedne od tih dviju strana, što je došlo do izražaja u narednome razdoblju, odnosno tijekom prosinca 1942. godine. Prvi pokazatelj da ni četničko pojačanje s Ozrena nije uspjelo izmijeniti situaciju na štetu partizana bio je podatak naveden u izvješću 718. divizije od 6. prosinca 1942. godine prema kojemu su partizani pristupili mobilizaciji lokalnoga vojnosposobnog stanovništva.⁸³⁰ Navedena činjenica bio je očita manifestacija snage partizanske vlasti na majevidičkome području, ali i znak da će njemačka vojska ponovno započeti napad na partizane u skoroj budućnosti. Drugi pokazatelj rasta partizanskoga utjecaja bila je izražena slabost svih vojnih formacija uključenih u novi pothvat protiv partizana uz iznimku njemačkih postrojba. U pismenome osvrtu na Operaciju Tuzla II, pothvat koji je pod vodstvom 718. divizije proveden protiv partizana na Majevidici od 15. do 19. prosinca 1942. godine, zapovjednik njemačke vojske na teritoriju NDH, general Rudolf Lüters, iznimno je nepovoljno opisao pripadnike domobranskih i ustaških bojna, uz izuzetak ljudstva domobranske 8. pješake pukovnije.⁸³¹ Na jednak način opisani su Kerovićevi četnici, uz komentar da je tijekom te vojne operacije Kerović surađivao s partizanima.⁸³²

Kao i u prethodnim dvjema vojnim operacijama u tome dijelu istočne Bosne, napadnuta partizanska skupina uspjela se pravovremeno izvući iz protivničkoga obruča i tako izbjeći zarobljavanje. U skladu s time, Operacija Tuzla II nije ostvarila svoj cilj o „uništenju partizanskih odreda” na majevidičkome području,⁸³³ nego je kao svoju jedinu posljedicu imala povlačenje partizana s Majevidice na Birač.⁸³⁴

Prema tome, glede konačne ocjene stanja u sjevernome dijelu istočne Bosne tijekom studenoga i prosinca 1942. godine, uočljivo je kako su obje strane bile nemoćne da ostvare svoje

⁸²⁸ *Records*, T315 / 2271, 151.: Izvješće od 6. 12. 1942.

⁸²⁹ HR-HDA-254, kutija 7, 201/43: Izvješće Kotarske oblasti Bijeljina od 15. 1. 1943.

⁸³⁰ *Records*, T315 / 2271, 151.: Izvješće od 6. 12. 1942.

⁸³¹ *Records*, T315 / 2270, 1073.-1074.; *Zbornik*, XII/2, 969.: Izvješće zapovjednika njemačke vojske u Hrvatskoj od 28. 12. 1942.

⁸³² *Records*, T315 / 2270, 1074.; *Zbornik*, XII/2, 970.: Izvješće zapovjednika njemačke vojske u Hrvatskoj od 28. 12. 1942.

⁸³³ *Records*, T315 / 2270, 1072.; *Zbornik*, XII/2, 966.: Izvješće zapovjednika njemačke vojske u Hrvatskoj od 28. 12. 1942.

⁸³⁴ „Majevidički NOP odred”, *Vojna enciklopedija*, svezak 5, drugo izdanje, 211.

krajnje ciljeve. S jedne strane, sustav vlasti organiziran od strane stožera njemačke 718. divizije bio je preslab da slomi vojnu snagu partizana i da zaustavi posljedično širenje partizanskoga utjecaja. S druge strane, partizanska skupina predvođena stožerom Šeste proleterske brigade neovisno o svojoj vojnoj snazi iskazanoj u širokome radijusu kretanja od Birča na jugu do Srijema na sjeveru, nije pokušala napasti nijedno kotarsko središte na području svojega djelovanja, nego je svoj utjecaj ograničila na naselja u kojima je stanovništvo srpskoga etničkog porijekla bilo većinsko.

Na temelju navedenoga, može se zaključiti kako je povratak snažne partizanske borbene skupine u Šekoviće u posljednjim danima prosinca 1942. godine označio simboličan kraj 1942. godine u sjevernome dijelu istočne Bosne. Tijekom petomjesečnoga razdoblja započetoga Vukmanovićevim dolaskom na Birač, to je područje postalo jedini dio istočne Bosne na kojemu se partizanski utjecaj uspio održati. Glavni razlog za nastanak takva stanja bio je u tome što je zapovjednik njemačke 718. divizije general Fortner stabilnost toga prostora bazirao na suradnji s lokalnim četnicima.

Fortnerova procjena da će majevički i vlaseničko-zvornički četnici biti prepreka pred širenjem partizanskoga utjecaja pokazala se pogrešnom, te je krajem 1942. dovela do toga se broj partizanskih boraca drastično povećao. Razlog za to što su se partizani pokazali vojno kvalitetnijom postrojbom od četnika bio je u tome što partizani za razliku od četnika nisu bili povezani sa svojim matičnim područjem, nego su imali širok radijus kretanja, što je nužno podrazumijevalo visok stupanj izdržljivosti. Nasuprot tomu, obje četničke skupine u sjeveroistočnoj Bosni bile su povezane sa svojim matičnim područjem te su nakon uspostave suradnje s njemačkim snagama počele živjeti mirnodopskim životom, uslijed čega im je postupno padala bojna vrijednost.

XIV. SLOM UTJECAJA VIŠEGRADSKIH ČETNIKA

Za razliku od sjevernoga dijela istočne Bosne, u njezinu središnjem dijelu razdoblje ljeta i rane jeseni 1942. godine bilo je obilježeno postupnom stabilizacijom uprave NDH. Četničke skupine koje su ostale na tome području bile su međusobno nepovezane i organizacijski preslabe da bi mogle ozbiljnije ugroziti postrojbe NDH, a partizanskih snaga više nije bilo.⁸³⁵

U tim uvjetima, na teritoriju vlaseničkoga, srebreničkoga i rogatičkoga kotara, te u sjevernome dijelu sarajevskoga kotara uprava je NDH djelovala neometano i sigurno.⁸³⁶ Pritom joj je jedini problem činila talijanska posada u Višegradu, koja je nakon završetka Operacije Trio I bila snažno četničko uporište.

Ključna komunikacija koja se nalazila u tome kraju, željeznička pruga koja je Sarajevo povezivala s Višegradom, najvećim dijelom nalazila se pod vlašću uprave NDH, dok su samo Višegrad i Međeđa bili pod talijanskim nadzorom. S obzirom na to da je talijanska politika na tome području nastavila favorizirati četnike, još snažnije ih povezujući sa svojim oružanim snagama, u drugoj je polovini 1942. godine talijanska prisutnost u Višegradu postala glavna prepreka stabilizaciji uprave NDH u središnjemu dijelu istočne Bosne.⁸³⁷ Najočitiiji pokazatelj toga bila je činjenica da su četnici u Višegradu imali svoje organizacijsko i logističko uporište, iz kojega su postupno širili svoj utjecaj na čitav središnji dio istočne Bosne, pri čemu se na udaru našlo rogatičko područje.

Na teritoriju rogatičkoga kotara uprava NDH izvan Rogatice i Sokolca iznimno je teško uspostavljana, te je slično kao na srebreničkome i vlaseničkome području ovisila o brojnosti postrojba NDH. Visokoga stupnja ugroženosti uprave NDH u rogatičkome kotaru bilo je svjesno i vodstvo NDH, što je vidljivo iz činjenice da je Crna legija, koja je sredinom 1942. godine preimenovana iz Prve ustaške pukovnije u I. ustaški stajaci dželatni zdruk,⁸³⁸ premjestila svoje središte iz Sarajeva na Sokolac.⁸³⁹ Promatrano na taj način, pretvaranje Sokolca u glavno ustaško uporište na prostoru istočno od Sarajeva i južno od rijeke Save trebalo je zbog strateškoga položaja toga mjesta omogućiti ustaškim snagama relativno brzo kretanje po svim važnijim

⁸³⁵ *Zbornik*, XII/2, 636.-637.: Izvješće Glaise von Horstenaua od 19. 8. 1942.

⁸³⁶ *Zbornik*, XII/2, 696.: Zapovjedništvo Srbije zapovjedniku Jugoistoka 31. 8. 1942.; *Zbornik*, XII/2, 714.: Transportno zapovjedništvo Zagreb Transportnom odjelu Jugoistoka 4. 9. 1942.

⁸³⁷ Ovaj zaključak donio je stožer 718. divizije analizirajući događaje u razdoblju od 21. rujna do 6. listopada 1942. *Zbornik*, XII/2, 767.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁸³⁸ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 236.

⁸³⁹ A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 237.

mjestima istočne Bosne. Naime, u komunikacijskome smislu Sokolac je bio važniji od Rogatice jer se nalazio na cesti koja je kao poveznica Sarajeva s vlaseničkim i srebreničkom kotaru bila druga najvažnija prometnica toga prostora nakon željezničke pruge Sarajevo – Višegrad.

Na pola puta između Sokolca i Višegrada nalazila se Rogatica, u čijoj su se okolici od ljeta 1942. godine ponovno počele prikupljati skupine četnika. Najjače četničko uporište na teritoriju rogatičkoga kotara bila je planina Devetak,⁸⁴⁰ udaljena 12 km južno od Han Pijeska⁸⁴¹ i 20 km sjeverno od Rogatice.⁸⁴² Devetačke četnike vodio je Radivoje Kosorić,⁸⁴³ koji je tijekom partizanskoga napada na Dangićevu organizaciju prešao na partizansku stranu. Slomom partizanske vlasti na tome području, Kosorić se sa skupinom svojih četnika predao talijanskoj posadi u Višegradu tijekom Operacije Trio I,⁸⁴⁴ nakon čega je njegova aktivnost u idućih nekoliko mjeseci prestala.

Međutim, do sredine rujna Kosorićevi četnici ponovno su započeli s napadima na manje postrojbe NDH. Prema podacima vlasti NDH, Kosorić je raspolagao sa skupinom od 300 do 400 četnika, koji su se u svojem djelovanju pozivali na suradnju s talijanskom vojskom i borbu protiv partizana.⁸⁴⁵ Parole o borbi protiv partizana i naglašavanje povezanosti s talijanskim vlastima, uobičajene za svaku postrojbu Dobrovoljne protukomunističke milicije, trebale su obeshrabiliti postrojbe NDH u njihovu mogućem napadu. No, s obzirom na to da su se Kosorićevi četnici nalazili izvan talijanskoga posadnog područja, njihovo naglašavanje navedenih dviju parola nije ispunilo svoju svrhu jer su ih ustaške postrojbe u nekoliko navrata napale. Sukobi na Devetaku između ustaša s rogatičkoga područja i Kosorićevih četnika zabilježeno je u dvotjednome izvješću njemačke 718. divizije od 6. listopada 1942. godine, u kojemu je navedeno da su Kosorićevi četnici ustaškim ophodnjama prilikom njihova nasilna izviđanja na Devetaku pružali aktivan otpor.⁸⁴⁶

Unatoč brojčanoj premoći ustaše nisu uspjeli svladati Kosorića jer je njegovim četnicima talijanski garnizon u Višegradu slao pomoć u ljudstvu. Ta činjenica navedena je u prethodno spomenutom izvješću 718. divizije. Prema tome izvoru, višegradski su četnici krajem rujna započeli s napadima na dio rogatičkoga i srebreničkoga kotara koji je bio prostorno povezan s

⁸⁴⁰ *Records*, 315 / 2271, 121.; *Zbornik*, XII/2, 767.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁸⁴¹ *Records*, 315 / 2271, 70.: Izvješće 718. divizije od 31. 7. 1942.

⁸⁴² *Zbornik*, XII/2, 719.: Izvješće 718. divizije od 5. 9. 1942.

⁸⁴³ *Records*, 315 / 2271, 121.; *Zbornik*, XII/2, 768.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁸⁴⁴ *Zbornik*, II/3, 472.: Vrhovni štab Drugoj proleterskoj brigadi 27. 4. 1942.

⁸⁴⁵ *Records*, 315 / 2271, 87.: Izvješće 718. divizije od 22. 9. 1942.

⁸⁴⁶ *Records*, 315 / 2271, 121.; *Zbornik*, XII/2, 768.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

višegradskim kotarom. Dana 22. rujna jedna je četnička skupina zauzela i spalila sela Džile i Sućerska u srebreničkome kotaru udaljena 10 km od Srebrenice u pravcu sjeverozapada. Dva dana poslije, 24. rujna, četnici su izvršili snažan napad na Stari Brod, mjesto udaljeno 12 km sjeverno od Višegrada, ali je taj napad odbijen. Slična je situacija uslijedila i južno od Višegrada, odnosno na uskome području između Ustiprača i Goražda, na kojemu su se četnici povukli ubrzo po započetome napadu. Ti su napadi bili tek priprema za dobro koordiniranu akciju koja je iz Višegrada izvedena u nekoliko pravaca. Dana 3. listopada napadnuti su Borike, Bursići i Stari Brod, pri čemu je kratkotrajno zauzet samo Stari Brod, koji su ustaše dan poslije ponovno vratili pod svoju vlast. Premda neuspješna, ta je akcija bila važna po tome što je u četničkoj pozadini djelovala talijanska satnija, koja je razvoj događaja promatrala iz Međeđe.⁸⁴⁷ Za stožer 718. divizije prisustvo talijanske satnije u neposrednoj blizini napadnutih mjesta bio je neposredan dokaz kako je spomenuta četnička akcija izvedena na talijansku inicijativu. Uz smjer iz kojega je napad izvršen, na to su upućivali i iskazi zarobljenih četnika koji su naveli da je ofenzivna akcija na ustaške posade u rubnome dijelu rogatičkoga i srebreničkoga kotara izvršena prema talijanskoj uputi s ciljem da talijanska vojska zauzme napadano područje. Pokušavajući se opravdati pred njemačkim istražiteljima, zarobljeni su četnici tom prilikom izjavili da je spomenuti čin poduzet zato što na rogatičkome području nije bilo njemačke vojske.⁸⁴⁸ Navedena tvrdnja, neovisno o uvjetima u kojima je dana, mogla se smatrati točnom jer je Kosorić, nakon dolaska na planinu Devetak, njemačkoj vojsci ponudio pregovore,⁸⁴⁹ po svemu sudeći potaknut ostvarenim položajem vlaseničko-zvorničkih i majevičkih četnika. Međutim, Kosorićevu ponudu njemačke su vojne ustanove odbile,⁸⁵⁰ nakon čega je Kosorić započeo s otvorenim napadima oslanjajući se na logističku pomoć višegradskih četnika.

U skladu s time, nedugo nakon napada od 3. listopada uslijedio je od strane iste četničke skupine nov napad, u kojemu su četnici uspjeli ostvariti zapažen uspjeh. Prilikom novoga napada prvo je 17. listopada izvršen udar na Ustipraču, koji je s obzirom na svoj intenzitet najvjerojatnije služio kao sredstvo za odvratanje pozornosti stožeru ustaškoga zdruga. Orijentirajući se prema Ustipraču, mjestu na željezničkoj pruzi Sarajevo – Višegrad koje je bilo najistočnija točka na

⁸⁴⁷ *Records*, 315 / 2271, 121.-122.; *Zbornik*, XII/2, 768.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁸⁴⁸ *Records*, 315 / 2271, 121.; *Zbornik*, XII/2, 767.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁸⁴⁹ *Records*, 315 / 2271, 121.; *Zbornik*, XII/2, 768.: Izvješće 718. divizije od 6. 10. 1942.

⁸⁵⁰ Iz dostupnih njemačkih izvora ne može se sa sigurnošću navesti razlog zašto Kosorićeva ponuda nije prihvaćena. No, s obzirom na karakter Kosorićeve povezanosti s talijanskom vojskom u Višegradu, s čime je stožer 718. divizije bio upoznat, najvjerojatnije je to bio razlog što su Kosorićevi četnici s njemačke strane tretirani posve drukčije od Kerovićevih i Kovačevićevih četnika.

tome cestovnom pravcu u kojemu se nalazila ustaška posada,⁸⁵¹ zapovjedništvo je ustaškoga združenja ostavilo slobodan prostor za djelovanje Kosorićevim četnicima koji su započeli s napadima iz pravca Devetaka. Dana 19. listopada napadnuto je selo Pešurići, udaljeno 10 km istočno od Rogatice, da bi nekoliko dana poslije, 22. i 23. listopada, bila napadnuta sela Sjeversko, udaljeno 14 km sjeveroistočno od Rogatice, te Semeć, udaljen 14 km istočno od Rogatice. Tim je napadima Kosorić prisilio tamošnje ustaške posade na povlačenje u Rogaticu, a zajedno s njima povukli su se i lokalni muslimani, otišavši u Sarajevo.⁸⁵² Na taj su način četnici zauzeli čitavu sjevernu i istočnu stranu rogatičke okolice,⁸⁵³ odnosno cjelokupan prostor toga kotara prema Višegradu, te ga pritom u velikoj mjeri etnički očistili.

Širenje područja pod nadzorom Kosorićevih četnika uznemirilo je zapovjednika njemačke 718. divizije, generala Johanna Fortnera, koji je u svojem izvješću s kraja listopada procijenio da bi takav razvoj događaja mogao rezultirati jačanjem talijanskoga utjecaja. Opasnost od toga Fortner je vidio u razvoju događaja prema kojemu bi Kosoriću pružili aktivnu pomoć „antikomunisti”,⁸⁵⁴ odnosno četnici s višegradskoga područja. Za Fortnera je glavni razlog za uzbunu bila izražena namjera četnika da zauzmu Rogaticu,⁸⁵⁵ što je on nakon njihova ovladavanja okolnim područjem po svemu sudeći smatrao izglednom mogućnošću.

Kako bi onemogućio daljnje jačanje četnika, Fortner je 7. studenoga na teritorij rogatičkoga kotara poslao glavninu 738. pukovnije, ojačanu dvjema domobranskim bojnama. U Rogaticu je prema novome rasporedu snaga pristigla Borbena grupa Strecker, sastavljena od III. bojne 738. pukovnije i I. bojne 15. pješачke pukovnije, a na područje između Sokolca i Han Pijeska Borbena grupa Lerch, u sastavu I. bojne 738. pukovnije i II. bojna 15. pješачke pukovnije.⁸⁵⁶ Operativno područje Borbene grupe Strecker bio je prostor između Rogatice, Višegrada i Goražda,⁸⁵⁷ odnosno rubni dio prema višegradskome garnizonu. Dolazak njemačkih postrojba u neposrednu blizinu Višegrada zaustavio je daljnje aktivnosti Kosorićevih četnika oslonjenih na talijansku vojsku, koji su se najvjerojatnije zbog straha od dolaska njemačke vojske povukli u pravcu juga, odnosno na područje planine Romanije, s očitim ciljem da prijeđu

⁸⁵¹ HR-HDA-223, MUP NDH, kutija 4, 60/43.: Kotarska ispostava Goražde Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 11. 1. 1943.

⁸⁵² *Records*, T315 / 2271, 128.; *Zbornik*, XII/2, 827.: Izvješće 718. divizije od 26. 10. 1942.

⁸⁵³ *Records*, T315 / 2271, 134.; *Zbornik*, XII/2, 860.: Izvješće 718. divizije od 6. 11. 1942.

⁸⁵⁴ *Records*, T315 / 2271, 128.; *Zbornik*, XII/2, 826.: Izvješće 718. divizije od 26. 10. 1942.

⁸⁵⁵ *Records*, T315 / 2271, 134.; *Zbornik*, XII/2, 860.: Izvješće 718. divizije od 6. 11. 1942.

⁸⁵⁶ *Zbornik*, XII/2, 868.: Zapovijed 718. divizije od 7. 11. 1942.

⁸⁵⁷ *Zbornik*, XII/2, 869.: Zapovijed 718. divizije od 7. 11. 1942.

njemačko-talijansku demarkacijsku crtu i povuku se na talijansko posadno područje.⁸⁵⁸ Dolazak njemačke vojske pokazao se pravovremenim jer su Kosorićevi četnici ojačali do razine da su 9. studenoga izvršili napad na Sokolac,⁸⁵⁹ očito pokušavajući zarobiti stožer ustaškoga zdruga. Međutim, bio je to zadnji zabilježeni četnički napad na rogatičkome području jer u narednome razdoblju više nisu bile zabilježene oružane akcije četnika, te je situacija na tome prostoru s njemačke strane ocijenjena stabilnom.⁸⁶⁰

Spomenuta Fortnerova odluka o sprečavanju širenja četničkoga utjecaja u rogatičkome kraju bila je prvi korak u konačno potiskivanje talijanske vojske iz središnjega dijela istočne Bosne. Naime, dana se 18. studenoga novi njemački zapovjednik Jugoistoka Alexander Löhr u Rimu sastao sa zapovjednikom Superslode, Marijem Roattom. Tom je prilikom tema bila stanje u NDH. Najvažniji rezultat sastanka Löhra i Roatte bio je dogovor o talijanskome napuštanju Višegrada, koje je bilo predviđeno za sredinu prosinca.⁸⁶¹ Iako se Višegrad nalazio u sastavu operativnoga područja Superalbe, a ne Superslode, Roatta je očito bio ovlašten govoriti u ime te vojne formacije, te je u tome svojstvu razgovor i vođen. Postignutoga se dogovora talijanska strana držala, ali je o njezinu ishodu obavijestila višegradske četnike. Reakcija četnika na primitak te vijesti zabilježena je u izvješću njemačke 718. divizije od 6. prosinca 1942. godine u kojemu navedeno je kako se u okolici Višegrada „prikupljaju jake skupine antikomunista, koje nakon talijanskog povlačenja planiraju zauzeti grad, kako bi spriječili da u njega uđu ustaše i hrvatsko domobranstvo”.⁸⁶²

Iz citiranoga dijela izvješća moglo se zaključiti da je talijanska strana navrijeme upozorila lokalne četničke postrojbe da će se prema dogovoru s njemačkim vojnim vrhom povući iz Višegrada, ali da im je prenijela činjenično netočan podatak da će u Višegrad ući postrojbe NDH. Hrvatska prisutnost u Višegradu nije bila predviđena u njemačkome planu zauzimanja Višegrada, što je vidljivo iz sljedećega primjera. Župska redarstvena oblast Sarajevo uputila je Glavnomu ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH dana 15. prosinca 1942. godine zahtjev za osnutak ispostave sarajevske oblasti u Višegradu. Odgovor na spomenuti zahtjev uslijedio je tek 1. srpnja 1943. godine, te je u njemu navedeno kako molbi „za sada nije moguće udovoljiti” zbog

⁸⁵⁸ *Records*, T315 / 2271, 137.-138.; *Zbornik*, XII/2, 875.: Izvješće 718. divizije od 15. 11. 1942.

⁸⁵⁹ *Records*, T315 / 2271, 138.; *Zbornik*, XII/2, 875.: Izvješće 718. divizije od 15. 11. 1942.

⁸⁶⁰ *Records*, T315 / 2271, 144.; *Zbornik*, XII/2, 882.: Izvješće 718. divizije od 26. 11. 1942.

⁸⁶¹ *Zbornik*, XII/2, 879.: Zapisnik njemačko-talijanskog sastanka od 21. 11. 1942.

⁸⁶² *Records*, T315 / 2271, 150.: Izvješće 718. divizije od 6. 12. 1942.

nedostatka slobodnoga ljudstva, kao i zato što „u ovogodišnjem proračunu nisu ni predviđena sredstva za uspostavu i održavanje redarstvene ispostave u Višegradu”.⁸⁶³

Navedena korespondencija dviju redarstvenih ustanova NDH bila je neposredan dokaz kako Župska redarstvena oblast Sarajevo sve do 15. prosinca 1942. godine, odnosno do dana kada je njemačka vojska ušla u Višegrad, nije znala za njemačko-talijanski dogovor o zamjeni talijanske posade u Višegradu njemačkom. S druge strane, iz karaktera odgovora Glavnoga ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH bilo je očito da hrvatski redarstvenici nisu bili prisutni u Višegradu do početka srpnja 1943. godine, a vrlo vjerojatno ni u narednome razdoblju.

Na temelju korespondencije navedenih dviju redarstvenih ustanova očito je da dolazak njemačke vojske u Višegrad nije predviđao ulazak redarstvenih postrojba NDH u to mjesto. Prema tome, može se zaključiti kako je talijanska vojska plasiranjem navedene vijesti pokušala stvoriti napetost među Srbima u Višegradu i tako onemogućiti njemačku vojsku da mirnim putem preuzme vlast, ali u tome nije uspjela jer je dolazak Treće bojne njemačke 750. pukovnije u Višegrad protekao mirno,⁸⁶⁴ odnosno bez ikakvih opstrukcija od strane četnika.⁸⁶⁵ Nakon svojega dolaska u Višegrad, navedena njemačka postrojba preuzela je posadnu službu u tome strateški važnome mjestu, nastavljajući je obnašati i u narednome razdoblju, odnosno tijekom 1943.⁸⁶⁶

Odlaskom talijanske vojske iz Višegrada, lokalni su četnici izgubili svojega ključnog zaštitnika, te im je stoga bilo kakva vrsta aktivnosti bila onemogućena, što je kao posljedicu imalo povlačenje s višegradskoga područja u okolicu Priboja.⁸⁶⁷ Također, njemačko prisustvo u središnjemu dijelu istočne Bosne bilo je važno i zbog Kosorićeve odluke o povratku s Romanije na Devetak. Točno mjesec dana po njemačkome ulasku u Višegrad, Kosorić je sa skupinom svojih suradnika potpisao sporazum s predstavnicima civilne i vojne vlasti NDH iz Rogatice po uzoru na sporazume koje su s vlastima NDH prethodno sklopili četnici iz zapadne i srednje Bosne.

⁸⁶³ HR-HDA-223, kutija 2, 2976/43: Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost Župske redarstvenoj oblasti Sarajevo 1. 7. 1943.

⁸⁶⁴ *Records*, T315 / 2270, 1025.: Izvješće 718. divizije od 14. 12. 1942.

⁸⁶⁵ To se može zaključiti na temelju toga što višegradsko područje nije spomenuto ni jednom riječju u tjednome izvješću 718. divizije koje je obuhvaćalo razdoblje od 17. do 25. prosinca 1942. *Records*, T315 / 2271, 165.-169.: Izvješće 718. divizije od 26. 12. 1942.

⁸⁶⁶ *Records*, T315 / 2271, 412.-414: Izvješće 718. divizije od 12. 1. 1943.

⁸⁶⁷ Taj podatak može se zaključiti na temelju zapovijedi Draže Mihailovića od 3. siječnja 1943., u kojemu je u napad na miliciju u istočnome dijelu čajničkoga kotara uključena i Višegradska četnička brigada koja djeluje na pravcu napada Pribojske četničke brigade. *Zbornik*, XIV/2, 17.: Mihailovićeva zapovijed od 3. 1. 1943.

U sporazumu potpisanome 16. siječnja 1943. godine u selu Kovanj, udaljenome 4 km od Rogatice u pravcu sjeverozapada,⁸⁶⁸ Kosorić i njegovi suradnici pismeno su se obvezali da četnički odred pod njihovim zapovjedništvom „priznaje Vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i Poglavnika kao nosioca tog Vrhovništva”. U praktičnome smislu to je značilo da Kosorićevi četnici prihvaćaju „sve zakone i propise” NDH, te da će se prema njima odnositi kao i svi ostali državljani NDH. S obzirom na vojnu suradnju s postrojbama NDH i njemačke vojske, Kosorićevi su četnici imali pravo zadržati oružje i tražiti vojnu pomoć u slučaju sukoba s partizanima, a zauzvrat su postrojbama NDH, uključujući i ustaškim snagama, trebali dopustiti neometan prolaz preko njihova operativnoga područja, kao i sudsku nadležnost nad stanovništvom cjelokupnoga područja koje su nadzirali. Također, četnici su imali pravo dobiti pomoć u municiji i u prehrani, na isti način „kao i ostale naoružane postrojbe” NDH, ali su, s obzirom na tu pogodnost, trebali evidentirati svakoga pripadnika svojega odreda kod zapovjedništva 13. domobranske pukovnije u Rogatici, čiji je stožer za tu priliku izradio osobnu iskaznicu svakoga Kosorićeva četnika, koji je tu iskaznicu morao imati kod sebe kao osnovni oblik njegove identifikacije. Zaključno, Kosorić i njegovi suradnici tim su se sporazumom obvezali da „u odredu neće biti niti jedna osoba koja nije državljanin” NDH. Simboličan vid te odluke bilo je znakovlje Kosorićeva odreda koje je bilo precizno određeno i svedeno isključivo na mrtvačku lubanju i dvije prekrizene mrtvačke kosti bez srpskih nacionalnih oznaka poput dvoglavoga orla, četiri ocila ili srpske tradicionalne zastave. S tim se u vezi Kosorić obvezao da pripadnici njegova odreda neće pjevati pjesme koje bi mogle vrijeđati „vjerske osjećaje ili narodne običaje drugih osoba”, pri čemu se mislilo na muslimane koji su živjeli na operativnome području odreda.⁸⁶⁹

Sa sadržajem sporazuma bilo je detaljno upoznato i zapovjedništvo 718. divizije, što je vidljivo iz činjenice da je njemačka vojska posjedovala prijepis sporazuma na hrvatskome i njemačkome jeziku.⁸⁷⁰

Ratifikacijom toga sporazuma oružana aktivnost Kosorićevih četnika protiv civilnih i vojnih ustanova NDH prestala je, te su oni u pravnome smislu postali sastavnim dijelom postrojba NDH, u položaju sličnome kakav je imala muslimanska milicija u sjevernome dijelu istočne Bosne, uz razliku što su za organiziranje milicije, kao vojne formacije pomoćnoga

⁸⁶⁸ *Records*, T314 / 566, 715.: Izvješće zapovjedništva njemačke vojske u Hrvatskoj 1. 2. 1943.

⁸⁶⁹ BiH, ATKT, RPINOBSB Z, 66-4946: Sporazum vlasti NDH i rogatičkih četnika od 16. 1. 1943.

⁸⁷⁰ *Records*, T314 / 566, 711.-713.: Prijepis na njemački jezik sporazuma vlasti NDH i rogatičkih četnika od 16. 1. 1943.; *Records*, T314 / 566, 724.-726.: Prijepis na hrvatski jezik sporazuma vlasti NDH i rogatičkih četnika od 16. 1. 1943.

oružništva bile nadležne oružničke postrojbe, dok su za Kosorićeve četnike bile nadležne domobranske postrojbe, odnosno stožer 13. domobranske pukovnije.

S te strane, spomenuti sporazum bio je važan kao pokazatelj njemačke politike u rogatičkome kraju, koja je u pitanju četnika bila bitno različita od politike manifestirane na majevičkome i vlaseničko-zvorničkome području. Razlog toj razlici bio je u tome što su na operativnome području navedenih dvaju četničkih odreda glavni njemački protivnik bili partizani, dok je u rogatičkome slučaju to bila talijanska vojska. U skladu s time, u prvome je slučaju njemačka politika išla za tim da se četnici održe kao vojna formacija nasuprot partizana, dok je u drugome slučaju stanje bilo posve različito jer je Kosorić bio spreman na izuzetno važne ustupke nakon odlaska talijanske vojske iz Višegrada. Drugi razlog za različito njemačko postupanje bila je okolnost da je u rogatičkome kotaru kao graničnome prostoru prema području talijanskoga utjecaja u Crnoj Gori njemačka vojska trebala imati aktivnu podršku postrojba NDH, odnosno ponajprije snaga I. ustaškoga stajaceg djelatnog združenja, koji je tamo imao svoje središte. Nasuprot tomu, na majevičkome i vlaseničko-zvorničkome području mogućnost širenja talijanskoga utjecaja nije postojala, te je zato njemačka vojska na tome prostoru mogla zanemariti interese NDH.

Promatrano na taj način, potpisivanje sporazuma s rogatičkim četnicima bilo je jasan dokaz do koje je razine talijanska politika, čak i nakon slamanja oružane pobune u središnjemu dijelu istočne Bosne tijekom travnja 1942. godine, bila i ostala osnovna prepreka stabilizaciji uprave NDH na tome prostoru, a preko nje i ostvarivanju njemačkih vojnih ciljeva. Neposredan pokazatelj toga bila je gotovo iznenadna promjena u ponašanju Kosorićevih četnika nakon talijanskoga odlaska iz Višegrada. Ta je promjena bila važna zato što su Kosorićevi četnici tijekom druge polovine 1942. godine, za razliku od majevičkih i vlaseničko-zvorničkih četnika kao i lokalnih partizanskih snaga, bili neposredna prijetnja kotarskomu središtu u čijoj su neposrednoj blizini djelovali (odnosno, Rogatici). Za razliku od njih, ostale navedene vojne formacije koje su se nalazile u sukobu s vlastima NDH, neovisno o tome što ih postrojbe NDH nisu mogle vojno poraziti, nisu činile ugrozu za veća mjesta na prostoru na kojemu su djelovale. U skladu s time, uočljivo je kako je četnički odred Radivoja Kosorića do zaključenja sporazuma s vlastima NDH činio stalan izvor nesigurnosti za upravu NDH na teritoriju rogatičkoga kotara.

Na temelju toga, može se zaključiti da je dolazak njemačke vojske u Višegrad bio prekretnica u konačnoj konsolidaciji uprave NDH na prostoru istočne Bosne sjeverno od

njemačko-talijanske demarkacijske crte jer tek odtad ni jedno kotarsko središte na tome području nije više bilo ugroženo. Prema tome, prihvaćajući njemački ulazak u Višegrad kao događaj koji je doveo do prestanka oružane pobune u rogatičkome kotaru, očito je kako vlasti NDH neovisno o omasovljavanju Ustaške vojnice i slomu glavnine četničkih i partizanskih snaga u razdoblju kasnoga proljeća i ranoga ljeta 1942. godine nisu bile u stanju bez njemačke pomoći na vojnoj i diplomatskoj razini stabilizirati svoj sustav uprave u prostoru sjeverno od željezničke pruge Sarajevo – Višegrad. Iz toga nedvojbeno proizlazi da je njemačka vojska, neovisno o svojemu odnosu prešutne suradnje s četnicima u sjevernome dijelu istočne Bosne, štitila stabilnost vlasti NDH u rubnome dijelu istočnobosanskoga prostora, odnosno na graničnome području prema Crnoj Gori, u kojoj su bile stacionirane jake talijanske snage.⁸⁷¹ Razlog spomenutim njemačkim postupcima u slučaju rogatičkoga i višegradskoga kotara bila je spoznaja kako je u postojećim uvjetima njemačko-talijanske konfrontacije jaka uprava NDH u graničnome dijelu prema području talijanskoga utjecaja podudarna s njemačkim političkim i vojnim interesima na tome području. Kao posljedica takva stava koji se manifestirao kroz snažnije prisustvo njemačke vojske, stanje je na njemačkome posadnom području istočne Bosne najkasnije do kraja siječnja 1943. godine stabilizirano, te se zato može zaključiti kako je taj mjesec označio završetak „duge” 1942. godine u istočnoj Bosni.

⁸⁷¹ U vrijeme njemačkoga planiran ulaska u Višegrad u Crnoj se Gori nalazilo pet talijanskih divizija. *Zbornik*, XII/2, 879.: Zapisnik njemačko-talijanskog sastanka od 21. 11. 1942.

XV. ČETNIČKO ZAUZIMANJE FOČE

Završetkom Operacije Foča uprava NDH uspostavljena je u Goraždu i Foči. Stabilnost je vlasti NDH u navedenim dvama mjestima uz snagu tamošnjih posada ovisila i o sigurnosti željezničke pruge Sarajevo – Višegrad, koja se kod Ustiprače odvajala u smjeru koji je preko Goražda vodio do Foče. S obzirom na svoj prostorni smještaj, stanje javne sigurnosti u Goraždu bilo je uglavnom stabilno, te tijekom druge polovine 1942. godine nije bio zabilježen ni jedan slučaj da bi Goražde ili njegova okolica lijevo od rijeke Drine bili u vojnome smislu ugroženi.

Nasuprot tomu, stanje u Foči bilo je mnogo kompleksnije jer je pomoć fočanskoj posadi mogla doći isključivo iz smjera sjevera, odnosno iz Goražda.⁸⁷² Preostali dio okolice Foče bio je u većoj ili manjoj mjeri nadziran od vojno-političkih protivnika NDH. Područje zapadno od Foče sa središtem u Kalinoviku bilo je pod nadzorom postrojbe Dobrovoljne protukomunističke milicije pod zapovjedništvom Slobodana Nešića.⁸⁷³ Nadzor Nešićeve skupine nad tim područjem uočljiv je iz sljedećega primjera. Dana 26. srpnja iz Kalinovika u Foču upućena je skupina od 31 domobrana i 11 oružnika. Na mjestu zvanom Pirindol, odnosno na udaljenosti 8 km od Foče u smjeru zapada, četnici su tu skupinu zarobili i njezine pripadnike likvidirali u šumi Zakmur, smještenoj jugozapadno od Foče, uz iznimku jednoga oružnika koji je uspio pobjeći.⁸⁷⁴ Južno od Foče nalazilo se gusto šumovito područje koje zaključno s mjestima, od kojih je najveće bilo Čelebić, početkom lipnja 1942. godine bilo „u rukama pobunjenika”,⁸⁷⁵ odnosno pod nadzorom partizana koji su se prethodno nalazili u Foči. U razdoblju poslije njihova povlačenja, to je područje zauzela četnička skupina Vasilija Bodiroge, koja je u svojstvu postrojbe Dobrovoljne protukomunističke milicije djelovala uz oslonac na talijanski garnizon u Kalinoviku.⁸⁷⁶

Međutim, glavnu prijetnju za sigurnost vlasti NDH u Foči bili su četnici iz smjera istoka, odnosno četnički odredi koji su u svojstvu pomoćnih postrojba talijanske vojske djelovali u Crnoj Gori. Na prostoru koji se nalazio u neposrednoj blizini Foče s desne obale rijeke Drine djelovala

⁸⁷² Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 301.: Zapisnik sastavljen u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH od strane gradonačelnika Foče Muhameda Abdagića, načelnika Općine Ustikolina Mustafe Omerpašića i fočanskog trgovca Muhameda Muftića 1. 7. 1942.

⁸⁷³ *Zbornik*, XIV/1, 419.: Ilija Trifunović Birčanin Draži Mihailoviću 16. 7. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 429.-430.: Petar Bačović Draži Mihailoviću 16. 7. 1942.

⁸⁷⁴ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 307.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna neutvrđenog dana nakon 19. 8. 1942.

⁸⁷⁵ HR-HDA-1198, kutija, 931/42: Oružničko krilo Foča Oružničkom krilu Bileća 6. 6. 1942.

⁸⁷⁶ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 307.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna u drugoj polovici kolovoza 1942.

je formacija limsko-sandžačkih četničkih odreda, koje je vodio predratni major jugoslavenske kraljevske vojske Pavle Đurišić.⁸⁷⁷ Đurišićevi četnici bili su brojni i izuzetno dobro naoružani, te su u svojem sastavu imali 2000 boraca „i dva puta toliko rezervnih trupa”.⁸⁷⁸ U organizacijskome smislu kao i na formalno-pravnoj razini, Đurišićeve su snage bile sastavni dio Dobrovoljne protukomunističke milicije, te su hranu i oružje primale od talijanske vojske.⁸⁷⁹

Jedna skupina Đurišićevih četnika kojom je zapovijedao Petar Baćović došla je početkom lipnja u kontakt s predstavnicima vlasti NDH u Foči. Razlog uspostavljanju neposredne komunikacije između Baćovića sa zapovjedništvom fočanske posade bio je u tome što se iz Foče prethodno povukla talijanska vojska s kojom se dotad Baćović nalazio u kontaktu.⁸⁸⁰ Konkretna posljedica pregovora navedenih dviju strana bio je pisani dogovor o podjeli vlasti u Foči i njezinoj neposrednoj okolini sklopljen 9. lipnja.⁸⁸¹ S četničke strane potpisao ga je Baćović, dok su ga u svojstvu predstavnika fočanske posade potpisali domobranski pukovnik Stjepan Jakovljević i oružnički natporučnik Milan Štimac. Tekst sporazuma glasio je:

- „1.) Prijevoz trupa obustavlja se.
- 2.) Ustaške i oružničke snage koje su tu ostaju do daljnjeg u Foči.
- 3.) Demarkacijska crta određena sporazumom vrijedi do daljnjeg. Crtu će odrediti Štimac i Milojević na 10 [lipnja].
- 4.) Izvršnu vlast u Foči ima natporučnik Štimac kojem se pod zapovjedništvo pridodaje jedan mlađi četnik i 100 četnika radi održavanja reda i sigurnosti.
- 5.) Pukovnika Jakovljevića se moli da izvijesti nadležne da četnici nacionalisti nisu došli kao neprijatelji NDH, već po odobrenju Talijana s kojima zajedno surađuju u borbi protiv partizana.
- 6.) Ovo stanje ostat će na snazi sve dok se ne donese precizno rješenje o granici NDH i Crne Gore kojem će se obje strane pokoriti.

⁸⁷⁷ Činjenica da su crnogorski četnici koji su djelovali oko Foče bili pod Đurišićevim zapovjedništvom vidljiva je iz Baćovićeve pisma zapovjedništvu divizije Pusteria od 13. lipnja 1942. godine, a puno ime Đurišićeve postrojbe iz njegova pisma upućenoga Vuku Kalaitoviću 30. kolovoza iste godine. *Zbornik*, XIV/1, 363., 581.

⁸⁷⁸ *Zbornik*, XIV/1, 294.; J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 256.: Petar Baćović Draži Mihailoviću neutvrđenog dana krajem svibnja 1942.

⁸⁷⁹ *Zbornik*, IV/5, 425.: Izvješće III. domobranskog zbora od 14. 6. 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 364.: Baćović zapovjedništvu divizije Pusteria 13. 6. 1942.; J. Marjanović, *Draža Mihailović*, 234.

⁸⁸⁰ *Zbornik*, XIV/1, 334.: Baćović zapovjedništvu talijanskog garnizona u Foči 9. 6. 1942.

⁸⁸¹ *Zbornik*, XIV/1, 361.-362.: Baćović zapovjedništvu divizije Pusteria 13. 6. 1942.

7.) Ustaške postrojbe nemaju nikakvu egzekutivu, nego djeluju isključivo kao vojne postrojbe.”⁸⁸²

Kao što je vidljivo iz njegova sadržaja, citirani sporazum bio je sklopljen kako bi se utvrdilo razgraničenje dviju vojnih formacija, Ustaške vojnice s jedne strane, te postrojba Dobrovoljne protukomunističke milicije iz Crne Gore s druge strane. Sporazum je bio privremenoga karaktera, a vijek trajanja bio mu je određen razdobljem nužnim da guverner Crne Gore odredi međudržavnu granicu između NDH i Crne Gore. S obzirom na to da je granica NDH i Crne Gore bila utvrđena, odredba prema kojoj se ona tek treba odrediti, i to od strane guvernera Crne Gore, odnosno zapovjednika Superalbe, bila je posredna poruka kako sigurnost fočanskoga kotara dugoročno ovisi o toj talijanskoj instituciji, a kratkoročno o dobroj volji četnika koji su se nalazili u okolici Foče.

Usprkos ratifikaciji toga sporazuma, do sukoba fočanske posade i četnika na okolnome području došlo je nepuna četiri dana poslije, odnosno u noći s 12. na 13. lipnja. Prema izvješću III. domobranskoga zbora, do sukoba je došlo nakon što su četnici napali „naše postave u Foči na des.[noj] obali r.[ijeke] Drine”.⁸⁸³ Isto vojno tijelo u svojem izvješću od dana prije, odnosno 12. lipnja, navelo je kako se „ustaše crne legije prevoze” preko rijeke Drine,⁸⁸⁴ što upućuje na zaključak da je spomenuti sukob uslijedio tek nakon što je postrojba Ustaške vojnice nepoznate jačine prešla na desnu obalu rijeke Drine. Sukob na desnoj obali Drine u neposrednoj blizini Foče u svojem izvješću zapovjedništvu talijanske divizije spominje i Baćović, ali ga interpretira na način da je on uslijedio nakon što su se četnici počeli povlačiti s toga prostora u skladu s prethodnom talijanskom zapovijedi.⁸⁸⁵

Usporedbom Baćovićeve izvješća s dvama izvješćima III. domobranskoga zbora, kao i s prethodno potpisanim sporazumom o razgraničenju dviju strana, očito je da je sukob uslijedio nakon što je s talijanske strane četnicima zapovijedeno da se povuku s prostora koji su dotad nadzirali. Na temelju toga, uočljivo je kako je sukob uslijedio nakon što je prethodno potpisani sporazum prestao vrijediti jer je u točki 6 njegova teksta navedeno da on ostaje „na snazi sve dok se ne donese precizno rješenje o granici NDH i Crne Gore kojem će se obje strane pokoriti”.

⁸⁸² *Zbornik*, XIV/1, 362., bilj. 4.

⁸⁸³ *Zbornik*, IV/5, 422.: Izvješće III. domobranskog zbora od 13. 6. 1942.

⁸⁸⁴ *Zbornik*, IV/5, 420.: Izvješće III. domobranskog zbora od 12. 6. 1942.

⁸⁸⁵ *Zbornik*, XIV/1, 363.

Osim toga, drugi razlog toga sukoba bio je promjena u odnosu snaga u korist fočanske posade, koja je vidljiva iz izvješća Kotarske ispostave Goražde, u kojemu se navodi da su u razdoblju od 9. do 13. lipnja stigle „ustaške postrojbe u Foče”, te su zauzele „položaje oko Foče”.⁸⁸⁶

Ustaška postrojba navedena u spomenutome izvješću bila je nedavno ustrojena XXVII. ustaška bojna.⁸⁸⁷ Dio te bojne prešavši na desnu obalu Drine došao je u neposredan kontakt s četnicima, što je prouzročilo sukob koji je tijekom 13. lipnja trajao nekoliko sati. Prema podacima Kotarske ispostave Goražde, bojno djelovanje započelo je nepunih pola sata nakon ponoći četničkim napadom na ustaške položaje, te je trajalo sve do 12 sati istoga dana, kada su ustaše potisnuli četnike upotrebom bacača mina i udarima zrakoplovstva. Spomenuta ustanova nije raspolagala konkretnim gubitcima na obje strane, nego je kratko navela da su ustaše imali „manji broj žrtava”, dok je s četničke strane bilo „više gubitaka”.⁸⁸⁸ U svojem izvješću od 14. lipnja III. domobranski zbor s brojem gubitaka bio precizniji, te je naveo kako je fočanska posada imala samo jednoga mrtvog ustaškog vojnika, te petoricu ranjenih (od kojih je jedan bio pokusni oružnik), dok su četnici imali 30 poginulih.⁸⁸⁹ U spomenutome izvješću talijanskoj vojsci, Baćović je naveo da su njegovi borci imali 80 mrtvih i ranjenih.⁸⁹⁰

Nakon toga kratkotrajnoga sukoba, nastupilo je zatišje, te važnijih četničkih akcija u neposrednoj okolini Foče nije bilo idućih dva mjeseca. Međutim, tijekom toga razdoblja problem stabilnosti uprave NDH u Foči ostao je nepromijenjen jer je neovisno o prisustvu ustaške bojne preostali dio fočanskoga kotara uz iznimku puta prema Goraždu ostao pod nadzorom četnika. Također, dodatan problem bio je nedostatak hrane i lijekova, uslijed čega su stanovnici Foče umirali od gladi i bolesti.⁸⁹¹ Iz navedenih razloga, uvjeti su života u Foči u razdoblju nakon lipanjskoga sukoba bili izuzetno teški, te je zbog toga fočansko izaslanstvo otišlo u Zagreb, gdje je pismenim putem zatražilo od vlasti NDH pomoć u novcu, hrani i lijekovima radi poboljšanja kvalitete života na teritoriju cjelokupnoga fočanskoga kotara.⁸⁹² Međutim, posjet fočanskoga

⁸⁸⁶ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 306.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna neutvrđenog dana nakon 19. 8. 1942.

⁸⁸⁷ HR-HDA-1196, kutija 2, 596/42: Izvješće Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 3. 8. 1942.

⁸⁸⁸ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 306.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna neutvrđenog dana nakon 19. 8. 1942.

⁸⁸⁹ *Zbornik*, IV/5, 425.: Izvješće III. domobranskog zbora od 14. 6. 1942.

⁸⁹⁰ *Zbornik*, XIV/1, 363.

⁸⁹¹ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 301.-302.: Zapisnik sastavljen u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 1. 7. 1942.

⁸⁹² Kako je prethodno navedeno, spomenuti zahtjev potpisali su gradonačelnik Foče Muhamed Abdagić, načelnik Općine Ustikolina Mustafa Omerpašić i fočanski trgovac Muhamed Muftić 1. 7. 1942. Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 301.-302.: Zapisnik sastavljen u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 1. 7. 1942.

izaslanstva Zagreba nije postigao gotovo nikakav rezultat, te se dotadašnje stanje teških životnih prilika u Foči nastavilo.

Na vojnoj se razini situacija iz perspektive NDH dodatno pogoršala jer Đurišić nije mirovao, nego je krajem lipnja posjetio ured guvernera Crne Gore u Cetinju i zatražio dopuštenje da napadne Foču.⁸⁹³ Đurišićev je zahtjev prihvaćen, te je o njemu obaviješten i stožer VI. korpusa Superslode, čiji je zapovjednik general Dalmazzo tu vijest prenio političkomu predstavniku četnika s kojim je bio u kontaktu, Dobroslavu Jevđeviću.⁸⁹⁴

Nakon što je dobio dopuštenje za napad na Foču, Đurišić je u suradnji s četničkim postrojbama stacioniranim na prostoru fočanskoga kotara organizirao spomenutu akciju. Prvi cilj koji je činio svojevrsan preduvjet za uspjeh akcije, bio je opkoljavanje mjesta, što je ostvareno bez poteškoća. U ranim jutarnjim satima 19. kolovoza četničke su snage srušile mostove „izpred i iza postaje Goražda”,⁸⁹⁵ čime su to mjesto prometno odsjekli od sjevera, odnosno od komunikacijskih veza sa Sarajevom. Tako su četnici onemogućili dolazak pojačanja u Foču. Međutim, zapovjedništvo fočanske posade uočilo je namjeru četnika, te je započelo s povlačenjem u pravcu sjevera. Međutim, povlačenje nije ostvarilo svoj cilj jer su četnici u zasjedi kod Ustikoline sačekali zbjeg koji se povlačio iz Foče, te mu presjekli put. U silovitome napadu četnici su lako svladali fočansku posadu koja je imala „oko 600 pušaka”,⁸⁹⁶ te su njezinom ljudstvu nanijeli teške gubitke. Premda o broju mrtvih i ranjenih ne postoje precizni podatci, okolnost da je XVII. ustaška bojna raspuštena nedugo po tome događaju⁸⁹⁷ upućuje na zaključak da je borbena skupina koja se povukla iz Foče razbijena prilikom povlačenja.

Djelomičan uzrok visokih gubitaka bio je u tome što su se zajedno s fočanskom posadom povlačili i civili, čime je propisno vojničko odstupanje dodatno bilo otežano. Prema njemačkim podacima, na strani je NDH tom prilikom stradalo približno 1000 ljudi,⁸⁹⁸ što je iznimno visoka brojka ako se uzme u obzir da je dio izbjeglica iz Foče uspio pobjeći u okolicu Trnova.⁸⁹⁹ Od

⁸⁹³ *Zbornik*, XIV/1, 369.: Baćović i Perhinek Ostojiću 15. 6. 1942.

⁸⁹⁴ *Zbornik*, XIV/1, 402.: Jevđević Trifunoviću u drugoj polovici lipnja 1942.; *Zbornik*, XIV/1, 430.: Baćović Mihailoviću 16. 7. 1942.

⁸⁹⁵ HR-HDA-223, kutija 4, 190/43. Ministarstvo prometa NDH Ministarstvu unutarnjih poslova NDH od 1. 2. 1943.

⁸⁹⁶ Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 308.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna neutvrđenog dana nakon 19. 8. 1942.

⁸⁹⁷ Raspuštanje te ustaške bojne uslijedilo je tek 1. prosinca 1942., odnosno više od tri mjeseca nakon četničkoga zauzimanja Foče, a njezinim ljudstvom popunjena je II. ustaška bojna. A. Obhodaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica*, I., 222., 238., 248.-249.

⁸⁹⁸ *Zbornik*, XII/2, 644.: Izvješće zapovjedništva Jugoistoka od 21. 8. 1942.

⁸⁹⁹ Prema podacima oružništva iz Foče prilikom četničkoga napada na područje Trnova pobjeglo je nekoliko tisuća izbjeglica. *Zbornik*, IV/6, 501.: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 25. 8. 1942.

viđenijih osoba iz redova upravnih tijela NDH smrtno su stradali kotarski predstojnik Foče Junuz Đulepa,⁹⁰⁰ administrativni djelatnik koji je prethodno istu dužnost obnašao u kotaru Bileća,⁹⁰¹ zatim zamjenik načelnika fočanske općine i ravnatelj pošte.⁹⁰² Nasuprot tomu, zapovjednik Oružničkoga krila Foče Milan Štimac zarobljen je, ali nije ubijen, nego je pušten nakon pismenoga priznanja da su četnici s njime dobro postupali.⁹⁰³

Uz Štimčevo pismeno priznanje dano pod prisilom, četničko zapovjedništvo koje je rukovodilo napadom na Foču sastavilo je fiktivan popis strijeljanih četnika zbog počinjenih zločina nad lokalnim stanovništvom.⁹⁰⁴ Ta dva dokumenta, kao i brzina kojom je Foča zauzeta, upućivali su na to da je napad bio pomno pripreman, te da su organizatori te akcije predvođeni Đurišićem vodili računa o svakom detalju. Dva dana nakon što su četnici zauzeli Foču, 21. kolovoza, talijanske snage s teritorija čajničkog kotara ušle su u Foču.⁹⁰⁵ Tim je događajem desna strana fočanskoga kotara ušla u sastav operativnoga područja Superalbe.

Na četničko zauzimanje Foče Vlada NDH reagirala je prosvjednom notom koju je uputila vodstvu Superslode, odnosno Roattinu stožeru. Roatta je talijansku stranu pokušao izuzeti od odgovornosti uz tvrdnju kako su napad na Foču izvršili „četnici Draže Mihailovića”,⁹⁰⁶ što je trebao biti argument kako je to bila četnička oružana akcija s kojom talijanske snage nisu imale veze.

⁹⁰⁰ Pouzdanim podacima o načinu njegove smrti zapovjedništvo 5. oružničke pukovnije nije raspolagalo, nego se njegov nestanak objašnjavao time što je navodno izvršio samoubojstvo. *Zbornik*, IV/6, Beograd, 1953., 492.: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 25. 8. 1942.

⁹⁰¹ Đulepa se 20. prosinca 1941. javio radioporukom kako je Bileća opkoljena i da lokalno pučanstvo povećano izbjeglicama s okolnoga područja gladuje. Dana 10. ožujka 1942. bilježnik bilečkoga kotara naveo je u izvješću da je prethodne noći u 20 i 30 sati na Đulepu izvršen atentat, koji je on preživio, ali s posljedicama teškoga ranjavanja. HR-HDA-1502, kutija 8, 1203/42: Izvješće Kotarske oblasti Bileća od 20. 12. 1941.; HR-HDA-1502, kutija 8, 1205/42: Kotarska oblast Bileća Velikoj župi Dubrava 10. 3. 1942.

⁹⁰² *Zbornik*, IV/6, 492.: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 25. 8. 1942. Općina o kojoj je u tome kontekstu riječ, bila je gradska općina Foče, što se može zaključiti iz popisa općina fočanskoga kotara navedenih u prethodno spomenutom zapisniku. Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 302.: Zapisnik sastavljen u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 1. 7. 1942.

⁹⁰³ *Zbornik*, XIV/1, 592.: Jevđević i Bačović Mihailoviću neutvrđenog dana krajem kolovoza 1942. Činjenicu da je Štimac zajedno s neutvrđenim brojem oružnika preživio zarobljavanje od četnika Kotarska ispostava Goražde bilježi, ali ni na koji način ne objašnjava. Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 308.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna neutvrđenog dana nakon 19. 8. 1942.

⁹⁰⁴ *Zbornik*, XIV/1, 592.: Jevđević i Bačović Mihailoviću neutvrđenog dana krajem kolovoza 1942.

⁹⁰⁵ Prema podacima 5. oružničke pukovnije, talijanski ulazak uslijedio je 22., a ne 21. kolovoza. Međutim, s obzirom na prostornu udaljenost Goražda od Foče, podatak Kotarske ispostave Goražde vjerojatnije je točniji. Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 308.: Kotarska ispostava Goražde Velikoj župi Vrhbosna neutvrđenog dana nakon 19. 8. 1942.; *Zbornik*, IV/6, 492.: Izvješće 5. oružničke pukovnije od 25. 8. 1942.

⁹⁰⁶ V. Vrančić, *Branili smo državu*, II., 303.

Premda su se četnici koji su zauzeli Foču smatrali dijelom Mihailovićevih sljedbenika, tvrdnja da su „četnici Draže Mihailovića” odgovorni za taj događaj mogla se smatrati netočnom. Razlog za taj zaključak jest činjenica da su snage koje su izvršile napad na Foču u organizacijskome smislu bile sastavni dio Dobrovoljne protukomunističke milicije, odnosno pomoćne postrojbe talijanske vojske. Drugim riječima, njihova privrženost Mihailoviću, iako nezanemariva, nije bila presudna za zauzimanje Foče. Potvrda za to jest pismo koje su nakon ulaska četnika u Foču Mihailoviću uputili Petar Baćović i Dobroslav Jevđević. U pismu je opisan tijek zauzimanja Foče, te je kao osnovni problem pritom navedeno kako se napad na Foču nije mogao izvesti dok talijanska strana nije dala pristanak. U razdoblju dok talijanske snage nisu dale dopuštenje, četnici koji su planirali izvesti napad na Foču bili su „u vrlo teškoj situaciji” jer ih je neimenovani talijanski pukovnik upozorio kako će „napad na Foču smatrati na sebe”.⁹⁰⁷ Prema tome, kao što se može zaključiti iz navedenoga pisma, i sami organizatori napada na Foču neuvijeno su priznali kako je talijansko stajalište bilo jedino mjerodavno hoće li se dopustiti njihov napad na Foču.

Također, uz strah od moguće talijanske odmazde, četničke snage u okolici Foče koje su prihvaćale Mihailovića kao svojega zapovjednika nisu mogle provesti napad na Foču bez talijanske podrške i zbog organizacijskog razloga. Naime, neovisno o temi napada na Foču, Mihailovićev povjerenik za to područje, Zaharije Ostojić, u pismu Mihailoviću od 4. rujna 1942. naglasio je kako je „naš najveći nedostatak” nepostojanje nijedne pokretne, odnosno mobilne postrojbe „koja bi radila potpuno otvoreno” pod službenim imenom Mihailovićeve organizacije. U nastavku pisma Ostojić spominje da postoje četnički odredi koji otvoreno djeluju u ime Mihailovića – odnosno, kao Jugoslavenska vojska u otadžbini – ali da su one „nepokretne”, odnosno isključivo orijentirane na uski prostor na kojemu su ustrojene.⁹⁰⁸ Ostojićevo pismo Mihailoviću neposredan je dokaz kako „četnici Draže Mihailovića” nisu mogli izvesti ni jedan važniji napad bez podrške snaga Dobrovoljne protukomunističke milicije, odnosno formacije koja je bila pomoćna postrojba talijanske vojske.

S tim u vezi, nužno je navesti i stajalište talijanskih snaga prema samome Mihailoviću, odnosno način na koji su talijanske postrojbe tretirale pripadnike Mihailovićeve četničkog pokreta. Usprkos tome što je Dobrovoljna protukomunistička milicija u istočnoj Bosni,

⁹⁰⁷ *Zbornik*, XIV/1, 591.: Baćović i Jevđević Mihailoviću neutvrđenog dana krajem kolovoza 1942.

⁹⁰⁸ *Zbornik*, XIV/1, 602.: Izvješće Ostojića od 4. 9. 1942.

Hercegovini i dijelovima Crne Gore bila legalni okvir djelovanja četničkoga pokreta koji je vodio Mihailović, talijanska je vojska istaknutim pripadnicima te milicije zabranjivala održavanje neposrednih kontakata sa samim Mihailovićem. Najočitiiji primjer toga bilo je uhićenje dvojice istaknutih pripadnika Ravnogorskoga četničkog pokreta – Dobroslava Jevđevića i Ilije Trifunovića Birčanina. Njih dvojica uhićeni su pod optužbom da su se u mjestu Zimonjića Kula kod Avtovca u sjeveroistočnoj Hercegovini sastali s Dražom Mihailovićem i nekolicinom njegovih najbližih suradnika.⁹⁰⁹ Doduše, Jevđević i Trifunović nakon toga su ubrzo pušteni, te je njihova suradnja s talijanskim snagama nastavljena,⁹¹⁰ ali je kratkotrajno uhićenje bila jasna poruka kako je bilo kakva vrsta kontakta s Mihailovićem zabranjena.

Zbog toga se Mihailović nakon bijega iz Srbije u proljeće 1942. godine nalazio u Crnoj Gori, odnosno na operativnome području Superalbe jer se tamo osjećao „najsigurnijim”.⁹¹¹ No, ni tamo nije djelovao pod svojim imenom, nego se je skrivao u selu Lipovo kod Kolašina,⁹¹² odnosno u jednome od mjesta čiju je upravu vodstvo Superalbe prepustilo Đurišiću. Zbog toga je i sam Mihailović – usprkos tomu što nije uspostavio neposredan kontakt s talijanskim dužnosnicima – u organizacijskome smislu ovisio o talijanskoj vojsci u Crnoj Gori.

Dakle, suprotno opravdanjima generala Roatte, na temelju dostupnih podataka može se zaključiti da je napad na Foču bila neposredna posljedica odluke talijanskih vojnih vlasti da se iz spomenutoga mjesta u južnome dijelu istočne Bosne ukloni uprava NDH, dok je eventualna zapovijed te vrste upućena Đurišiću od strane Mihailovića ili nekoga od njegovih najbližih suradnika bila u svojoj osnovi nevažna.

U posljedičnome smislu, slom civilnih i vojnih tijela NDH u Foči osjetio se u Goraždu, koje je sa sjevera, istoka i juga bilo okruženo četnicima. Iako do otvorenoga četničkog napada na Goražde nije došlo,⁹¹³ u tom je mjestu nakon četničkoga ulaska u Foču vladala velika napetost, koja je bila dodatno pojačavana vijestima o zločinima četnika nad civilima muslimanske

⁹⁰⁹ *Zbornik*, XIV/1, 483., bilj. 18. Uhićenje Jevđevića i Trifunovića zabilježeno je u Baćovićevom pismu Mihailoviću. *Zbornik*, XIV/1, 489.-490.: Baćović Mihailoviću neutvrđenog dana početkom kolovoza 1942.

⁹¹⁰ Spomenuti zaključak moguće je donijeti na temelju pisma Baćovića i Jevđevića Trifunoviću, u kojemu se u uvodnome dijelu navodi kako se do današnjega dana ne osjeća znatnija talijanska reakcija zbog spomenutoga sastanka. *Zbornik*, XIV/1, 519.: Baćović i Jevđević Trifunoviću 6. 8. 1942.

⁹¹¹ *Zbornik*, XII/2, 895.: Izvješće njemačkog zapovjedništva Jugoistoka od 29. 11. 1942.

⁹¹² *Zbornik*, XIV/2, 15., bilj. 24.

⁹¹³ Četničke napade na Goražde i Ustipraču zabilježila je njemačka 718. divizija na dan 17. listopada 1942. Međutim, s obzirom na to da spomenuti napadi nisu navedeni ni u jednome izvješću vojnih ustanova NDH, može se zaključiti da su bili slabija intenziteta, najvjerojatnije radi odvratanja pozornosti ustaških postrojba s područja Rogatice. *Zbornik*, XII/2, 827.: Izvješće 718. divizije od 26. 10. 1942.

vjeroispovijesti na području fočanskoga kotara.⁹¹⁴ Stanje posredne opsade Goražda potrajalo je do početka studenoga 1942. godine, odnosno do trenutka kada je Borbena skupina Strecker iz sastava njemačke 718. divizije razmještena na prostor između Rogatice, Višegrada i Goražda.⁹¹⁵ Ulaskom njemačkih postrojba u Višegrad, četnici stacionirani istočno od crte Trnovo – Kalinovik i južno od Zvornika izgubili su svoj oslonac, te je postupno oslabila njihova aktivnost, što je dovelo do smirivanja stanja i u okolici Goražda. No, promjena na području Goražda nije se osjetila na teritoriju fočanskoga kotara, koji je ostao duboko unutar operativnoga područja talijanske vojske i pod neupitnom vlašću četnika.

Prema tome, završetak 1942. godine u dijelu istočne Bosne koji se nalazio unutar talijanskoga posadnog područja doveo je do ponavljanja stanja s kraja 1941. godine. Glavna značajka toga stanja bilo je pravilo da ni civilne ni vojne ustanove NDH nisu djelovale na operativnome području Superalbe, odnosno na dijelu fočanskoga i čajničkoga kotara, dok su unutar prostora za koji je bila nadležna Supersloda, odnosno bivša talijanska II. armija, zbog talijanske politike bile prisiljene na suradnju s lokalnim četnicima. Pritom je jedina razlika između tih dvaju razdoblja bila okolnost da krajem 1941. godine položaj četnika u istočnoj Bosni koji su surađivali s talijanskim snagama nije bio institucionaliziran, dok su krajem 1942. godine svi četnici koje su na tome području nadzirale talijanske vojne vlasti djelovali pod imenom Dobrovoljna protukomunistička milicija. Međutim, neovisno od te razlike, sve ostale odrednice ostale su nepromijenjene, te su potvrdile prethodno naveden zaključak da je vodstvo Superalbe kontinuirano i sustavno onemogućivalo uspostavu uprave NDH na svojem operativnom području.

⁹¹⁴ Primjerice, početkom listopada 1942. u selu Kremin na području Općine Ustikolina, četnici iz Foče ubili su 24 žena i djecu, pripadnike obitelji Mirojević, Podrug i Lepir. Nakon toga su u selu Krmaluše u Općini Miljevina silovali 10 žena. Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: Dokumenti*, Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996., 208.-209.: Osanički dobrovoljački sat I. bojni 13. domobranske pukovnije 18. 10. 1942.; Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini*, 388.: Predsjedništvo Vlade NDH Ministarstvu vanjskih poslova NDH 13. 11. 1942.

⁹¹⁵ *Zbornik*, XII/2, 869.: Zapovijed 718. divizije od 7. 11. 1942.

XVI. ZAKLJUČAK

Područje istočne Bosne u razdoblju Drugoga svjetskog rata bilo je sastavni dio teritorija Nezavisne Države Hrvatske (NDH), proglašene 10. travnja 1941. tijekom procesa raspada Kraljevine Jugoslavije. Uprava NDH u istočnoj Bosni bila je iznimno slaba jer je uglavnom bila popunjena činovničkim kadrom naslijeđenim iz Kraljevine Jugoslavije. S druge strane, oružane snage NDH bile su tek u formiranju, te u istočnoj Bosni nisu bile prisutne u znatnijem broju osim u većim gradovima poput Sarajeva, Tuzle ili Bijeljine. Na to se nadovezala činjenica da je veliki broj lokalnoga pučanstva srpskoga etničkog porijekla posjedovao velike količinu oružja i streljiva. Spoj triju navedenih čimbenika omogućio je uspješno širenje oružane pobune u središnjemu dijelu istočne Bosne. Pobuna je počela u vlaseničkome kotaru, te se od tamo proširila na okolno područje – rogatički, srebrenički i višegradski kotar. Pobunu su vodili pripadnici administracije Kraljevine Jugoslavije, a među njima se isticao major bivše jugoslavenske žandarmerije Jezdimir Dangić. Uz jugoslavenske činovnike, manji dio pobunjenika predvodili su lokalni pripadnici ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koji su se pridružili pobuni sukladno uputama Kominterne. Pobunjenici koje je predvodio Dangić nazivali su se četnicima, a oni koji su priznavali vodstvo KPJ nazivali su se partizanima.

Širenje oružane pobune ugrozilo je i njemačke interese, te je njemačka strana zbog malobrojnosti vlastitih postrojba na području bivše Kraljevine Jugoslavije zatražila da se talijanska vojska snažnije angažira protiv pobunjenika. U sklopu toga, njemačko-talijanska demarkacijska crta koja je dijelila teritorij NDH na njemačko i talijansko posadno područje izmijenjena je kod Višegrada, te su u to mjesto ušle talijanske snage 7. studenoga 1941. godine. Talijanska je posada bila prisutna u Višegradu do 15. prosinca 1942. godine, kada je zamijenjena njemačkom.

Navedeni datumi predstavljaju početak i kraj „duge 1942. godine” u istočnoj Bosni, jer je u tome razdoblju talijanska vojska uspostavila vlastiti sustav vlasti u višegradskome kotaru. Nakon ulaska talijanske vojske, civilne su vlasti NDH u Višegradu ukinute, a pripadnici oružanih snaga NDH protjerani ili u manjoj mjeri uhićeni. Talijanska strana to je učinila sukladno dogovoru s vođom pobunjenika na teritoriju višegradskoga kotara Kamenkom Jevtićem. Nakon dogovora s Jevtićem talijanska je posada preuzela upravu u Višegradu, dok je okolno područje višegradskoga kotara prepustila nadzoru Jevtićevih četnika. Bio je to jedan od najvažnijih vojno-

političkih događaja u NDH, jer je njime prvi put vlast NDH uklonjena talijanskim pritiskom, a ne pobunjeničkom akcijom. Premda je talijanska strana ograničavala utjecaj vlasti NDH i na cjelokupnome području na kojeme su se nalazile njezine snage, slučaj u višegradskome kotaru bio je različit zato što uprava NDH nije bila stavljena pod nadzor talijanskih vojnih ustanova, nego je ukinuta. Tim činom došlo je redefinicije pojmova „saveznik” i „pobunjenik” u istočnoj Bosni, jer je talijanska strana teritorij višegradskoga kotara nadzirala s pomoću Jevtićevih četnika, a pripadnike je vlasti NDH protjerala. To je izazvalo nezadovoljstvo u vrhu NDH, kao i kod njemačkih dužnosnika na tome području. Njihovi prigovori na postupke talijanskih snaga u Višegradu odbijeni su s talijanske strane uz argument kako je dogovor s Jevtićevim četnicima „političko rješenje” pobunjeničkoga problema.

Kao što se to može zaključiti iz navedenoga primjera, talijanski sustav vlasti uspostavljen u Višegradu redefinirao je pojam „pobunjenik” u njemačko-talijanskoj komunikaciji. Iz njemačkoga kuta gledanja, pobunjenicima su smatrani svi oni koji su se oružanim putem suprotstavili civilnim i vojnim tijelima NDH, dok su iz talijanske perspektive to bili samo oni koji su iskazivali komunistički svjetonazor ili su se bili spremni oružano suprotstaviti talijanskim postrojbama. U skladu s takvom definicijom pojma „pobunjenik”, talijanska strana je faktično dovela do novoga shvaćanja ratnoga savezništva između država-potpisnica Trojnoga pakta na području istočne Bosne jer se na višegradskome kotaru prema dužnosnicima NDH ponašala kao prema neprijateljskome vojnom osoblju. Sustav vlasti uspostavljen od talijanskih snaga na teritoriju višegradskoga kotara trajao je do kraja 1942. godine, odnosno dok njemačke snage nisu zauzele Višegrad.

Na isti način talijanska je vojska djelovala na dijelu čajničkoga i fočanskoga kotara, gdje je ili zabranila uspostavu uprave NDH, kao što je to bio slučaj na čajničkome području, ili stvorila preduvjete da tu upravu ukloni fizičkom silom posredstvom četničkih postrojba, što se dogodilo na fočanskome području. Za razliku od višegradskoga područja, u dijelu čajničkoga i fočanskoga kotara taj sustav vlasti nije ukinut krajem 1942. godine, nego se održao i u narednome razdoblju jer je to područje ostalo pod nadzorom talijanskih vojnih ustanova. U dijelu čajničkoga i fočanskoga kotara istočno od rijeke Drine opisani oblik uprave u kojoj nisu bile prisutne institucije vlasti NDH uspostavljen je tijekom travnja i svibnja 1942. godine, odnosno po završetku vojnih operacija protiv partizana na tome području. Nakon slamanja partizanske vlasti i

protjerivanja partizanskih snaga, talijanska je vojska ustrojila svoju pomoćnu postrojbu od lokalnoga stanovništva pod nazivom Dobrovoljna protukomunistička milicija.

Premda se talijanska strana u prethodnome razdoblju suprotstavljala zahtjevima da se milicija pod nadzorom vlasti NDH uspostavi na njezinu posadnome području uz argument da je radi smirivanja napetosti pogrešno naoružavati civile, miliciju kojom su upravljale njezine snage formirala je ignorirajući taj argument. U istočnoj Bosni talijanska je vojska ustrojila četiri skupine Dobrovoljne protukomunističke milicije. Od njih su tri bile sastavljene od boraca srpskoga etničkog porijekla, dok je jedna bila sastavljena od boraca muslimanske vjeroispovijesti.

Milicijske skupine sastavljene od Srba nalazile su se u dijelu Goražda istočno od rijeke Drine, Kalinoviku i Zakmuru kod Foče. Osim njih, na teritoriju fočanskoga kotara djelovala je jedna skupina Dobrovoljne protukomunističke milicije iz Crne Gore. Poput prvih triju, i ona je bila ustrojena od Srba. Crnogorska milicijska skupina bila je važna zato što je 19. kolovoza 1942. godine napala posadu NDH u Foči, što je bio neposredan pokazatelj da su postrojbe Dobrovoljne protukomunističke milicije ustrojene kao paralelan sustav vlasti na dijelu teritorija NDH. Napad na Foču odobren je s talijanske strane, te je to mjesto u narednome razdoblju ostalo pod vlašću crnogorske milicije. Važna značajka postrojba Dobrovoljne protukomunističke milicije sastavljenih od Srba bila je činjenica da je preko njih ilegalno djelovao Ravnogorski četnički pokret pod vodstvom Dragoljuba Draže Mihailovića, zapovjednika Jugoslavenske vojske u otadžbini i člana Vlade Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu. Međutim, premda su se pripadnici tih milicijskih skupina smatrali dijelom pokreta koji je vodio Mihailović, na njihove postupke presudan je bio talijanski utjecaj. Takav zaključak moguće je donijeti na temelju toga što su talijanske vojne vlasti jednom prilikom uhitile istaknute pripadnike te milicije nakon što su saznale da su se oni sastali s Mihailovićem.

Osim toga događaja, zaključak da su sve milicijske skupine u istočnoj Bosni bile ponajprije instrument talijanske politike, a tek onda sredstvo ostvarenja političkih interesa lokalnih snaga, uočljiv je i iz činjenice da je u dijelu čajničkoga kotara ustrojena jedna postrojba Dobrovoljne protukomunističke skupine sastavljena od muslimana. Ta je postrojba imala svoje posade stacionirane u mjestima koja su se nalazila u okolici Čajniča – Bukovici, Ifsaru i Metaljci. Milicija sastavljena od muslimana bila je brojna i dobro naoružana, a jedan dio njezinih pripadnika bio je odjeven u talijanske vojne odore. Na temelju toga, očito je kako talijanska

vojska u istočnoj Bosni nije isključivo podržavala srpsku stranu, nego je njezin glavni cilj bio nadzirati lokalno stanovništvo uslijed čega joj je svaki sustav vlasti kojim ona nije neposredno upravljala bio smetnja.

Iznimka od toga pravila bio je Kalinovik, u kojemu je uprava NDH opstala upravo zahvaljujući talijanskomu prisustvu. Promatrano na taj način, Kalinovik je činio iznimku od talijanske politike prema upravi NDH na području istočne Bosne u razdoblju „duge 1942. godine”. Razlog drukčijemu odnosu talijanskih vojnih ustanova u Kalinoviku nasuprot preostalom dijelu istočnobosanskoga prostora bio je u tome što je talijanska posada u kalinovičkome garnizonu bila sastavni dio talijanske II. armije, odnosno talijanskoga Višeg zapovjedništva Slovenija – Dalmacija (Superslode), dok su ostale talijanske postrojbe smještene u istočnoj Bosni djelovale unutar talijanskoga Višega zapovjedništva Albanije (Superalbe), odnosno bivše talijanske IX. armije. Premda su obje talijanske armije na svojem operativnom području ograničavale utjecaj civilnih i vojnih tijela NDH, talijanska II. armija to je činila na način da je ta tijela NDH stavila pod svoj operativni nadzor, dok je Superalba svim institucijama NDH zabranila rad, te je time suverenitet NDH na prostoru djelovanja svojih snaga posve dokinula. U skladu s time, uprava NDH u Kalinoviku uspjela se održati jer tamošnja talijanska posada dosljedno politici Superslode nije išla na njezino ukidanje, nego joj je dopustila djelovanje. Kao posljedica toga, posada NDH održala se u Kalinoviku i nakon odlaska talijanske vojske iz toga mjesta u lipnju 1942. godine, nastavivši djelovati zajedno sa skupinom Dobrovoljne protukomunističke milicije, čiji su se pripadnici smatrali dijelom Mihailovićeve četničkoga pokreta.

Nasuprot opisanim postupcima talijanske vojske, njemačka je vojska u istočnoj Bosni načelno podržavala rad uprave NDH, te je njezin odnos varirao od otvorene podrške civilnim i vojnim tijelima NDH do prikrivene opstrukcije koja nije došla do svojega punog izražaja. Premda je njemačka bojna djelatnost bila presudna u slamanju oružane pobune u većemu dijelu istočne Bosne tijekom 1942. godine, njemački odnos prema civilnim i vojnim tijelima NDH imao je i svoje naličje, koje se očitovalo u suradnji njemačkih snaga s lokalnim četnicima. Razlog za početak te suradnje bio je u tome što četiri njemačke divizije stacionirane na području bivše Kraljevine Jugoslavije nisu osposobljene za vojne operacije, te je djelotvorno slamanje pobune ovisilo o dolasku novih njemačkih divizija. U razdoblju „duge 1942. godine” u istočnoj Bosni bojno je djelovala samo jedna njemačka divizija osposobljena za vođenje vojnih operacija. Ta je

divizija bila angažirana u vojnoj operaciji kodnoga imena „Romanija” koja je trajala osam dana, odnosno od 14. do 21. siječnja 1942. godine. U tih nekoliko dana snage te divizije zauzele su sva pobunjenička uporišta koja su se nalazila u dijelu istočne Bosne unutar njemačkoga posadnog područja. Međutim, njezinim odlaskom pobunjenici su ponovno ojačali, te su u samo nekoliko dana ponovno zauzeli većinu mjesta iz kojih su tijekom Operacije Romanija bili potisnuti.

Taj je događaj potaknuo zapovjednika njemačkih snaga na području bivše Kraljevine Jugoslavije, generala Paula Badera, da problem oružane pobune u istočnoj Bosni riješi pregovaranjem s dijelom pobunjenika kojima je zapovijedao Jezdimir Dangić. Radi postizanja sporazuma s Dangićem, Bader je organizirao sastanak na kojemu je uz Dangića prisustvovao i Milan Nedić, predsjednik Vlade Srbije.

Nedić je svoje prisustvo na tome sastanku iskoristio da njemačkim dužnosnicima u Srbiji podijeli svoj memorandum u kojem je, među ostalim, naveo kako se problem oružane pobune u istočnoj Bosni može riješiti promjenom državnih granica između NDH i Srbije na način da se Srbija proširi na dio bosanskoga područja istočno od rijeke Bosne. Osim toga, Nedić je u tome memorandumu predložio i razmjenu stanovništva katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti, dok muslimane nije spominjao. S druge strane, Dangić nije zahtijevao promjenu državnih granica, ali je tražio da se civilna i vojna tijela NDH u potpunosti povuku iz istočne Bosne, čime bi to područje ostalo u sastavu NDH isključivo formalno.

Ostali njemački dužnosnici s područja NDH i Srbije koje je Bader upoznao s Dangićevim prijedlozima nisu dijelili Baderovo stajalište da su Dangićevi zahtjevi prihvatljivi, te su inzistirali da se radi postizanja dogovora s Vladom NDH ti zahtjevi smanje. Premda je Bader uspio nagovoriti Dangića da smanji svoje zahtjeve tako da se oni odnose na uži dio istočne Bosne, sporazum s Dangićem nije postignut jer su mu se suprotstavili dužnosnici NDH.

Sastanak hrvatskih i njemačkih dužnosnika na kojemu je razmatrano pitanje suradnje s Dangićem održan je u Baderovu stožeru 2. veljače 1942. godine. Prisustvovali su mu dr. Vjekoslav Vrančić i pukovnik Fedor Dragojlov u ime vrha NDH, te s njemačke strane general Bader, general Edmund Glaise von Horstenau i njemački poslanik u NDH Siegfried Kasche. Na tome je sastanku dr. Vrančić prijedlog suradnje s Dangićem ocijenio neprihvatljivim, nakon čega je on odbijen. Umjesto pacifikacije istočne Bosne preko operativnoga podređivanja Dangićevih četnika njemačkim snagama na tome području, pukovnik Dragojlov predložio je dolazak novih postrojba NDH u istočnu Bosni koje bi bile ojačane njemačkim vojnim instruktorima. Dolasku

novih postrojba NDH u istočnu Bosnu suprotstavio se Bader, ali je obećao pomoć njemačkih vojnih instruktora u onim mjestima istočne Bosne u kojima su se nalazile njemačke posade. Bader je imao ovlasti odbiti Dragojlovljev prijedlog jer je prema sporazumu s Vladom NDH u istočnoj Bosni bila uvedena njemačka vojna uprava na čelu sa stožerom njemačke 718. divizije, koja je bila dijelom njemačkih snaga kojom je zapovijedao Bader.

Do kraja veljače 1942. godine Bader je pokušavao nagovoriti ostale njemačke političke i vojne dužnosnike da se njemački odnos prema istočnoj Bosni promijeni. Vrhunac Baderovih pokušaja bio je njegovo pismo generalu Walteru Kuntzeu od 13. veljače 1942., u kojem je kao jedno od mogućih rješenja za smirivanje prilika u Srbiji naveo pomicanje granice između NDH i Srbije do rijeke Bosne. Baderovi pokušaji promjene granice NDH i Srbije na području istočne Bosne odbačeni su od njemačkih političkih i vojnih dužnosnika na sastanku u Zagrebu održanome 27. veljače 1942. godine, na kojemu je, među ostalim, naglašeno da promjena te granice ne dolazi u obzir.

Nakon toga, Bader više nije pokušavao otvoriti to pitanje, ali je posrednim putem nastavio održavati stanje Dangićeve vlasti u središnjemu dijelu istočne Bosne zato što nije spriječio snage Nedićeve vlade da oružjem i streljivom pomažu Dangićeve četnike. Štoviše, nakon što se krajem ožujka 1942. godine Dangić s malom skupinom svojih četnika povukao iz istočne Bosne u Srbiju, njemačke snage Dangića nisu uhitile, nego su mu omogućile neometan boravak na tome području. Baderova podrška Dangiću prekinuta je tek krajem prve polovine travnja 1942. godine, odnosno nakon što su Dangićevi četnici uslijed niza vojnih poraza prestali biti politički čimbenik u istočnoj Bosni. Dva dana nakon što su snage NDH pod svoj nadzor stavile sva važnija mjesta na području kojim su prethodno vladali Dangićevi četnici, Bader je zapovijedio uhićenje Dangića. To uhićenje, usprkos tomu što je uslijedilo nakon Dangićeve vojnoga poraza, bilo je jedno od najvažnijih vojno-političkih događaja tijekom „duge 1942. godine” na području istočne Bosne jer nakon toga sličnih pokušaja suradnje njemačke vojske i četnika više nije bilo. Doduše, tijekom druge polovine 1942. godine snage njemačke 718. divizije podržavale su četnike u sjevernome dijelu istočne Bosne, ali je ta podrška bila prostorno ograničena na naselja u kojima je pučanstvo srpskoga etničkog porijekla bilo većinsko, te nije – kao u Dangićevu slučaju – imala podršku Nedićeve vlade. Prema tome, poraz Dangićevih četnika činio je prekretnicu jer je nakon toga njemačka vojska svoje interese na području istočne Bosne uglavnom pokušala ostvariti preko postrojba NDH, odnosno formiranjem novih bojna Ustaške vojnice. U skladu s time, od

travnja 1942. godine započela je uspostava vlasti NDH u onome dijelu istočne Bosne koji se prethodno nalazio pod Dangićevim nadzorom. Takvo stanje održalo se do kraja „duge 1942. godine”, te tijekom toga razdoblja stabilnost vlasti NDH ni u jednome kotarskom središtu koje se nalazilo unutar njemačkoga posadnog područja u istočnoj Bosni nije bila upitna.

Tijekom druge polovine 1942. godine četnici su obnovili svoj utjecaj u rogatičkome kotaru u kojemu su ugrožavali važnija mjesta kao što su bila Rogatica i Sokolac. Rogatičke četnike u to vrijeme vodio je Radivoje Kosorić, koji je imao podršku talijanske posade u Višegradu. Kosorićeva aktivnost postupno je počela ugrožavati njemačke interese na rogatičkome području, te je zato njemačka vojska pružila aktivnu vojnu podršku snagama NDH u sukobu s Kosorićevim četnicima. Stanje nesigurnosti na teritoriju rogatičkoga kotara trajalo je do 16. siječnja 1943. godine, odnosno do trenutka dok Kosorić nije promijenio svoj odnos prema civilnim i vojnim tijelima NDH, tako da je pismenim putem priznao NDH kao svoju državu, te je svoje četnike stavio pod operativno zapovjedništvo domobranske 13. pješačke pukovnije. Obrat u Kosorićevu stavu prema NDH bio je prouzročen odlaskom talijanske vojske iz Višegrada mjesec dana prije, odnosno sredinom prosinca 1942. godine. Talijansko napuštanje višegradskoga kotara i posljedična promjena u Kosorićevu ponašanju označile su simboličan kraj „duge 1942. godine” u istočnoj Bosni jer je tada talijanski vojno-politički utjecaj uklonjen sa središnjeg dijela istočnobosanskoga prostora, što se neposredno odrazilo i na Kosorićevo stajalište prema NDH. Prema tome, Kosorićevo priznavanje NDH i operativno podređivanje njegovih četnika vojnim tijelima NDH bio je završni čin stabilizacije uprave NDH u istočnoj Bosni u razdoblju „duge 1942. godine”. U skladu s navedenim, može se zaključiti kako je njemačka prisutnost, usprkos Baderovoj potpori Dangiću do travnja 1942. godine, bila čimbenik koji je odgovarao interesima NDH u istočnoj Bosni.

Osim zbog proširenja uprave NDH na najveći dio istočne Bosne, „duga 1942. godina” bila je obilježena sukobom četnika i partizana. Tijekom ljeta i jeseni 1941. godine, četnici su i partizani surađivali u istočnoj Bosni, a njihova suradnja nije dovedena u pitanje ni nakon početka četničko-partizanskoga sukoba u zapadnoj Srbiji. Promjena dobrih odnosa uslijedila je krajem prosinca 1941. godine, kada je na teritoriju višegradskoga kotara, u mjestu Rudo, osnovana Prva proleterska brigada. Za razliku od istočnobosanskih partizana koji su bili zagovornici suradnje s lokalnim četnicima, partizansko vodstvo pod čijim se neposrednim zapovjedništvom nalazila Prva proleterska brigada imalo je drukčije stajalište.

Partizansko vodstvo – institucionalizirano Vrhovnim štabom – do kraja studenoga 1941. godine nalazilo se u zapadnoj Srbiji, te je četnike u istočnoj Bosni promatralo preko svojega odnosa sa srbijanskim četnicima s kojima je vođen sukob. U skladu s time, partizanske snage kojima je zapovijedao Vrhovni štab odmah po svojem dolasku u istočnu Bosnu započele su s napadima na tamošnje četnike. Eskalacija otvorenoga sukoba spriječena je početkom Operacije Romanija uslijed koje se dio istočnobosanskih četnika povukao iz svojih dotadašnjih uporišta, dok se veći dio partizana povukao u južni dio istočne Bosne iz kojega su se prethodno povukle talijanske snage. Sukob je obnovljen početkom ožujka 1942. godine kada su partizanske snage iz južnoga dijela istočne Bosne napale četnike smještene u središnjemu dijelu istočne Bosne. U sukobu vođeno do kraja ožujka partizani su uspjeli nadjačati četnike, te su ih većim dijelom stavili pod svoj nadzor pod imenom „Dobrovoljačka vojska”.

Stvarni je cilj partizanskoga napada na četnike bio zauzimanje područja pod četničkom vlašću. To područje partizanskomu vodstvu bilo je od iznimne važnosti jer su od tamo planirali izvršiti prodor u Srbiju. Nakon što u tome nisu uspjeli zbog otpora njemačkih snaga i njima podređenih postrojba Ruskoga zaštitnog korpusa, partizani su se povukli s područja na kojemu su prethodno porazili četnike. Na njihovu odluku o povlačenju – uz to što nisu uspjeli prijeći u Srbiju – najvjerojatnije je utjecala i dobivena informacija da će na tome području vrlo brzo započeti nova njemačka vojna operacija. Polazeći od te pretpostavke, napad manje njemačke taktičke skupine iz Zvornika na Drinjaču, središte partizanske vlasti u središnjemu dijelu istočne Bosne, zapovjedništvo partizanskih snaga koje su nadzirale to područje shvatilo je kao početak nove vojne operacije usmjerene protiv njih, te je započelo s povlačenjem u smjeru juga. Zajedno s njima povukao se jedan dio četnika koji su prešli na partizansku stranu pod imenom dobrovoljaca i velik broj lokalnoga stanovništva srpskoga etničkog porijekla. Odlazak partizana iz središnjega dijela istočne Bosne omogućio je snagama NDH pod vodstvom Jure Francetića da se relativno jednostavno obračunaju sa znatno oslabljenim četnicima na tome području.

Poslije sukoba između četnika i partizana vođenoga tijekom ožujka, novi okršaji tih dviju strana uslijedili su u drugoj polovini 1942. godine, ali u bitno izmijenjenim okolnostima. U novome razdoblju toga sukoba, borbe su vođene između Šeste proleterske brigade formirane od Birčanskoga partizanskog odreda i partizanskih snaga koje su se povukle iz srednje Bosne s jedne strane, te četničkih postrojba s Majevice. U tome su sukobu partizani ponovno porazili četnike, koji su većim dijelom prešli na njihovu stranu. Najistaknutiji pripadnik majevičkih četnika koji je

tada prešao u partizane bio je Vukašin Subotić, načelnik štaba III. jugoslavenske armije na kraju Drugoga svjetskog rata.

Prema tome, na temelju četničko-partizanskih borba vođenih na području istočne Bosne u razdoblju „duge 1942. godine” može se zaključiti kako su tijekom toga razdoblja partizani kontinuirano jačali u odnosu na četnike, što je vidljivo iz činjenice da je znatan broj četnika prešao u redove partizana.

Razlog za to, osim bolje vojne organiziranosti partizana, bila je činjenica da su partizanske snage koje su napadale četnike bile uglavnom sastavljene od boraca srpskoga etničkog porijekla. Kao posljedica toga, pripadnici četničkih postrojba i veći dio četničkoga zapovjednog kadra nisu se htjeli boriti protiv partizana, smatrajući da bi se jedni i drugi zajedno trebali suprotstaviti vlastima NDH koji su za njih bili glavni neprijatelj. Partizansko je vodstvo bilo svjesno takvoga stajališta većeg dijela četnika, te ga je iskoristilo za jačanje svojega pokreta. U skladu s time, u istočnoj Bosni – uz iznimku teritorija višegradskoga kotara – četnici su do kraja ožujka 1942. godine bili poraženi kao organizirana vojnička skupina.

Postupna obnova utjecaja četnika započela je početkom lipnja 1942. godine, odnosno nakon što su partizanske snage uz iznimku Birčanskoga partizanskog odreda potisnute iz istočne Bosne u vojnim operacijama provedenima tijekom travnja i svibnja 1942. godine. U južnome dijelu istočne Bosne, odnosno na teritoriju fočanskoga i dijela čajničkoga kotara, četnici su obnovili svoj utjecaj povezivanjem s talijanskom vojskom i susljednim ulaskom u postrojbe Dobrovoljne protukomunističke milicije. Nasuprot tomu, u sjevernome i središnjemu dijelu istočne Bosne, odnosno na teritoriju bijeljinskoga, rogatičkoga, vlaseničkoga i zvorničkoga kotara, tamošnje su četničke skupine iskoristile slabost vlasti NDH i malobrojnost njemačkih postrojba kako bi ostvarile nadzor nad dijelom toga područja u kojemu su Srbi bili većinsko stanovništvo. Međutim, za razliku od južnoga dijela istočne Bosne, u tome nisu postigli uspjeh, jer su ili stradali u sukobu s partizanima, kao što je to bio slučaj na teritoriju bijeljinskoga i vlaseničkoga kotara, ili su priznali NDH i stavili se pod operativno zapovjedništvo njezinih snaga, kao što je to bio slučaj na teritoriju rogatičkoga kotara.

Partizansko-četnički sukob u velikoj je mjeri utjecao na složenu stvarnost događaja u istočnoj Bosni tijekom „duge 1942. godine” jer je njime onemogućeno stvaranje jedinstvenoga pobunjeničkog pokreta. Također, taj je sukob zbog okolnosti da je kao jednu od svojih ključnih posljedica imao masovan prelazak četnika u partizanske redove posredno upozorio na to da je

istočnobosanski prostor u razdoblju „duge 1942. godine” bio područje čije je lokalno stanovništvo bilo jasno podijeljeno po etnokonfesionalnome kriteriju.

Spomenuti zaključak moguće je donijeti iz razloga što prelasci u druge vojne formacije nisu zabilježeni. Primjerice, nije zabilježen slučaj u kojima bi partizani prešli u postrojbe NDH ili pripadnici civilnih i vojnih ustanova NDH u redove četnika. Prema tome, uočljivo je kako su razlike na temelju etničke pripadnosti i vjeroispovijesti bile važnije od političkoga usmjerenja. Dok je stanovništvo muslimanske vjeroispovijesti bilo ili na strani NDH ili indiferentno (uz iznimku Muslimanskoga partizanskog bataljuna), pučanstvo srpskoga etničkog porijekla bilo je u najvećoj mjeri podijeljeno između četnika i partizana, pri čemu je njihov kriterij odabira uglavnom ovisio o tome koji je od tih dvaju pokreta trenutačno bio jači na vojnome planu. Opisanih identitetskih podjela istočnobosanskoga prostora bili su svjesni svi čimbenici koji su djelovali na njegovu području: njemačka i talijanska vojska, uprava NDH te četnički i partizanski pokret, te su na njemu temeljili svoj način rada. Dok su vlasti NDH svoj utjecaj temeljile na muslimanima, njemačka je vojska uz sa stanovništvom muslimanske vjeroispovijesti svoje interese pokušala ostvariti i posredstvom pučanstva srpskoga etničkog porijekla. Nasuprot tomu, talijanska vojska te četnički i partizanski pokret oslanjali su se gotovo isključivo na Srbe. Stoga je politička razina utjecaja svih vojno-političkih čimbenika uz iznimku njemačke vojske bila u velikoj mjeri ograničena, što je dovelo do toga da njihov nadzor nad zauzetim područjem nikada nije bio potpun. Primjerice, vlasti NDH uspjele su tijekom travnja 1942. uspostaviti upravu u rogatičkome, srebreničkome i vlaseničkome kotaru, ali je ta uprava bila isključivo ograničena na kotarska središta, veća naseljena mjesta i sela u kojima je živjelo stanovništvo muslimanske vjeroispovijesti. Ista slabost bila je prisutna u slučaju četničkoga i partizanskoga pokreta, uz razliku što su, uz iznimku prvih nekoliko mjeseci „duge 1942. godine” (u kojima im se središte nalazilo u Foči), svoj utjecaj u istočnoj Bosni ograničili isključivo na sela u kojima su živjeli Srbi.

XVII. IZVORI I LITERATURA

12. 1. Izvori

12. 1. 1. Arhivski izvori

Bosna i Hercegovina, Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar, Zbirka: Ustaško-domobranski dokumenti.

Bosna i Hercegovina, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, Zbirka: Mikroteka.

Bosna i Hercegovina, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, Zbirka: Radnički pokret i Narodno-oslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Opće upravno povjereništvo NDH kod II. armate talijanske vojske / Višeg zapovjedništva talijanskih oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija”.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Oružničke pukovnije.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Oružničko krilo Bileća.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Ustaška nadzorna služba.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Ustaška vojnica.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Velika župa Dubrava.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Velika župa Posavje.

Records of German Field Commands, T314 / 566, The National Archives, Washington.

Records of German Field Commands, T315 / 2269, The National Archives, Washington.

Records of German Field Commands, T315 / 2270, The National Archives, Washington.

Records of German Field Commands, T315 / 2271, The National Archives, Washington.

12. 1. 2. Objavljeni izvori

12. 1. 2. 1. Memoari

Uglješa Danilović, *Sjećanja*, knjiga 3, Vojnoizdavački i novinski centar / Oslobođenje / Svjetlost, Beograd, 1987.

Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990.

Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, Rad, Beograd, 1989.

Vitomir Grbac, *U Titovoj pratnji*, Adamić, Rijeka, 2001.

Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Globus, Zagreb, 1989.

Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*, VBZ, Beograd-Zagreb-Sarajevo, 2010.

Vladimir Velebit, *Tajne i zamke Drugog svjetskog rata*, Prometej, Zagreb, 2002.

Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu*, II., HB Press, Washington, 2006.

Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče: Memoari*, I., Globus, Zagreb, 1982.

12. 1. 2. 2. Dnevnici

Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I., Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945.

12. 1. 2. 3. Zbornici dokumenata

Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.: Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Globus, Zagreb, 1985.

Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1983.

Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 9, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1982.

Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 10, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1983.

Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: Dokumenti*, Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996.

Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Izvori za istoriju SKJ, Serija A, tom 2, knjiga 2, Komunist, Beograd, 1985.

Izvori za istoriju SKJ, Serija A, Tom II, knjiga 4, Komunist, Beograd, 1987.

Izvori za istoriju SKJ, Serija A, Tom II, knjiga 5, Komunist, Beograd, 1986.

Tajna prepiska Churchill – Staljin 1941-1945, Epoha, Zagreb, 1965.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 1, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1949.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 2, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 3, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1955.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 4, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1955.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom III, knjiga 5, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1951.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1951.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 3, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1952.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 4, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1952.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 5, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1953.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 6, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1953.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 8, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 9, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 16, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1956.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 30, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom IV, knjiga 35, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1974.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 32, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1964.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 1, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1973.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 2, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1976.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 3, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1978.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knjiga 1, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1969.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knjiga 2, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1972.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knjiga 3, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1976.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1981.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 2, Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1983.

Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 1999.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: Zbornik dokumenata, I., Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993.

12. 2. Literatura

12. 2. 1. Članci

Mladen Ančić, „Društvo, politika i etnicitet u Bosni i Hercegovini”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 36., br. 1., 2004.

Seka Brkljača, „Profiliranje bosanskohercegovačkih gradova u procesu urbanizacije od 1878. do 1941. godine”, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju I*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.

Rajka Bućin, „Prilog poznavanju institucija: Zakonski okvir rada Velikih župa NDH”, *Arhivski vjesnik*, br. 44., 2001.

Ivo Goldstein, „Bosanskohercegovački Hrvati za vrijeme Drugog svjetskog rata (kao dio hrvatskog nacionalnog korpusa)”, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.

Teufik Hodžić, „Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945.”, *Rogatica: Monografija*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2009.

Azem Kožar, „O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike Narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine (1941-1945)”, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.”

Davor Marijan, „Lipanjki ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 35., br. 2., 2003.

Manuel Martinović, „Austroougarske utvrde u Hercegovini – Obrambena crta: Kalinovik, Ulog – Obrnja, Nevesinje, Stolac (*die zweite linie*)”, *Hercegovina*, vol. XXVI., br. 1., 2015.

Stevo Popović, „Narodnooslobodilački pokret na Majevidici i u Semberiji do formiranja Petnaeste majevidičke brigade”, *Petnaesta majevidička brigada: Sjećanja i članci*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.

Jovo Radovanović, „Ratko Sofijanić”, *Vojnici revolucije*, I, Narodna armija, Beograd, 1980.

Vladimir Šumanović, „Kronologija događaja na području kotara Gacko od četničkog zauzimanja Foče u prosincu 1941. do Operacije Foča krajem travnja 1942.”, *Polemos*, god. XVIII., br. 35., 2015.

Milutin Živković, „Uspostavljanje saradnje komandanta Limesko-sandžačkih četničkih odreda Pavla Đurišića i italijanskih vlasti u Crnoj Gori početkom 1942.”, *Istorija 20. veka*, br. 2., 2016.

12. 2. 2. Knjige

Nikola Anić, *Hitlerov Wehrmacht u Hrvatskoj od travnja 1941. do svibnja 1945.*, Dom i svijet, Zagreb, 2009.

Nikola Anić, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske*, Multigraf Marketing / Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2005.

Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2003.

Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.: Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Globus, Zagreb, 1985.

Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001.

Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944.*, I., Sloboda, Beograd, 1979.

Milan Borković, *Milan Nedić*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1985.

Radomir Bulatović, *Titov borbeni put: Posebni osvrt na objekte u kojima je boravio i radio (1941-1943)*, I., Oslobođenje, Sarajevo, 1988.

Isaac Deutscher, *Staljin: Politička biografija*, Globus, Zagreb, 1977.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1966.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1967.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga 3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1967.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969.

Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju*, Kultura, Beograd, 1953.

Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije: Oružane snage Srpske vlade 1941-1945.*, Službeni glasnik, Beograd, 2016.

Ahmet Đonlagić, Mišo Leković, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar-februar 1942*, Vojno delo, Beograd, 1962.

Rasim Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.

Adnan Jahić, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Zagreb / Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Sarajevo, 2014.

Tomislav Jonjić, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, Libar, Zagreb, 2000.

Husnija Kamberović, *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011.

Adem Kamenica, Ljubo Babić, *Bosna i Hercegovina: Turistički vodič*, Zavod za ekonomsku propagandu i publicitet, Sarajevo, 1954.

Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest / Školska knjiga, Zagreb, 2009.

Nada Kisić Kolanović, *NDH i Italija: Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

Davor Kovačić, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske: Redarstveno tijelo i vojna postrojba 1941.-1945.*, Despot Infinitus, Zagreb, 2014.

Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Globus, Zagreb, 1980.

Davor Marijan, *Borbe za Kupres 1942.: Pohod proleterskih brigada i borbe za Kupres u ljeto 1942. godine*, AGM, Zagreb, 1999.

Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Globus, Zagreb, 1979.

Jovan Marjanović, *Narodnooslobodilački rat – Narodna revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. (Kratak pregled)*, Kultura, Beograd, 1961.

Krunoslav Mikulan, Siniša Pogačić, *Hrvatske oružane snage 1941. – 1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*, P. C. grafičke usluge, Zagreb, 1999.

Pero Morača, Dušan Bilandžić, Stanislav Stojanović, *Istorija SKJ – kratak pregled*, Rad, Beograd, 1976.

Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943.*, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd, 1999.

Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica: Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, I., Despot Infinitus, Zagreb, 2013.

Slavko Odić, Slavko Komarica, *Partizanska obavještajna služba: Šta se stvarno događalo*, II. – III., Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988.

Rudi Petovar, Savo Trikić, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982.

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.

Nikola Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1988.

Dinko Predoević, Bojan Dimitrijević, *Oklopne postrojbe Sila Osovine na jugoistoku Europe u Drugome svjetskom ratu*, Despot Infinitus, Zagreb, 2015.

Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998.

Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Liber, Zagreb, 1979.

Vojna enciklopedija, svezak 4, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.

Vojna enciklopedija, svezak 5, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.

Vojna enciklopedija, svezak 7, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1974.

Vojna enciklopedija, svezak 8, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1974.

Vojna enciklopedija, svezak 9, drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975.

Miloš Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, Narodna knjiga / Institut za savremenu istoriju / Pobjeda, Beograd-Titograd, 1981.

XVIII. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH RADOVA

Vladimir Šumanović rođen je 10. ožujka 1988. godine u Zagrebu. U Zagrebu pohađa Osnovnu školu Ivana Gundulića. Poslije završetka osnovne škole upisuje Klasičnu gimnaziju, također u Zagrebu. Maturirao je u lipnju 2006. godine, a dvije godine poslije, 2008. godine, upisuje preddiplomski sveučilišni studij Povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. U rujnu 2012. godine stječe diplomu sveučilišnog prvostupnika povijesti te upisuje diplomski sveučilišni studij povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. U lipnju 2014. godine obranio je diplomski rad i postao magistar povijesti. Iste godine u studenome upisuje poslijediplomski doktorski studij povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Od travnja 2017. godine zaposlen je kao asistent na Odsjeku za povijest na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, u sklopu kojega predaje obvezne i izborne kolegije na temu suvremene hrvatske i svjetske povijesti.

Dosad je objavio četiri izvorna znanstvena članka pod sljedećim naslovima:

- 1.) „Kronologija događaja na području kotara Gacko od četničkog zauzimanja Foče u prosincu 1941. do Operacije Foča krajem travnja 1942.“, *Polemos*, god. XVIII., br. 35., 2015.
- 2.) „Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 50., br. 1., 2018.
- 3.) „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokoga Brijega“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 48., br. 2., 2016.
- 4.) „Pitanje autentičnosti pisma Josipa Broza Tita i Aleksandra Rankovića Marka Pokrajinskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije za Srbiju od 14. prosinca 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 47., br. 1., 2015.